КИРИЛСКЕ РУКОПИСНЕ КЊИГЕ БИБЛИОТЕКЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ

СТИХОЛОГИЈА КИПРИЈАНА РАЧАНИНА

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
У
НОВОМ САДУ

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ

Посвећено двестотој годишњици од обнове манастира Раче

РУКОПИСНЕ КЊИГЕ
БИБЛИОТЕКЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ

Књига VI

ЋИРИЛСКЕ РУКОПИСНЕ КЊИГЕ
БИБЛИОТЕКЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ

Књига VI

СТИХОЛОГИЈА КИПРИЈАНА РАЧАНИНА

Аутори

Душица Грбић
Катица Шкорић
Љупка Васиљев
Јасмина Грковић-Мејџор
Мирослава Гроздановић-Пајић
Вера Јерковић
Станимир Јакшић

Редактор

Проф. др Вера Јерковић

НОВИ САД
1996

Уредник
Миро Вуксановић

КЊИГА О ЈЕДНОЈ КЊИЗИ, ОПЕТ

Од шеснаестог фебруара 1996. Библиотека Матице српске има сто седамдесет година. Ова чињеница није саопштена као јубиларско одређење. Дуговечним установама не пристоји велико свечарење. Сада и није време за то. Ипак, нек се зна!

А зна се - но ваља понављати оно што је завидно и истинито - да Библиотека Матице српске има највећу збирку старих и ретких књига у нашој земљи. Поменуте године, њих сто седамдесет, и људи у њима учинили су да тако буде. Књиге су нам сачували као трагове вековне устрајности. Упркос злим приликама, ранијим и данашњим, што их није потребно поредити. Уместо тога, као спас и утек, добијамо сазнање шта смо својим духовним прегнућем створили у карамучним временима иза нас. У књигама, тачније: у њиховим вредностима, можемо увек наћи заклон, а притом, и у најтежим часовима, поверовати како се свака недаћа може надјакати. Српски староставници, о којима је говор, подупиру такво уверење.

Зна се, исто тако, да је у Библиотеци Матице српске изузетан скуп старих руком писаних књига. Њихове богослужбене речи, ћириличка слова, иницијале, заставице, виньете, минијатуре, ситне графичке знакове... украшавали су, штедро и нетремице, скромношћу закривени духовници у црквеним здањима. Стога су о себи, о свом добу и о месту настајања њихових рукотворина оставили тек понеки податак. Знали су да чине службу Богу и човеку. Ко ради тако, не истиче ни себе ни своје заслуге. Одабранима то не припада већ онима због којих је и настала смисленица да празан клас највише диже главу. Само кратковиди све приграбе себи за живота. Њима, свесебицама, наследници се ретко враћају. Немају им шта дати и додати. Преписивачи древних српских књига, у скровитим а несигурним местима, нису тако радили. Нису били себични. Зато је наш дуг према њима већи.

Познато је, још, барем онима који осмишљено рашчлањују нашу прошлост, да Библиотека Матице српске, у последњих десетак година, живље и обилатије него раније упознаје научну и културну јавност са

својим најстаријим књигама, тако што редовно публикује стручно обрађене податке о њима и из њих. Поменућемо само радове на истраживању рукописних књига у пројекту са библиотекарски прецизним насловом (да би се из њега што више дознало) па зато и дугачким - *Каталог ћирилске рукописне књиге у збирци Библиотеке Матице српске од XIII до XVIII века.* Јасно се види да је у том замашном послу предност дата књигама писаним ћирилицом (што је и природно), иако понеко гунђа због речи *ћирилске* јер је, наводно, натрпана туђицом. Јасно је и да је најстарија књига у збирци из XIII века - а то је познати *Матичин апостол* - и да се потом нижу оне што су исписане у наредних пет стотина година. Међутим, први том о њима, о јеванђељима, јер се описују по врстама а не хронолошки, још јасније је показао да није реч само о лепо илустрованом каталогу, јер је донео неколико научних прилога, у посебним текстовима, по тематским целинама. Истим поступком, у пет досадашњих књига ове едиције, изучени су сви примерци јеванђеља, псалтира, апостола, октоиха, минеја и триода Библиотеке Матице српске, а шеста, у том реду, у целини је посвећена једној књизи. Зато је и овај пригодни текст који покушава да буде свечан назван - *Књига о једној књизи, опет.*

Додата је реч *опет*, иза запете, као упут, пошто смо пре четири године трећу у низу, штампали књигу о *Псалтиру* Гаврила Тројичанина из 1643. године. *Псалтир* је писан у манастиру Свете тројице крај Пљеваља. Украшен је као ретко који рукопис у Матици. Због у њему очигледне вештине, калиграфске и сликарске, излаган је код нас и у иностранству као узорни пример. Заслужио је да буде издвојен из целине и тако научно обрађен. Тиме је дата почаст заслужном иноку из тројичке рукописне радионице, Гаврилу Тројичанину. Он је највише учинио да пљеваљски манастир буде преписивачко средиште, нарочито између 1633. и 1651. како је годинама омеђен настанак његових сачуваних књига.

У исто доба, у седамнаестом веку, на другом месту, у дринском манастиру Рачи (немањићкој задужбини, вероватно из времена краља Драгутина), посвећеном Вазнесењу Господњем, у њему и у оближњој бањској цркви Светог Ђорђа, радила је још једна чувена преписивачка радионица, све до Сеобе 1690. године, када је манастир порушен, а његово братство отишло где и патријарх Чарнојевић, у Угарску, у Сентандреју и још понегде, одакле су се враћали и у Беочин, да обнове тамошњи манастир, а свуда настављали свој мајсторски и посвећени посао. По Рачи, одакле су пред силом избегли као погорелци, себе су назвали - Рачани и по том нарочитом "презимену" се прочули. Најчешће се помињу: Киријак, Јеротеј, Христофор, Максим, Григорије и Кипријан, учитељ песника и преводиоца, Вуковог претходника и беседника, такође Стефановића, Гаврила Венцловића. А збирно име за све књиге рачанских преписивача могао би бити наслов једне од њих -

Златослов. Тако и за *Стихологију* Кипријана Рачанина, забележену и као *Ирмологија*, и као *Стихирарј*, и под сличним изведеницама. О њој је реч. И о поводу за поновно и пажљиво ишчитавање.

Стихологија Кипријана Рачанина налази се у Библиотеци Матице српске. Онде је стигла 1909. године у откупљеној библиотеци новосадског професора Александра Сандића, заједно са примерком *Октоиха* Ђурђа Црнојевића из 1494. године. Не знамо зашто у каталозима старих ћириличких књига није раније бележена, али знамо да је срећном руком сачувана до данас. Сликарска и поетска лепота *Стихологије* разлог је да јој посветимо целу књигу, а повод двестогодишњица обнове манастира Раче.

Крајем 1994. године, неколицина ентузијаста из Бајине Баште, на примеран начин, основали су Савет *Рачанске баштине*, у њему окупили епископе, академике, историчаре књижевности и уметности, културне и јавне раднике, библиологе и археографе, рестаураторе и конзерваторе да заједно, под председништвом Милорада Павића, раде на обнови, проучавању и заштити културног наслеђа рачанског краја. Октобра прошле године, у Бајиној Башти и Рачи, приређен је и први научни скуп на речене теме. Библиотека Матице српске од почетка се укључила у рад Савета *Рачанске баштине*. Није друкчије ни могло бити. И ево, у години када су два века од освећења обновљене Раче крај Дрине, објављујемо књигу о *Стихологији* Кипријана Рачанина, као сведочанство како је сложан тим Библиотеке Матице српске, Народне библиотеке Србије и Филозофског факултета у Новом Саду, у неколико месеци, уз остале послове, успео да изучавањем једне калиграфске књиге из времена рачанске писмености убедљиво покаже како нам је таква заоставштина потребна и данас - због сагледавања властитог цивилизацијског континуитета и међашних ознака српског духовног простора.

Нужно је да своје разбарушене реченице преведемо у мирнији и одређенији начин казивања, у збир чињеница којима бисмо наговестили, као увод у читање, садржину књиге о *Стихологији* Кипријана Рачанина. На почетку Катица Шкорић пише о манастиру Рачи и о Рачанима. Ишчитала је ранију литературу о њима, укрстила и сучелила оскудне податке, све поткрепила мноштвом напомена, и тако отворила прозор за обухватнији поглед на рачанску школу и рачанску традицију. Текст је густ, начичкан различитим изворима, али истовремено личи на почетак помнијег истраживања. Љупка Васиљев смело открива нове податке о рукописима Кипријана Рачанина. До сада је о *Стихологији* писано да је настала између 1672. и почетка осамнаестог века. Тек сада је уочено, на првом листу, на заставици, на портрету Цара Давида, још тачније - на свитку у његовој руци, да је ситним бројкама уписана година писања *Стихологије*, а због двојаког лика последњег знака то је 1706. или 1711. Исти аутор опричава орнаментику и повез рукописа; најчешће речи о заставицама и иницијалима јесу - плаво, црвено,

зелено, златно..., најчешће реченице као ова: "Цртеж је црн, кругови су обојени зеленом и цинобермрком бојом, а цветови су жути и зелени". Мирослава Гроздановић-Пајић одређује порекло хартије, препознаје детаље водених знакова на њој, све даје речју и цртежом, и таквим поступком потврђује године настанка *Стихологије*, а, истовремено, упоређивањем особина папира у рукописним књигама из Сентандреје, Коморана и Ђура, доказује да је *Стихологија* настала у Сентандреји. Станимир Јакшић сажето набраја преписане ирмосе у више гласова. Има их осам из Старог и један из Новог завета. Он казује садржај *Стихологије* као химнографског зборника. Душица Грбић опширно, прецизно и поступно анализира палеографске одлике књиге, писмо и слова, полуустав и брзопис, сваки словни знак, мали и велики, тако да их пажљив читалац лако може реконструисати; испитује правописне карактеристике рукописа и поуздано предочава у каквом је односу Кипријанов рукопис са ресавском и рашком традицијом, са њиховим правилима. Вера Јерковић, од почетка руководилац и редактор укупног посла на изучавању рукописних књига Матичине Библиотеке, студиозно разматра изговор, транскрипцију, употребљене облике речи... и закључује да је Рачанин, по рускословенском предлошку, поштовао српскословенску језичку норму, са понеким "наносима из народног говора" и то из призренско-тимочког дијалекта по чему се наслућује и порекло преписивача. Јасмина Грковић-Мејџор, у шеснаест целина, са сијасет примера, убедљиво и оштровидо, доноси синтаксичке особине *Стихологије* и истиче њен значај за историју књижевног језика.

Овде је, разуме се, само поменуто обимно археографско истраживање како и може учинити онај који се тим послом не бави, али који мора из пуних уста казати своју зачудност пред овом згуснутом и акрибичном анализом. Стрпљивост и упорност наших стручњака тражи много више признања од оних што смо их оваквим пословима дали.

Текстови у књизи о *Стихологији* Кипријана Рачанина имају прикривену драматичност и литерарну снагу, као грађу за узбудљиву причу. У њима ће се вешт читалац сусрести са друкчијим Кипријаном Рачанином од онога што смо га до сада знали. Он се, дакле, вратио међу нас, са својом остављеном Рачом, са својом Сентандрејом и са својом заводљивом књигом из ризнице Библиотеке Матице српске. Дошао нам је са тим лепим тројством.

Илустрације у овој књизи, црнобеле и у колору, одабране су као очигледност мајсторске руке Кипријана Рачанина. Његову *Стихологију* саставили су старачко искуство и свештеничка смиреност. Отуда у њој онолико лепоте.

Међутим, било би неправично ако посебно не истакнемо да је Кипријан песник. То су нарочито запазили - Ђорђе Сп. Радојичић (у *Анталогији старе српске књижевности* и у *Старом српском песништву*)

и Милорад Павић (у *Историји српске књижевности барокног доба*). Обојица су, сваки на свој начин, у поменутим књигама, управо записом са краја *Стихологије,* датим у транскрипцији или у препеву, показали Кипријана Рачанина као песника. Додуше, Радојичић је (после њега и остали) изоставио из тога записа његов средишни део, онај где Кипријан помиње своје име и своје послове на књизи. Зато ћемо завршне редове *Стихологије* овде исписати у целини, понегде преведене и у стихове разврстане, да би чиста лиричност била још бистрија:

Гледам те, гробе,
ужасавам се твога виденија
и срдачно капљућу сузу проливам,
дуг општедателни у ум примам.
Како да пређем крај, јао, такови!
Ej, ej, о туго, о несрећо,
ух, ух, самрти, ко може избежати те!

Цртах многогрешни Кипријан.
Њему је отачаство гроб,
земља, пак, мати.
Писа у старости дубокој
и простите нас,
оци и браћо частнаја!

Перо се поби,
ум изнеможе.
Лист опада,
старост достиже.

Стихологија са осмогласним ирмосима и песма Кипријана Рачанина уз њих собом кажу колико је, у инат сеобама и деобним граничницима, у тмуши векова, истрајавала моћ уметности. Под светосавским крстом и заветом.

Нови Сад, марта 1996. године

Миро Вуксановић

Катица Шкорић

О РАЧИ И РАЧАНИМА

1. Рача, манастир на Дрини, код данашње Бајине Баште, са црквом посвећеном Вазнесењу Христовом, добио је име по имену реке Раче, која је протицала поред самих манастирских зидина. Подизање манастира народно предање, а и неки извори приписују краљу Драгутину,[1] али о ктитору манастира Раче и времену постанка манастира не постоје поуздана сведочанства. О подизању и оснивању манастира Раче и о његовој судбини у прошлости, не може се са сигурношћу говорити, јер о томе чврстих доказа нема, а у нашој литератури, нарочито с краја прошлог и са почетка овог века, среће се више, а различитих, несагласних података. Мишљења о питању када је и ко је подигао манастир, затим о мотивима његове градње баш на том месту, изнесена су и коментарисана у малом броју радова о овом манастиру.[2] И за манастир Рачу може се стога поновити: „Перва историја овог монастира, као и многи други, губи се у тами неизвесности: кад и от кога је на овом месту душеспасително заведеније најпре основано и какве је судбе от почетка претерпило, ништа се поуздано казати не може; јер се никаковог о том доказателства не налази".[3]

---

[1] Према неким старим летописима и родословима манастир Рачу саградио је краљ Драгутин, а у другим, као и у житијима краљева српских нема помена о томе (в. Д. Руварац, *Манастир Рача и Беочин*, Споменик Српске краљевске академије, књ. 33, Други разред, 30, Београд 1898, 52-53. Даље у тексту: Д. Руварац, *Манастир Рача*).

[2] *Исто*, 52-53; Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, Браство, XXIV, Београд 1930, 70-75; Свет. Ст. Душанић, *Манастир Рача*, Хришћанско дело, год. V, св. 6, Скопље 1939, 435-436; С. Живојиновић, *Рача украј Дрине*, Београд 1974, 16-23; Б. Томић, *Рачанска преписивачка школа у светлу српске културе XVII и XVIII века*, Баштина, Бајина Башта 1988, 59. Према наведеној литератури манастир на Дрини подигао је краљ Драгутин „за време од 1273. до 1275", па „најранија година његова подизања била би 1284 или почетак четрнаестог века", „вероватно да је Рача подигнута између 1276. и 1282. године, у време мирног периода Драгутинове владавине" и манастир је „вероватно зидан после 1276. године а за време владавине краља Драгутина". Напоминьем да сам овде, а и даље у цитатима задржавала оригиналну интерпункцију и правопис.

[3] /Г. Магарашевић/, *Монастырь Беочинъ, у Фрушкой Горы,* Сербске лѣтописи, књ. 15, Будим 1828, 2 (скраћено: /Г. Магарашевић/, *Монастырь Беочинъ*).

У литератури јединствен је само податак да је манастир Рача имао важну улогу у српској држави средњег века.

О првом писаном помену манастира Раче такође постоје неподударања. По Д. Страњаковићу манастир Рача се први пут помиње 1516. године. У питању је запис јеромонаха Теодора Рачанина, који се налази на рукописном псалтиру у манастиру Св. тројице код Пљеваља.[4] Свет. Ст. Душанић сматра да се запис јеромонаха Теодора Рачанина не може везати за 1516. годину, већ да је настао „много доцније", али се не да тачно утврдити када је то било. Он за први сигуран помен о манастиру узима запис који је написао „грешни Силвестар" 1623. године „на његовој књизи синаксару".[5] Новије читање речи „Рачанин" уз Теодорово име у поменутом запису је и „Рисанин", и „Рињанин", одн. у литератури постоје мишљења да Теодор и није био у вези са манастиром Рачом, па се његов запис не може повезивати са манастиром, а нити узети као сведочанство тако ране преписивачке делатности Рачана.[6]

Забелешке о манастиру Рачи и рачанским калуђерима донекле откривају и расветљавају прошлост манастира. Помени постоје у турским документима из XVI века и у низу записа који већином потичу из XVII века. У манастиру је око 1528. године био један калуђер, а 1560. у њему их је било седам. Такође према турском попису из 1572/1573. у манастиру се налазило пет калуђера.[7] Види се да је број калуђера био различит до 1690. године, а тада су из манастира избегли (сви?!) његови монаси.

Иако о манастиру Рачи „има око 40"[8] записа или „близу 50 на броју"[9], он још увек није довољно проучен. Из записа сазнајемо када је, где је и ко је од калуђера преписао неку богослужбену књигу, као и о животу рачанских калуђера који се нису бавили књижевним радом. Сазнајемо ко је и када био игуман, куда су и када су неки од њих путовали, ко је давао поклоне манастиру, које су књиге биле манастирске, ко је посећивао Рачу итд.[10] Избледели листови старих црквених

---

4 Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 72; *Стари српски записи и натписи*. Скупио их и средио Љуб. Стојановић, књ. I, Београд 1902, бр. 427, 428 (скраћено: *Стари српски записи*).

5 Свет. Ст. Душанић, *Манастир Рача*, 437-439; *Стари српски записи*, књ. I, бр. 1142.

6 Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XII/1, Нови Сад 1969, 270 (скраћено: Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима*); М. Бошков, *Хронографи и писарска традиција Рачана*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 36, св. 33, Нови Сад 1988, 373 (скраћено: М. Бошков, *Хронографи*).

7 О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 174-175 (скраћено: О. Зиројевић, *Цркве и манастири*).

8 Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 72. Види и: С. Живојиновић, *Рача украј Дрине*, 16.

9 Свет. Ст. Душанић, *Манастир Рача*, 435.

10 Податке из записа на књигама из збирке Љубомира Стојановића, који су везани за историју манастира Раче хронолошким редом изнео је Свет. Ст. Душанић (в. *Манастир Рача*, 439-441).

књига, записи „многогрешних" писара осветљавају давна, по много чему тешка збивања.

После пораза под Бечом (1683) Турци су се све више повлачили ка југу, а упоредо са тим ишло је и напредовање аустријске војске. Аустријанци су заузели Београд (1688) и скоро целу тадашњу Србију.[11] Крајем 1689. године Аустријанци су били приморани да се повлаче на север, јер су Турци поново заузимали оне пределе које су им раније морали уступити. Како су Срби ступили у царску војску и борили се против Турака, напредовање Турака пратила су убијања српског становништва, виђених људи, нарочито свештеника и калуђера. Манастире и цркве су палили и рушили.

Турци су поново заузели Београд (1690), а падом Београда и цела Србија је опет била у њиховим рукама. Повратак Турака у српске земље, које су 1688-1689. заузели Аустријанци, српски народ није смео да дочека. Пред турском опасношћу патријарх Арсеније Чарнојевић III, са великим делом народа, морао је да напусти земљу.[12]

Међу многим манастирима у ово доба порушеним од Турака био је и манастир Рача. Не зна се тачно када је опустошен „от турецкаго плењенија" и попаљен, јер се подаци у изворима не слажу и различити су. У нашој литератури и 1688, и 1682, одн. 1683, и 1690. појављују се као године када је манастир Рача спаљен и разорен. Из њега су несрећне 1690. у избеглиштво пошли његови монаси тражећи уточиште у туђој земљи и носећи своје манастирске књиге, а и друге драгоцености.

С обзиром на то да се не зна тачно и сигурно када је манастир Рача паљен и рушен, није могуће ни прецизно одредити колико дуго је он био пуст. Тврдња да је манастир Рача био у рушевинама 180 година свакако није тачна, јер постоје књиге писане у њему са записима на пример из 1642, 1644, 1658, 1668, 1684. године. У литератури се налази и да је манастир Рача „вероватно" био запуштен 105 година. Манастир, који је био у развалинама више од једног века, обновљен је 1795. године „трудом" монаха манастира Троноше. И касније манастир је више пута страдао, али се и обнављао.[13]

---

[11] Аустријанци су заузели „скоро целу данашњу (предкумановску) Србију и један део Јужне Србије са варошима Скопљем, Приштином и Призреном" (в. Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 83).

[12] О Великој сеоби под Арсенијем Чарнојевићем, о узроцима и последицама сеобе у етничком, политичком и културном правцу, о личностима и догађајима, о институцијама и појавама, о обичном свакодневном животу Срба у новој средини види Д. Ј. Поповић, *Велика сеоба Срба 1690. Срби сељаци и племићи,* Београд 1954.

[13] Д. Руварац, *Манастир Рача*, 52; Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 83-87; Свет. Ст. Душанић, *Манастир Рача*, 441-442, 445; О. Зиројевић, *Цркве и манастири*, 175.

2. Не зна се када је у манастиру Рачи отпочело преписивање књига. Постоји тумачење да се оно развило под утицајем штампања књига у манастиру Рујну и Мркшиној цркви и преласком калуђера из истих манастира у манастир Рачу, те „нова школа рачанска" у другој половини XVI и у XVII веку заменила је стару „ресавску школу".[14] Наилази се и на мишљења да је порекло рачанске школе у вези са преписивачком делатношћу у овчарско-кабларским манастирима.[15]

Према записима на књигама рачанских преписивача у манастиру Рачи и у скиту манастирском, храму Св. Ђорђа, у месту званом Бања, преписиване су књиге за црквене потребе. Рачански калуђери пренели су са Дрине на Дунав и своју књижевну делатност и преписивање је настављено и у Угарској.[16] Истиче се у литератури да је преписивање и украшавање књига у новој средини било и у служби широких потреба просвете.[17] Прецизних хронолошких података о раду Рачана у манастиру на Дрини, а касније после Велике сеобе у Угарској, у нашој литератури нема. Према новијим књижевноисторијским студијама књиге су се у Рачи преписивале од четрдесетих година XVII века, а у новој средини деловање рачанске школе везује се за последње деценије XVII и прве деценије XVIII века.[18]

Потписи и записи до данас су сачували нека имена монаха овог манастира и сведочанство су о њиховом раду. У записима калуђера манастира Раче у разним књигама, у печату, на црквеном зиду, поред имена калуђера негде стоји „Рачанин".[19] Овај су додатак уз своје име рачански калуђери стављали и онда када је њихов манастир опустео, а

---

[14] Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 77-78.

[15] М. Харисијадис, *Један недовољно запажен препис Јеротија Рачанина*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 35, св. 3-4, Београд 1969, 237, нап. 6 (скраћено: М. Харисијадис, *Један препис Јеротија Рачанина*).

[16] У нашој литератури се налази да је у Угарску прешао „већи број рачанских калуђера", а „најзначајнији су: Кипријан, Јеротеј и Гаврило Стефановић Венцловић" (в. Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 87), као и то да је прешао „приличан број калуђера" а међу њима „и цео један низ калуђера преписивача црквених књига, који сви носе назив Рачани: Кипријан Рачанин, Јеротеј Рачанин, Христифор Рачанин, Симеон Рачанин, Ћирјак Рачанин, Теодор Рачанин, Гаврило Стефановић-Венцловић Рачанин ... и у новој домовини они су продужили свој стари преписивачки посао", а између наведених Рачана одвојени су Кипријан, Јеротеј и Гаврило као писци „који чине прелаз ка новој књижевности" (в. Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1953, 25-28).

[17] М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1983, 32-33.

[18] М. Харисијадис, *Један препис Јеротија Рачанина*, 236, 237; М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*, Београд 1970 (скраћено: М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*); Исти, *Рађање нове српске књижевности;* Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 258; Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 1983, 168; М. Бошков, *Хронографи*, 385.

[19] *Стари српски записи*, књ. I, бр. 1354, 1636, 1641, 1658, 1710, 1711, 1954, 2008, 2051, 2054; књ. VI, Ср. Карловци 1926, бр. 9768, 10173 итд.

они били у разним местима по угарској земљи у којима је био концентрисан српски живаљ. По записима у књигама преписаним у туђој замљи, а „на службу монастиру Рачи" и „на прочитаније иноком Раче монастира" поједини аутори виде снажну везаност рачанских преписивача за матични манастир и њихову изразиту жељу да се сачува манастирска традиција.

Био-библиографских података о Рачанима, иначе расутих по изворима различите вредности, има веома мало. Често су и различити, јер су сведочанства о њиховом животу малобројна. Чак и писање имена неких од њих није устаљено. Понеки траг о себи Рачани су оставили у својим књигама. Из записа, на пример, сазнајемо са којим тешкоћама су се сретали у послу, где су и за колико времена су неко дело преписали, затим понешто о изворима које су имали пред собом итд. Међутим, увек треба имати у виду и то да су се у исписивању записа Рачани, као уосталом и други преписивачи, користили и општим фразама, које су се преносиле, те се из записа не може увек све узети као лично искуство одређеног писара.

Данас познати преписивачи у Рачи, до Велике сеобе, били су Кириjак и Христофор, а од Висариона је остала једна књига.[20] О књижевној делатности Рачана после Сеобе сведоче сачуване књиге и записи у њима. У Угарској, у до данас познатим записима, имена писара Христофора и Кириjака више се не срећу. У новој средини на преписивању, а и писању књига радили су Кипријан, Јеротеј, Максим и Григорије.[21]

Рачански калуђери боравили су у Угарској на простору од Коморана до Будима и Сентандреје. Већина се окупила око Патријарха и

---

[20] Поменућу овде и Ратка од којег је остао *Богородичник* из треће четвртине XVI века, у запису означен као рачанска књига, али с напоменом да није потврђено да је овај рукопис „раба" Ратка, „молабник монастира Раче" у Рачи и написан (в. *Стари српски записи*, књ. II, Београд 1903, бр. 4297; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*, Београд 1982, 26 (бр. 168 - књига је из збирке МСПЦ 71) (скраћено: Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*). Напоминьем да ћу цитате из књига *Стари српски записи и натписи* давати у транскрипцији, са оригиналном интерпункцијом. На информације о томе у оквиру којих се збирки налазе поједини рачански рукописи наилази се у нашој литератури, при чему су понегде подаци и о књигама и о збиркама непотпуни. Називе књига и податке о времену настанка рукописа писара из манастира Раче, као и податке о томе где се конкретни рукопис налази преузимала сам из постојећих описа рачанских књига, односно сви ови подаци добијени су посредно и уз њих сам давала и извор. Скраћенице или сигле збирке давала сам према *Инвентару ћирилских рукописа* Д. Богдановића и овде их нисам разрешавала (види *Списак скраћеница* у *Инвентару*, 166-172).

[21] Из Скерлићевог низа имена (в. нап. 16) искључила сам оне личности за које је у новијој литератури утврђено или да се нису бавили писањем или да нису били Рачани (в. М. Бошков, *Хронографи*, 370-373, 383). Ограничила сам се на рачанске калуђере преписиваче, а од Кипријанових сентандрејских ученика издвојила сам Венцловића и даћу најосновније напомене о његовом животу и раду.

живели су неко време у Сентандреји, која је убрзо постала духовни и политички, затим војни и трговачки центар Срба. Уз патријаршијски двор сместили су се и калуђери манастира Раванице, Крушедола и Хопова. Пресељеници су моштима српских светитеља које су донесене у Сентандреју саградили одмах једну, доцније још седам цркава, које су назване по местима из којих су дошли.[22]

Из отвореног писма патријарха Арсенија, писаног у Будиму, види се да је он рачанским калуђерима, „који већ толико време пребивајући у ћесарској земљи, немају прилична места где би се скупили и братски жителствовали по свом иноческом обичају" дозволио да се 1697. године настане у запуштеном манастиру Беочину, у Срему, и да могу „у Беочину цркву вадрузити, и тамо живети без сваке турбације и задржанија".[23] Калуђери манастира Раче населили су и обновили опустели манастир Беочин. Подигли су нову дрвену цркву посвећену Св. великомученику Ђорђу, јер је и у Бањи, код манастира Раче, био скит Св. Ђорђа. Као што су свештене старине манастира Раче и „множину" писаних црквених књига монаси понели са собом у збегу с патријархом Арсенијем у „ћесарију" 1690, тако су неке црквене утвари и књиге пренесене и у Беочин.[24]

3. О Рачанима преписивачима, па и о појединим писарима из рачанске школе, постоје тематски разнородна истраживања. Служећи се њима приказаћу њихово књижевно и уметничко дело.[25]

Киријак Рачанин је према сачуваним, а сигнираним рукописима у Рачи преписивао књиге 40-тих година XVII века. Постоје претпоставке

---

22 М. Павић, *Историја, сталеж, и стил. Језичко памћење и песнички облик II*, Нови Сад 1985, 58-59 (скраћено: М. Павић, *Историја, сталеж и стил*).

23 Д. Руварац, *Манастир Рача*, 52.

24 Према једним изворима врло трошан и стари камени манастир Беочин рачански калуђери су порушили и на истом месту сазидали нову цркву. Према другим они су манастир обновили и саградили су нову дрвену цркву. И о времену дизања ове цркве у литератури постоје неслагања - једни наводе да је то било 1704. године, а други сматрају да је то било пре 1704. Касније, од 1732. до 1740. године, ту је сазидана нова камена црква. По инвентару ове цркве, који је сачинила одређена комисија 1753, у манастиру Беочину сачувано је пуно сребрних свештених ствари, „одјејанија црквених" и старих књига манастира Раче. Било је 70 „рукописних србуљских књига", које су „за извесно писане Рачанима", и то јеванђеља, апостола, минеја, октоиха, псалтира, молитвослова, стихологија и др. У опису из 1828. године (*Летопис МС*) у манастиру Беочину међу рукописним књигама биле су четири књиге које су дело рачанских калуђера (в. /Г. Магарашевић/, *Монастырь Беочинъ*, 2, 8-12; Т., *Нешто о манастиру Беочину*, Глас истине, год. V, бр. 9, Нови Сад 1888, 140-141; Д. Руварац, *Манастир Рача*, 53-57, 60-61; Исти, *Манастир Беочин*, Ср. Карловци 1924, 4; Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 88; Д. Медаковић, *Српска минијатура XVIII века*, Библиотекар, год. X, бр. 4, Београд 1958, 273; Исти, *Путеви српског барока*, Београд 1971, 193).

25 И о духовницима из манастира Раче који се нису бавили преписивањем црквених књига података у литератури има, али о њима нећу говорити.

да је Киријак у Рачу дошао из неког од манастира испод Овчара и Каблара.[26] Претпоставка је и то да је у Београду умро 1660. године.[27] Његови рукописи су најстарија данас позната сведочанства рада рачанског скрипторија, односно из манастира Раче за старије рукописе рачанских калуђера од Киријакових не знамо.[28]

Киријак Рачанин према наводима у литератури преписао је „ва лето 7150" (= од рођења Христовог 1642. године) *Псалтир с последованьем*,[29] а „от битија ва лето 7152, а от рождаства Христова 1644" довршио је „ва монастиру зовом Рачи" свету књигу *Златослов*.[30] Године 1649. преписао је *Зборник*.[31]

Рукописи Киријака Рачанина нису научно испитани.

Висарион је „ва лето 7166... а от ваплоштенија Господа 1658 у Рачи" преписао једну књигу.[32] Зна се да је Висарион јеромонах, „са дружином својеју", за време боравка на Светој Гори слао књиге „ва свој монастир, глагољеми Рача".[33]

Христофор Рачанин био је „префињен" преписивач и илуминатор црквених књига, „можда последњи члан манастирског братства који још ради у Рачи".[34] Док је већина Рачана живела у самом манастиру, он је у непосредној близини боравио у скиту манастира Раче, у храму Св. Ђорђа, на месту званом Бања. Зна се да је у скиту Св. Ђорђа преписивао књиге, да је 1682/1683. године с патријархом Арсенијем III Чарнојевићем и његовом пратњом кренуо на поклоњење гробу Христовом, да је с рачанским калуђерима пребегао у Угарску 1690, а крајем

---

[26] М. Харисијадис, *Један препис Јеротија Рачанина,* 237 и нап. 6.

[27] Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима*, 271.

[28] Будућа истраживања можда ће поузданијим и потпунијим описима потврдити претпоставке да је Киријак Рачанин исти монах Киријак који је под Кабларом исписао *Псалтир с последованьем* (у литератури назван и *Молитвеник*) 1623. године (в. нап. 26; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 95 (бр. 1341 - књига је из збирке ЈАЗУ III а 2).

[29] /Г. Магарашевић/, *Монастырь Беочинъ*, 11 (бр. 12); *Стари српски записи*, књ. I, бр. 1354; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 95 (бр. 1348 - књига је из збирке МСПЦ Грујић 92).

[30] *Стари српски записи*, књ. I, бр. 1383. Рукопис се у литератури назива и *Златоуст* и *Златоуст цветни* (в. М. Харисијадис, *Један препис Јеротија Рачанина*, 237; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 43 (бр. 431 - књига је из збирке Пљевља 99).

[31] М. Харисијадис, *Један препис Јеротија Рачанина*, 237 - у прилогу наслов рукописа *Требник* (нап. аут.); Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 37 (бр. 325 - у *Инвентару* писар Ћиријак (нап. аут.); књига је из збирке УБ 49).

[32] *Стари српски записи*, књ. I, бр. 1555 (в. и књ. IV, Београд 1923, бр. 6910); М. Харисијадис, *Један препис Јеротија Рачанина*, 237 (књига је из збирке Црквеног музеја у Сарајеву); М. Бошков, *Хронографи*, 387.

[33] Види на пример *Стари српски записи*, књ. I, бр. 1699.

[34] М. Харисијадис, *Христофор Рачанин, преписивач и илуминатор рукописа*, Зограф, 3, Београд 1969, 34 (скраћено: М. Харисијадис, *Христофор Рачанин*).

1697. године Патријарх је духовнику кир Христофору и осталим монасима манастира Раче дозволио „отвореним листом" да обнове разрушену беочинску цркву и да се ту преселе.[35]

До наших дана сачувано је осам сигнираних Христофорових рукописа. На четири рукописа Христофор је назначио да их је преписивао у скиту манастира Раче, у храму Св. Ђорђа, а за преостале се не зна где их је писао.

Најстарији, данас нама познат Христофоров рукопис, *Минеј за месец децембар*, писан је од 12. августа 1666, до 3. марта 1668. године „ва храме светаго и славнаго великомученика Георгија при монастиру Рачи, ва месте именујемоје Бања".[36] Такође у Бањи, године 1668, месеца јула 31, „рукоју же многогрешнаго и неискуснаго писца Христофора" исписана је *Служба св. Петру Коришком*.[37] Године 1671. многогрешни и мањши ва иноцех Христофор јеромонах Рачанин довршио је *Стихологију*.[38] Преписао је Христофор „ва месте пустином ва дому ст. вел. мч. Георгија" и *Цветни триод*, године 1673.[39] *Служабник* је Христофор преписао „свакако" 1680. године, а белешку са својим именом оставио је на маргинама два листа.[40] Следећи сачувани рукопис многогрешног и худог јеромонаха Христофора је *Минеј за август* из 1684. године, писан

---

[35] Д. Руварац, *Манастир Рача*, 52, 55, 60; Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 78, 79, 82, 88; Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима*, 272; М. Харисијадис, *Христофор Рачанин*, 34, 36.

[36] Према штампаном запису у Стојановићевој збирци (в. *Стари српски записи*, књ. I, бр. 1632) Христофор је почео месечник писати „се лето от сазданија мира 7175 и от ваплштенија Господња 1666 ... месеца августа 12 ... ва конац же савршенија доспе ва лето 7176 (од стварања света - нап. аут.) ... 1668 (од Христовог рођења - нап. аут.) ... месеца марта 3". У нашој старијој литератури се наводи да је *Минеј* започет 1667, а у прилогу М. Харисијадис се налази да је *Служабни минеј за децембар* Христофор преписао 1667. године (в. /Г. Магарашевић/, *Монастырь Беочинъ*, 9-10 (бр. 8); Д. Руварац, *Манастир Рача*, 61; М. Харисијадис, *Христофор Рачанин*, 34), а у раду Д. Богдановића, М. Грозданović-Пајић и Л. Цернић се налази да је поменути *Минеј* настао у Бањи, у скиту Св. Ђорђа, 1668. године (в. *Још један рукопис Христофора Рачанина*, Библиотекар, год. XX, бр. 5, Београд 1968, 515) (даље: Д. Богдановић и др., *Још један рукопис Христофора Рачанина*). Наилази се у литератури да је Христофор започео *Минеј* 20, а и 30. августа. Види и: Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима*, 275; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 65 (бр. 828 - књига је из збирке МСПЦ 85).

[37] *Стари српски записи*, књ. I, бр. 1636; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 105 (бр. 1513 - књига је из збирке ЗВБ бб); М. Харисијадис, *Христофор Рачанин*, 35 - рукопис је у наведеној Богишићевој збирци под бројем 116.

[38] *Стари српски записи*, књ. I, бр. 1658; М. Харисијадис, *Христофор Рачанин*, 35 (књига је из Шафарикове збирке у Прагу, Ш 13).

[39] *Стари српски записи*, књ. IV, бр. 7013 (испод записа је наведена 1675. година - нап. аут.); Д. Богдановић и др., *Још један рукопис Христофора Рачанина*, 515; М. Харисијадис, *Христофор Рачанин*, 36; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 119 (бр. 1785 - књига је из збирке Цетиње 38).

[40] М. Харисијадис, *Христофор Рачанин*, 36 - књига је у збирци МСПЦ Грујић 3-II-2.

„ва ските светаго великомученика и победоносца Георгија на месте зовомоје Бања при монастиру Рачи".[41] Грешни Христофор написао је 1686. године *Архијерејски чиновник*. Уз своје име на једној маргини записао је и годину, али не и место где је рукопис преписивао, па се не зна да ли је и ова књига настала у Рачи.[42] Од јеромонаха Христофора потиче и још један *Служабник*, око 1670/80. године. Своје име оставио је такође на маргинама два листа.[43]

На основу анализа писма и илуминација Христофору се приписују и неки рукописи на којима није оставио своје име. Због уочене стилске сродности за још један *Служабник*, несигниран, „са сигурношћу" се може рећи да је Христофорово дело.[44]

Компарација водених знакова, ликовних елемената, а и палеографска анализа, додуше према снимцима, у *Зборнику разних састава* из Шафарикове збирке са Христофоровом *Стихологијом* показала је да је Христофор написао и тај кодекс, по воденим знацима датиран трећом четвртином XVII века.[45]

Христофору се приписује и средишњи део књиге *Архијерејски чиновник* (л. 9-138), који највероватније настаје у скиту Св. Ђорђа, око 1688. године.[46] Осим сигнираних књига Христофора Рачанина, ово је последњи његов рукопис нама познат,[47] а то би био и последњи познати споменик рачанског скрипторија.[48]

---

41 /Г. Магарашевић/, *Монастырь Беочинъ*, 9 (бр. 7); *Стари српски записи*, књ. I, 1825; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 59 (бр. 705 - књига је из збирке ПМХ 54).

42 Д. Богдановић и др., *Још један рукопис Христофора Рачанина*, 506, 514; М. Харисијадис, *Христофор Рачанин*, 37 (наслов рукописа је *Архијерејски служабник*; књига је из збирке МСПЦ 252).

43 *Стари српски записи*, књ. II, бр. 4308; М. Харисијадис, *Христофор Рачанин*, 38; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 104 (бр. 1507 - књига је из збирке МСПЦ Грујић 121).

44 М. Харисијадис, *Христофор Рачанин*, 38 - књига је из збирке манастира Савине. Напоминьем да податка о времену настанка рукописа у наведеној расправи нема.

45 М. Гроздановић-Пајић, *Ново датирање српских ћирилских рукописа Шафарикове збирке у Прагу*, Библиотекар, год. XX, бр. 5, Београд 1968, 455 (бр. 30 - књига је из Шафарикове збирке, Ш 26); М. Бошков, *Хронографи*, 383-384.

46 Осам листова на почетку атрибуирано је Кипријану, а л. 139-170 писао је такође неко од рачанских писара, после 1705. године (в. Д. Богдановић и др., *Још један рукопис Христофора Рачанина*, 501-503, 516; М. Харисијадис, *Христофор Рачанин*, 38 (наслов рукописа *Служабник* - нап. аут.); Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Черњић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд 1986, 324 (бр. 157); Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 139 (бр. 2193 - књига је из збирке НБС 640). Види у овом раду и стр. 24 и 28.

47 О резултатима испитивања Љ. Васиљев види њене радове у овој књизи.

48 У опису *Минеја за месец август* с краја XVI или из прве деценије XVII века наводи се да је у средини отиснутог печата на крају књиге Христофорово име (в. П. Момировић, *Старе рукописне српскословенске књиге у Срему. I. Збирка манастира Мале Ремете*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, VIII-IX, Нови Сад 1978-1979, 391-392) (скраћено: П. Момировић, *Старе рукописне српскословенске књиге*).

Украси у Христофоровим књигама, прецизно рађени и с пуно маште, разноврсни и облицима и бојама, у тесној су вези са садржајем. Он заставице, иницијале и цветове распоређује према значају поглавља, а њихова декоративност и величина такође је условљена значајем целине текста. И декоративни облици на крају текстуалних целина чине посебну врсту украса. Неки рукописи су скромније илуминирани, а неки раскошно. Илуминације из његових преписа биле су узор рачанским калуђерима у Угарској.[49]

Кипријан Рачанин, „општи духовник будимскаго предела",[50] један од најзанимљивијих монаха из групе рачанских калуђера, доселивши се са патријархом Арсенијем у Сентандреју, „ва велицеј бури и метежу", основао је у сентандрејској средини, у средини великих немира и промена, етнички и језички туђој, при храму Св. Луке, „књижевну школу" у којој су се преписивале књиге за црквене обреде, а неговао се и ликовни израз. Са Кипријаном почиње књижевно-преписивачка делатност Рачана у Угарској.[51] Према старијим изворима Кипријан је „прикупио" око себе „већи број" калуђера, „неколико добро писмених калуђера", „извесан број писменијих калуђера", који су у школи стицали књижевна и сликарска знања, а касније се називали његовим ученицима. Међу њима „најважнији и најумнији" био је Гаврило Стефановић Венцловић.[52]

О Кипријану као писцу знања су врло мала и свакако недовољна, а о њему као личности не зна се ништа. Колико дуго је Кипријан живео поузданих доказа нема. На више места у нашој литератури наводи се да је умро „у веома дубокој старости".[53] Сâм Кипријан је у *Стихологији*, у запису, забележио да књигу пише „ва глбоцеј старости".[54]

О обиму Кипријановог рада у нашој старијој литератури налазе се различити закључци, а заједничка им је оцена да је Кипријан вредно и много радио. Наводи су да је Кипријан оставио „множину црквених књига", „приличан број рукописа, преписа минеја, триода, пентикоста-

---

[49] Д. Богдановић и др., *Још један рукопис Христофора Рачанина*, 506-517; М. Харисијадис, *Христофор Рачанин*, 34-38.

[50] Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу (од XV-XVIII века)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. II, Нови Сад 1957, 257 (скраћено: Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност)*.

[51] Д. Медаковић, *Српска уметност XVIII века* - у: *Историја српског народа*, књ. 4, т. 2, Београд 1986, 327; М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, 215; Исти, *Историја, сталеж и стил*, 60; Исти, *Историја српске књижевности. 2. Барок*, Београд 1991, 194-195 (скраћено: М. Павић, *Српска књижевност барока*).

[52] Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 88; Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, 26; Исти, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1923, 162.

[53] Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 88-89; Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, 25 и др.

[54] *Стихологија* Кипријана Рачанина, л. 120а - рукопис се чува у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, има сигнатуру РР II 8.

ра, псалтира, часловаца, требника, каноника, акатиста и других обредних и црквених књига", „већи број рукописа", „прилично замашан број разних црквених рукописних књига", „велики број преписа најразличнијих црквених књига". Најчешће се за почетак његове преписивачке делатности узимала година 1652, и да је преписивање „ва чуждеј стране и доме" наставио 1692. године.[55] Подаци о рукописима Кипријана Рачанина у студијама и радовима су непотпуни, а и различити. Постоји шаренило у цитирању наслова његових књига и година када их је преписивао. Често се, у узгредним и недовољно јасним напоменама, у радовима о манастиру Рачи и Рачанима, истиче значај језика и правописа Кипријанових књига - „почиње први да у језик црквени - србуљски, уноси примесе народног језика",[56] а правопис је „готово фонетички, удешен према гласовним потребама народног језика".[57]

Не знамо када је Кипријан започео свој преписивачки посао. Према новијој литератури он је надахнут житијима Срба владара и светитеља, похвалним списима и црквеним песмама њима посвећеним, преписивао у Сентандреји списе о св. Сави, Симеону Немањи, Стефану Дечанском, кнезу Лазару, Максиму Бранковићу.[58] Бележио је изреке, давао упутства за акцентовање поезије и правила стихотворства, уносио је новине у правопис, илустровао је рукописе, био је изврстан познавалац старе српске поезије - „он је надасве био песник... њему припада и неколико антологијских поетских текстова... то су песничка језгра његових поговора и предговора уз преписиване рукописе". Сем у традиционалној песничкој форми српске средњовековне књижевности, он се огледао и у новим формама.[59]

Од претпоставки, до тврдњи, ипак се најчешће у радовима којима сам се служила среће да је међу Кипријановим рукописима „најважнији словенски *Буквар*". Питања која се у расправама о *Буквару* постављају су да ли је Кипријан *Буквар* преписао или га је „у то вријеме свега из нова састављао", па се може сматрати његовим делом, да ли је то и наш најстарији буквар, а писало се и о сличности *Буквара* са руским букварима. У неким се прилозима само набрајају делови који су у њему

---

55 Г. Витковић, *О књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића*, Гласник СУД, књ. 34, Београд 1872, 151-152; Тих. Остојић, *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*, Ср. Карловци 1905, 36; Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, 162-165; Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 88-89 и нап. 61; Свет. Ст. Душанић, *Манастир Рача*, 442-443; Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност*, 257.

56 Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 89.

57 Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, 164-165.

58 Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност*, 257; Д. Медаковић, *Путеви српског барока*, 106; М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, 215.

59 М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, 36-37, 120-122, 137, 201; Исти, *Рађање нове српске књижевности*, 215; Исти, *Историја, сталеж и стил*, 60.

садржани, у другим описима *Буквара* налазе се поједини делови објављени изворно или у преводу, а и снимак азбуке из *Буквара* издаван је неколико пута. Понегде, пишући о томе шта *Буквар* садржи, истраживачи коментаришу вредност и оцењују његов значај у нашој књижевности, а и вредност неких његових делова. Поговор из рукописа објављен је у Стојановићевој збирци.[60]

Д. Руварац је утврдио да је букварски део Кипријан(?!) урадио по једном у Москви штампаном буквару из 1701. године, који носи наслов *Букваръ славенскими, греческими, римскими писмени.*[61]

Поред црквених текстова у *Буквару* су и поучне пословице и изреке. Према историчарима књижевности и језика у буквару су и „први покушај српске метрике и један од најранијих покушаја уметничке версификације код православних Срба", а списак уставних и брзописних слова на почетку драгоцена су „илустрација завршне фазе развитка ћирилице у српскословенској епохи".[62]

С обзиром на постојећу научну недоумицу да ли је уопште *Буквар* преписао Кипријан Рачанин, истраживачима нашег културног наслеђа трагања још предстоје.

Поуздани репрезенти Кипријановог рада су три рукописа сигнирана његовим именом, а сви из времена после Сеобе. Данас нам ниједна Кипријанова књига пре Сеобе није позната.[63]

Према старијој литератури потписано Кипријаново дело је *Саборник.*[64] На основу новијих испитивања у *Саборнику* је највећи део текста исписао Кипријан у Сентандреји у два наврата, 1691/92. и 1694. године,

---

[60] Ст. Новаковић, *Стари српско-словенски буквар*, Гласник СУД, књ. 34, Београд 1872, 58-85; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици угарских краљева Шајкаша од 1000 до 1872 по српским и страним изворима, Српски историјски и књижевни споменици*, Гласник СУД, књ. 67, Београд 1887, 364-368; Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, 163-164; Исти, *Историја нове српске књижевности*, 26; Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 88; Свет. Ст. Душанић, *Манастир Рача,* 443; Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност*, 257-258; Исти, *Антологија старе српске књижевности (XI-XVIII века),* Београд 1960, 365 (лат.) (даље: Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*); А. Младеновић, *Слово ђ пре Вука*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, VI, Нови Сад 1963, сл. 4; М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, 109, 121, 137; П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд 1971, сл. 180;*Стари српски записи*, књ. II, бр. 2328; књига из збирке Архива САНУ 141.

[61] Д. Руварац, *Рачанинов Буквар*, Бранково коло, год. XIX, Ср. Карловци 1913, 91 и даље.

[62] Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, 26; П. Ивић, А. Младеновић, *О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804* - у: *Историја српског народа*, књ. 4, т. 2, 69 (даље: П. Ивић, А. Младеновић, *О језику код Срба*).

[63] О новим атрибуцијама Кипријану Рачанину у овој књизи пише Љ. Васиљев.

[64] *Стари српски записи*, књ. I, бр. 1975; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 105 (бр. 1521 - наслов рукописа у *Инвентару* је *Србљак*; књига је из збирке САНУ 142). У ранијој литератури и *Изабране службе свецима* (в. И. Веселинов, *Стихологија Кипријана Рачанина* - у: *Трагом српске прошлости*, Нови Сад 1991, 51, нап. 10).

док су поједини делови рукописа настали око 1680. године, али не у Сентандреји.[65] *Саборник* садржи службе са житијима српских светих.[66]

У *Стихологији*,[67] књизи са разним текстовима за свакодневна и празнична богослужења, Кипријан је у запису оставио своје име. Података о месту и времену настанка рукописа нема. Мишљење да је *Стихологију* Кипријан преписивао још у манастиру Рачи данас не стоји, а ни прикључивање *Стихологије* српским рукописима с краја XVII века.[68] На основу најновије анализе водених знакова и орнаментике Кипријан Рачанин је *Стихологију* писао почетком XVIII века, године 1706. или 1711.[69]

Кипријанова *Стихологија* помињана је у књижевноисторијским и историјскоуметничким радовима. Из рукописа објављен је запис, а неколико пута део текста са л. 120а, у литератури назван поговором, објављиван је у песничкој форми. Рукопис је описала И. Веселинов. Њена анализа пружа податке почевши од физичког описа, датирања, писма, језика, илуминација до садржине и записа, односно даје основну слику о споменику.[70] Испитивањем фонетских особина, оних које чине битну одлику књига српске редакције, бавила се В. Јерковић и утврдила да се црте српскословенске норме у Кипријановом препису поштују.[71]

"Многогрешни Кипријан ијеромонах Рачанин ва лето битија 7200 от рожд. 1692" преписао је књигу *Службе и житија светаца*.[72] Рукопис старе Народне библиотеке у Београду је изгорео.[73]

---

65 Испитивање водених знакова у овом делу показало је да су водени знаци из ширег времена и једним делом другачији од водених знакова у сентандрејским рукописима из тог времена. На основу тога излази да су неки делови *Саборника* писани раније, ван Сентандреје (в. М. Гроздановић-Пајић, *Посебан тип воденог знака „грб с кулом" у неколико рукописа с краја XVII и прве четвртине XVIII века*, Археографски прилози, 9, Београд 1987, 63 (скраћено: М. Гроздановић-Пајић, *Посебан тип воденог знака „грб с кулом"*). О томе види и у радовима М. Гроздановић-Пајић и Љ. Васиљев објављеним у овој књизи.

66 Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском бој*у, Крушевац 1968, 145-148, 152, 154-157; Исти, *Белешке о делима у Србљаку* - у: *О Србљаку*, Београд 1970 (уз *Србљак*, књ. 4), 278, 301, 317, 355-356.

67 У литератури и *Стихирарј* и *Ирмологија* и *Ирмологиј* и *Стихарј*.

68 Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, 365; И. Веселинов, *Стихологија Кипријана Рачанина*, 44-45; М. Бошков, *Хронографи*, 378-379.

69 Види у овој књизи радове М. Гроздановић-Пајић и Љ. Васиљев.

70 И. Веселинов, *Стихологија Кипријана Рачанина*, 43-51.

71 В. Јерковић, *Српскословенски и његова норма у Ирмологију Кипријана Рачанина*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 14/I, Београд 1985, 219-223.

72 *Стари српски записи*, књ. I, бр. 1954, 1955; *Каталог Народне библиотеке у Београду. IV Рукописи и старе штампане књиге.* Саставио Љуб. Стојановић, Београд 1903, 102-103 (бр. 377).

73 Препис је описао Ђ. Даничић: *Рукопис Кипријанов*, Гласник Друштва српске словесности, IX, Београд 1857, 245-255.

У новије време, подробни описи и анализе сваког елемента указују да је у рукопису *Архијерејски чиновник* прву свешчицу (л. 1-8) „највероватније" исписао Кипријан у Сентандреји, око 1692. године.[74]

У нашој науци поред овде поменутих, Кипријану су приписивани и још неки рукописи, али без чврстих аргумената. Тек после исцрпних, а свестраних анализа Кипријанов писарски опус ће се комплетирати.

Кипријан је своје рукописе, по традицији и украшавао. Према М. Павићу Кипријан се напоредо бавио и књижевним и уметничким пословима, па га он назива и учитељем поезије и иконописачког заната и сматра га исто толико илуминатором колико и писцем.[75] При украшавању својих рукописа Кипријан се користио различитим предлошцима, а остајао је у традицији наших илуминисаних рукописа XVII века. Стилска сродност с нашим рукописима XVI и XVII века очигледна је и у иницијалима које је употребљавао.[76] Минијатура јеванђелисте Луке, у *Саборнику* писаном „у Свети Андреји више славнаго града Будима", истиче се својим уметничким квалитетом. Изведена је преко целе стране (л. 1б) и сасвим у стилу средњовековне српске минијатуре.[77]

Кипријанови рукописи нису публиковани. Историчари књижевности налазећи да су неки делови Кипријанових списа изражени у стиховима, објављивали су их у нашим антологијама, а и у појединим радовима у оквиру књижевноисторијских анализа, у „модерној верзији", у верзији која их чини лако читљивим, прилагођеним савременом читаоцу или у оригиналу, на српскословенском. Објављен је и текст једне Кипријанове молитве.[78]

---

[74] Д. Богдановић и др., *Још један рукопис Христофора Рачанина*, 501-502, 516; Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Черних, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, 324 (бр. 157 - према овом опису л. 1-8 настали су у Рачи око 1688. године).

[75] М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, 43, 110.

[76] О уметничкој опреми, о уметничким квалитетима Кипријанових књига, о његовим иницијалима и начину формирања, о мотивима које је употребљавао и у исликавању виньета и заставица види Д. Медаковић, *Српска минијатура XVIII века*, 273-275; С. Петковић, *Замирање уметности у ратним годинама (1683-1699)* - у: *Историја српског народа*, књ. 3, т. 2, Београд 1993, 422-423.

[77] Д. Медаковић, *Српска минијатура XVIII века*, 274. У новије време постоје наговештаји да ова минијатура није Кипријаново дело (в. С. Петковић, *Замирање уметности*, 423, нап. 14). Види и у овој књизи радове Љ. Васиљев.

[78] Нпр.: Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, 284; Исти, *Старо српско песништво IX-XVIII века*, Крушевац 1966, 167, 170, 171, 173; М. Павловић, *Антологија српског песништва*, Београд 1964, 201; М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, 95-96, 110; Исти, *Историја, сталеж и стил*, 60; С. Благојевић, *Поезија, мистика, повијест*, Сарајево 1986, 115 (лат.); Р. Михаиловић, *Утицај западноевропске иконографије на композиције „Удовичина лепта" и „Изгнање трговаца из храма" у српском сликарству XVIII века*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, св. 2, Нови Сад 1966, 295.

Кипријан Рачанин негује старе српске књижевне традиције и нашу стару књижевну традицију насталу на Балкану повезује с новом књижевношћу која се током XVIII века развијала у Угарској. Говорећи о његовом значају увек се нарочито наглашава и то да је био учитељ највећег писца српскословенске књижевности у XVIII веку, Гаврила Стефановића Венцловића.

О животу *Јеротеја Рачанина*, писца с краја XVII и почетка XVIII века, као уосталом и о појединостима из живота осталих представника рачанске традиције, данас се мало зна. Претпоставља се да је и он за време Сеобе прешао у Угарску, где је живео по разним српским насељима. У првим годинама после Сеобе живео је у Фудвару (или Фелдвару), који је на десној обали Дунава, у јужној Мађарској. Јеротеј Рачанин ишао је на хаџилук у Јерусалим 1704. године, а двадесетих година живео је у Ремети, Фрушкогорском манастиру.

И о неколико данас приступачних чињеница из Јеротејевог живота у нашој ранијој литератури има различитих саопштења, а тичу се података о томе где се место Фудвар налази, кад је Јеротеј пошао на хаџилук и куда је путовао, колико је књига преписао и када је настао његов путопис.[79]

О обиму Јеротејевог преписивачког рада у постојећој литератури има различитих судова. О његовом раду у манастиру Рачи на Дрини нема података, а ни једног сачуваног рукописа. Ипак, претпоставке да је у манастиру радио и у времену пре Сеобе постоје.[80] Данас позната рукописна грађа која је у вези са Јеротејевим преписивачким послом није велика. Настала је у Фудвару, од јула 1697. до јануара 1699. године.[81]

Књигу *Амартолон сотирија* исписао је у Фудвару „на прочитаније иноком Раче монастира храма Вазнесенија Христа Бога нашего" од 12. јула до 26. августа 1697. године.[82] Јеротеј Рачанин завршио је 6. новембра 1698. године *Минеј за март* „ва земљи угарској у веси зовомеј Фудвар... на службу монастиру Рачи".[83] Он је у *Часослову и каноницу с поученијима*,

---

79 Види Д. Руварац, *Манастир Рача*, 61; Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, 166; Исти, *Историја нове српске књижевности*, 26; Драг. Страњаковић, *Манастир Рача*, 89; Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност*, 260; Исти, *Антологија старе српске књижевности,* 367; Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима*, 280-284; С. Живојиновић, *Рача украј Дрине*, 50-54; Д. Медаковић, Д. Давидов, *Сентандреја*, Београд 1982, 54-55.

80 М. Бошков, *Хронографи*, 376-377.

81 М. Харисијадис, *Један препис Јеротија Рачанина*, 239.

82 *Исто,* 239-241 (наслов књиге у раду *Грешних спасеније* - нап. аут.); Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 19 (бр. 35 - књига је у збирци МСПЦ 226).

83 *Стари српски записи*, књ. I, бр. 2051; /Г. Магарашевић/, *Монастырь Беочинъ*, 8 (бр. 5); Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 53 (бр. 588 - књига је у збирци МСПЦ Грујић 183).

рукопису из 1698. године, састављеном од три дела, исписао први и други део, такође у Фудвару.[84] Руком многогрешног и худог Јеротеја од 7. новембра 1698. до 23. јануара 1699. године преписан је и *Минеј за април* „ва земљи угрцеј у веси Фудвару при реце Дунаву на службу монастиру Рачи".[85]

На основу анализе водених знакова, првенствено, а и на основу неких других елемената, М. Гроздановић-Пајић указала је на могућност да су још два рукописа вероватно Јеротејево дело. Записа у овим књигама о времену, месту и писару нема, а према воденим знацима писани су око 1700. године. То су *Ирмологија са стихологијом* и *Псалтир с последовањем*.[86]

Описујући рукописе збирке манастира Мале Ремете П. Момировић претпоставља да су неки Јеротејеви. Према Момировићу, „по свим знацима" и *Минеј за месец јули (II)* је Јеротејев, а „у погледу времена и места настанка, вероватно је истих година и можда у истоме месту, Фудвару, око 1698/99. године" писан као и априлски. Момировић и *Ирмологију* с краја XVII или почетка XVIII века „с пуно разлога" приписује Јеротеју, али не искључује ни могућност да је књигу писао и неко други из братства Рачана. Исти аутор запис из 1691. године[87] на рукописном *Минеју за месец јуни* из последње четвртине XVI века и дописане странице које недостају у штампаном *Триоду*, као и запис у њему, атрибуира Јеротеју.[88]

Поред традиционалног преписивања црквених књига, Јеротеј је и преводио правила и беседе украјинских писаца.[89] Писањем путописне прозе закорачио је у оригинално стваралаштво.

Јеротеј Рачанин, у лето 1704. године пошао је са неколицином верника на пут преко Београда, Ниша и Солуна, па „преко мора" стигао је у Јерусалим, из којег се вратио у лето 1705. године.[90] О путу у Света

---

84 М. Харисијадис, *Један препис Јеротија Рачанина*, 239 (рукопис је у раду с насловом *Зборник* - нап. аут.); Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 47 (бр. 478 - наслов рукописа *Каноник*; књига је у збирци МСПЦ Грујић 3-II-9); М. Гроздановић-Пајић, *Посебан тип воденог знака „грб с кулом"*, 64-65 (бр. 6).

85 *Стари српски записи*, књ. I, бр. 2054; П. Момировић, *Старе рукописне српскословенске књиге*, 393-395; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 54 (бр. 604 - књига је у збирци Ремета 6).

86 М. Гроздановић-Пајић, *Посебан тип воденог знака „грб с кулом"*, 65-66 (бр. 8, 9 - књиге су у збирци МСПЦ Грујић 31 и 93).

87 *Стари српски записи*, књ. I, бр. 1947.

88 П. Момировић, *Старе рукописне српскословенске књиге*, 388-390, 395-398. Види и: М. Харисијадис, *Један препис Јеротија Рачанина*, 239; Д. Медаковић, Д. Давидов, *Сентандреја*, 54-55.

89 М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, 287; Исти, *Рађање нове српске књижевности*, 66.

90 Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност*, 260; *Стари српски записи*, књ. V, бр. 7341.

места, који је трајао „нешто више од годину дана", о утисцима с напорног путовања, анегдотама, доживљајима и многим недаћама и опасностима, а поред свих тешкоћа и о свом задовољству због много виђеног и проживљеног, Јеортеј Рачанин је, на основу бележака и сећања, из каснијег времена, насталих у манастиру Ремети у Фрушкој гори, 1727. године написао драгоцени српски путопис, *Путьшастві̀е къ граду Іерусалиму*, претежно екавским народним говором и једноставним стилом, али се често послужио и српскословенским изразом или обликом.[91]

Оригинални рукопис данас није сачуван. Налазио се 1840. године у библиотеци Митрополије у Сремским Карловцима и тада га је пронашао Осип Бодянски, руски историчар, и објавио га у целини крајем 1861. године, додавши краћи предговор и кратак речник непознатих речи за руске читаоце.[92] Један део путописа објављен је још 1841. године у *Српској пчели*, у редакцији Павла Стаматовића.[93] Поједини одломци Јеротејевог путописа, а и путопис у целини према издању О. Бодянског штампани су и касније.[94] Запис из Јеротејевог путописа штампан је у збирци Љубомира Стојановића.[95]

Књижевни рад Јеротеја Рачанина, као и његових савременика, још није у целости сагледан. О значају његовог посла и оцене о књижевним вредностима његовог путописа писало је више аутора.

Украси у његовим делима још нису проучени. Кратак опис иницијала и орнамената, иначе естетски скромних, у Јеротејевом *Минеју за месец април*, дао је П. Момировић. По њему, Јеротејево украшавање је у духу и традицији Христофоровог илуминаторског рада.[96]

---

[91] Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима*, 282-284, 287-300; И. Грицкат, *Језик српских путописа из XVII и с почетка XVIII века*, Зборник историје књижевности, Одељење језика и књижевности, књ. X, САНУ, Београд 1976, 297-322; Д. Медаковић, Д. Давидов, *Сентандреја*, 55; М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, 53; Исти, *Рађање нове српске књижевности*, 95-96; П. Ивић, А. Младеновић, *О језику код Срба*, 73-74.

[92] О. Бодянскій, *Путьшастві̀е къ граду Іерусалиму Іеро҃ѳея, іеромонаха рачанинскаго* - у: *Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ*, кн. IV, Москва 1861.

[93] Види П. Стаматовићъ, *Сербско у Єрусалимъ Путованѣ 1704 године (Изъ старогъ рукописа.)*, Сербска пчела или Новый цвѣтникъ за годину 1841, год. XII, Соедин (=Сегедин) 1841, 78-84.

[94] Ст. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности. VI. Јеротија Рачанина пут у Јерусалим 1704 год.*, Гласник СУД, књ. 31, Београд 1871, 297-310; Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, 299-301, 367; Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима*, 301-350; С. Живојиновић, *Рача украј Дрине*, 52-53.

[95] Запис је једном објављен с годином 1724 (*Стари српски записи*, књ. II, бр. 2428), други пут с годином 1727 (*Исто,* бр. 2496), а према коментарима Љуб. Стојановића тачна година била би 1721 (*Исто*, књ. V, бр. 7519, 7600). Исцрпно објашњење о издањима Јеротејевог записа и погрешкама у објављивању година дао је Б. Маринковић (в. *Одломци трагања за Рачанима*, 283-284).

[96] П. Момировић, *Старе рукописне српскословенске књиге*, 394.

Новија истраживања указују да је и даскал *Максим* у духу рачанске школе преписивао и украшавао књиге после Сеобе. Претпоставља се да је боравио у Рачи, а касније је био у разним скрипторијима северно од Саве и Дунава. Исписивао је књиге 90-тих година XVII века и у првим деценијама XVIII века. О његовом животу има непотпуних података, а поузданијих и опширнијих можда ће још бити.

У рукописној *Стихологији* (МСПЦ Грујић 27) сачувани запис указује на Максима преписивача.[97] Додуше, исписала га је друга рука, после настанка рукописа.

Даскал Максим је исписао *Србљак*, тзв. раковачки. У овом рукопису, нама познатом из Шафариковог описа, први пут су у целину окупљене службе Србима светитељима и пролошка житија неких од њих: У релативно новије време на основу дуктуса служба архиепископу Арсенију из Максимовог *Србљака* откривена је у рукописном минеју за октобар.[98]

Компаративном методом са поменутом *Стихологијом*, посредно сигнираним рукописом, Максиму се приписују још неки преписи. Написао је трећи део *Архијерејског чиновника* (л. 139-170),[99] текст службе поводом преноса моштију св. Николе, која се налази у рукописном минеју за април-мај,[100] рукопис *Дамаскин*,[101] *Псалтир*,[102] *Архијерејски чиновник* (ПБ 21), *Требник*.[103] Такође на основу карактера писма Максим је у *Раковачком поменику* (ПБ 240) исписао предговор и наслове, а и *Магарашевићев летопис* се може уврстити у Максимов опус (Ш 28).

Максимови рукописи су скромно или богато украшени, а стилска сличност са украсима у осталим књигама Рачана постоји.[104]

Међу Рачане који су се у првој половини XVIII века бавили писањем уврштује се и монах *Григорије Рачанин*. И личност Григорија, (крај XVII - прва половина XVIII века), такође није позната. Вероватно је монах Григорије прешао из Србије током 1690. године. За разлику од већине Рачана који су ишли на север, по преласку у Угарску отишао

---

97 *Стари српски записи*, књ. V, бр. 7574.

98 Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 62 (бр. 769 - књига је у збирци МСПЦ 84).

99 Види нап. 46.

100 Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 54 (бр. 601 - књига је у збирци МСПЦ 81).

101 *Исто*, 29 (бр. 211 - књига је у збирци ПБ 218).

102 *Исто*, 97 (бр. 1371 - књига је у збирци МСПЦ 151).

103 *Исто*, 113 (бр. 1668 - књига је у збирци ПБ 18).

104 О преписивачком и илуминаторском раду даскала Максима в.: М. Харисијадис, *Рукописи даскала Максима*, Библиотекар, год. XXII, бр. 1, Београд 1970, 66-76; Иста, *Служба архиепископу Арсенију у рукопису даскала Максима*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 37, св. 1-2, Београд 1971, 86-94; М. Бошков, *Хронографи*, 388-390.

је на запад и задржао се у Славонији, у једном селу. Описао је своје путовање сплавом низ Дунав од Осијека до Крајове у Румунији. Путопис Григорија Рачанина настао је после 1739. године, али је изгубљен. Један одломак, пре него што се и он изгубио, објавио је А. Гавриловић и то је данас једино познат Григоријев рукопис.[105]

Један од најзначајнијих Кипријанових ученика и свакако најплоднији, „највећи беседник српске књижевности XVIII века", „проповедник на гласу", „антологичар, преводилац, песник, преписивач, научник-енциклопедист и естетичар", један од најистакнутијих писаца српског барока, јеромонах *Гаврил Стефановић Венцловић* (око 1680-1749?), с народом и свештенством избегао је у време Сеобе из родног Срема и доспео у Сентандреју. Боравио је неко време у Сентандреји, око 1736. је у Ђуру капелан, а 1739. у Коморану проповедник међу српским шајкашима. Своје беседе износио је по местима на средњем Дунаву, од Будима и Сентандреје до Коморана и Ђура, и на српском и на грчком језику. Писао је, проповедао и сликао око тридесет година, углавном у периоду од 1711. до 1747. године. За собом је оставио богато дело, око 20.000 страница рукописа, делом илуминисаних. По садржају већина његових рукописа нису оригинална књижевна дела, већ су то најчешће уобичајени калуђерски записи и преводи из руских црквених књига, додуше прилично слободни, па се често може рећи да су у питању прераде текстова.[106] Писао је црквеном азбуком на српскословенском језику и те текстове П. Ивић је назвао последњим спомеником језика старе српске књижевности. Поред тога, врло чистом и поједностављеном азбуком писао је и на народном језику. По добром познавању српског народног језика Венцловић се издвајао од свих других писаца пре Вука. Као и већина дела српске књижевности насталих у XVII и XVIII веку, и Венцловићеви писани и илуминисани текстови остали су у рукопису. Како је у његово време у српски црквени живот и у српску књижевност улазио рускословенски језик, Венцловићева дела на народном језику су била мање позната и нису имала утицај на развој српске културе у XVIII веку. Из његовог огромног беседничког опуса поједине беседе су у целости или делимично објављиване.

---

105 М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, 30, 608; Исти, *Историја српске књижевности барокног доба*, 307-308; Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност*, 259-260; Исти, *Антологија старе српске књижевности*, 308, 369; Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима*, 278-279; М. Харисијадис, *Један препис Јеротија Рачанина*, 237-238, 239; Д. Медаковић, Д. Давидов, *Сентандреја*, 55; А. Гавриловић, *Традиција о Бранковићима у Гундулићеву „Осману"*, Годишњица Николе Чупића, књ. 33, Београд 1914, 138-139.

106 М. Павић, *Српска књижевност барока*, 194; Исти, *Историја, сталеж и стил*, 60-61; Исти, *Историја српске књижевности барокног доба*, 40-42; Д. Медаковић, Д. Давидов, *Сентандреја*, 55-56; Д. Медаковић, *Српска уметност XVIII века*, 329; П. Ивић, А. Младеновић, *О језику код Срба*, 74-75.

О његовом деловању и књижевном опусу, о његовим беседама по православним црквама у Угарској, о њиховој разноврсности (везане су за разна духовна питања, за интелектуалне, религиозне, поетске и филозофске теме) и вредностима, о композицији појединих беседа највише је писао М. Павић. Писао је и о легендама, о историјским догађајима и личностима у Венцловићевим текстовима, о изворима и предлошцима којима се Венцловић служио, као и о његовим бројним преводима и о његовој борби против неписмености, примитивизма и нездравих црквених обичаја. Венцловић је у својим делима истицао значај просвете, важност школе и књиге, учења и знања у средини која је по свему туђа, а крајње непријатељски расположена према Србима. Павић је писао и о Венцловићевом језику и стилу и о његовом бављењу реформом језика и правописа.[107]

За илуминисање рукописа Венцловићу су као извор служили различити предлошци. Понегде је дрворезне илустрације из старих српских штампаних књига, нарочито венецијанских, скоро доследно копирао. Сем српских уметничких трагова у његовом украшавању постоје и уметничке новине, одн. уочава се присуство извесних барокних црта, дотад у нашим рукописним књигама неуобичајених. Венцловићев илуминаторски рад, мада скромне уметничке вредности, има своје место у непрекинутом развоју српске историје уметности.[108]

4. Срби су, по досељењу 1690. године, упали у најтеже унутрашње борбе саме аустријске империје. У туђој средини, туђој по вери, по језику и култури, из основа се изменила структура српског друштва. Срби су се укључивали у аустријске пограничне трупе, а већином су трговали између Истока и Запада, између Азије и Европе.[109]

После Велике сеобе духовна веза Срба у Угарској са целином српског народа није прекинута. Померањем са територија српске средњовековне културе није наступио крај припадања православној цивилизацији Балкана. Духовно наслеђе понето и спасено имало је прворазредну вредност, а појава монаха из манастира Раче и њихово књижевно и уметничко дело створено за четрдесетак година учинили су да се у српској култури успостави континуитет. „Рачани", „одбегли монаси" из манастира „Раче украј Дрине", преписивањем богослужбених књига за новоподигнуте цркве све до четрдесетих година XVIII века остварили су спону са старом духовном баштином, а њихово дело

---

[107] М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд 1971; Исти, *Историја, сталеж и стил*, 5-21, 30, 33-34; Исти, *Српска књижевност барока*, 73-75 и др.

[108] Д. Медаковић, *Српска уметност XVIII века*, 329-330; Исти, *Српска минијатура XVIII века*, 276.

[109] М. Павић, *Историја, сталеж и стил*, 59.

утицало је и на касније токове развоја књижевности и уметности у XVIII веку.[110]

За српску културу Сеоба је значила и одвајање од византијске цивилизације и укључивање у књижевни и уметнички свет Запада. Нова средина, друштвено, политички, економски, духовно, културно и уопште историјски знатно другачија, пружала је нове животне услове и нове подстицаје у стваралаштву рачанских калуђера. У новој средини у књижевно и уметничко стварање продиру новине, „почиње нова епоха, историја барокне књижевности".[111] Новинама подлеже и украшавање српске књиге. Историчари српске књижевности, језика и уметности бавили су се свестрано свим појавама карактеристичним за ово раздобље пратећи стилска, идејна, па и друштвена кретања у њему.[112]

Напомињем да су додири са немачком књижевношћу и језиком били неизбежни. Западњачки утицај, иако увек сумњив, није се могао избећи. Међутим, утицај Украјине, преко ње Пољске и Русије, био је пресуднији, а уживао је и поверење Срба. Српска књижевност, иако отворена и за западне утицаје била је окренута према словенском Северу. Окретање словенском Северу имало је посебне политичке разлоге. Појачана активност католичке цркве, агресивност званичне религије Запада, снажила је везу са словенским Севером у области вероисповести, школства, језика, писма. Православље се бранило просветом. Пресељени народ, у тешким условима, изложен страном притиску непрестано је у многобројним јавним писменим обраћањима аустријском, а у тајним руском двору настојао да у туђој држави осигура своју посебност.[113]

Језик српске књижевности почетком XVIII века био је и српскословенски и народни. Исте личности у разним приликама користиле су се различитим језичким изразом, зависно од тога коме се и о чему се писало. Карактеристично је да се народни и српскословенски језик нису мешали, али су често у истом делу стајали један до другог у различитим улогама.

Крајем XVII века када су се Срби после Велике сеобе 1690. обрели у будимској области, знатно се проширио. простор за писмену употребу народног језика. У новој средини расла је писменост и потреба да се води писмена администрација. Велики број текстова писаних народним говором потиче из прве деценије XVIII века, а чине их многобројна

---

[110] Д. Медаковић, Д. Давидов, *Сентандреја*, 59.

[111] Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 114.

[112] Све горе поменуто остављам ван оквира овог рада, а читаоце упућујем на овде већ више пута цитиране радове М. Павића и Д. Медаковића.

[113] М. Павић, *Српска књижевност барока*, 17, 21, 32.

службена писма, пописи становништва, ствари, правна и имовинска акта и сл.[114]

У борби против снажења католичанства широко пропагирање православне вере обезбеђивало је увођење народног језика у пропагандну црквену књижевност, па је и у српску књижевност барока уведен народни језик: „тако се може објаснити програмска тежња књижевне школе Рачана - Јеротеја, Гаврила Венцловића, Григорија ... и других ... писаца и песника ... да се изврши широка популаризација црквене књижевности, да се свештеничке посланице народу, црквене беседе, драма и световна књижевност, као путописи и писма, да се готово цела једна књижевност створи на народном језику".[115] Међутим, писарском и ликовном делатношћу Рачана средњовековне традиције одржавају се и у новој средини.[116] Рачани су књижевне и уметничке инспирације црпли из понетог духовног блага, али су се користили и новим руским и украјинским узорима. Њихов рад одражавао је стање српског народа на новим просторима. Поред дотадашњег преписивања књига за црквене обреде, пишу се и нове књиге, као што је путописна проза Јеротеја Рачанина.

Рачански рукописи временом су разнесени и по српској земљи и по иностранству, а и физички су уништавани. Сачуване књиге вредних и „трудољубивих" Рачана данас се могу наћи у више рукописних збирки: у Београду, Новом Саду, Сентандреји, Беочину, Пљевљима, Цетињу, Прагу, Загребу, Цавтату и Болоњи.[117] Скоро целокупно њихово дело је и данас остало само у рукопису. Из књига рачанских, познатих науци, објављивани су углавном записи и репродукције неких страна или украса.

Рукописи Рачана, по садржају различити, па и фрагментарно сачувани, по вредности су подједнако важни и представљају велико богатство. У постојећим описима њихових текстова често методолошки различитим, и истоврсне информације о рукописима не поклапају се увек, па било какво, а понајмање поуздано закључивање није увек могуће. Иако проучавани, још у прошлом столећу, некад спорадично, па и случајно, са становишта културе, историје, историје књижевности, језика и уметности, интересовања и истраживања научника и стручњака још трају.

Новија испитивања грађе, нове атрибуције и датирања рукописа рачанских преписивача традиционална знања о Рачанима и рачанској

---

[114] П. Ивић, А. Младеновић, *О језику код Срба*, 71-72.

[115] М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, 29-30; Исти, *Српска књижевност барока*, 32-33.

[116] Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевнсоти*, 114-115.

[117] М. Бошков, *Хронографи*, 369.

школи су у понечему изменила. Нажалост, неких књига, раније описиваних и приписиваних Рачанима данас нема, па су провере или потврде атрибуције немогуће. Пуно тога нејасног, можда није могуће разрешити. Ипак, разлога за научним анализама, а нарочито и поновним свестраним испитивањима неких рукописа, увидом у изворну грађу има. Неке нејасноће свакако ће се тада и отклонити.

Писању о Рачанима нисам пришла са циљем да разрешим евентуалне дилеме и откријем неиспитане појединости о Рачанима и њиховом књижевном раду. У оваквом осврту ограниченог обима био ми је циљ да у основним цртама осликам Рачане и укажем на њихов значај, ослањајући се на расположиву литературу.

Љубика Васиљев

НОВИ ПОДАЦИ О РУКОПИСИМА КИПРИЈАНА РАЧАНИНА

На тлу Србије у XVI а нарочито у XVII веку никли су нови и угледни скрипторији, писарски и сликарски центри као и књиговезачке радионице. Пре Сеобе постојао је велики број изванредних и необично плодних писара-калиграфа, преписивача и књиговезаца рукописних књига у Србији и у Хиландару.

У Србији у другој половини XVII века развија се још једно значајно писарско и књиговезачко средиште, манастир Рача на Дрини у области Бајине Баште, са црквом посвећеном Вазнесењу Господњем. Према предању и традицији као и неким каснијим изворима ктитор овог храма био је краљ Драгутин.[1]

С правом се може говорити о овом центру као о преписивачкој „рачанској школи". Касније ће ова школа одиграти значајну улогу у развоју српске књижевности далеко ван граница Српске државе.[2]

О манастиру Рачи као преписивачком центру још се не зна довољно. Помен манастира Раче и њеног скита Св. Ђорђа на месту званом „Бања" са годином, местом и именом писара налазимо скоро редовно и једино у записима рукописних књига Христифора Рачанина, писара и илуминатора „рачанске школе". Захваљујући његовим записима делимично сазнајемо о писарској делатности овог скрипторија. Невероватна је чињеница да остали писари ове школе нису оставили никакав писани траг или неке ближе податке о животу и раду у скиту Св. Ђорђа манастира Раче.

---

[1] В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950, 280; Д. Руварац, *Манастир Рача и Беочин*, Споменик СКА, Београд, 1898, књ. 33, II разр.,30, 51-63; Д. Страњаковић, *Манастир Рача*, Браство, Београд, 1930, 24, 69-99.

[2] Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности,* Београд, 1980, 258; [Д. Богдановић], *Два последња века старе српске књижевности*, 125-127, у књизи: *Историја српског народа*, књ. 3/2, *Срби под туђинском влашћу 1537-1699,* Београд, 1994.

Период од четрдесетак година XVII века, односно од 1650. до 1690. године означава време плоднога рада преписивача рачанске школе када је у овом манастиру била најразвијенија писарска делатност. Заправо, то је време, када би требало овде да живи и ради већа група писара пре Сеобе далеко на север.

Писари монаси ове школе одиграће важну улогу у развоју и преображају српске књижевности у XVIII веку у Сентандреји, око школе Светога Луке и јеромонаха Кипријана Рачанина, „општег духовника будимског предела," како су га звали његови ученици и савременици.[3]

Ови преписивачи са много пажње и критичности према текстовима преписују литургијске књиге, а нарочито зборнике, кодексе проповедничке и житијне књижевности, прологе и панагирике. Преписују и сва дела средњовековних српских писаца, књижевност српских култова.[4] Негују стару књижевност најпре у Сентандреји, а касније и у другим градовима и писарским центрима као што су: Фудвар, Коморан и Ђур.

Најталентованији писар-калиграф и илуминатор рачанске школе свакако је био јеромонах Кипријан, бар по ономе што нам је познато и доступно. О његовом животу и раду, преписивачкој делатности везаној за манастир Рачу не зна се скоро ништа. Његови рукописи са записима из овога периода нису сачувани. Можда је он у то време био веома млад писар и монах, па из скромности или другог нама непознатог разлога није потписивао своје књиге. Једини податак који везује овог писара за Рачу је његов потпис у сачуваним каснијим рукописним књигама које он пише у Сентандреји где уз своје име додаје и реч „Рачанин" као место свог ранијег порекла, живота и рада.[5]

Трагајући за Кипријановим рукописима на основу његовог дуктуса који је веома карактеристичан и препознатљив, открила сам и идентификовала два рукописна фрагмента у два различита рукописа из две збирке. Један рукописни одломак који атрибуирам њему чини део *Псалтира с последованьем*, док је остали део писао до сада анонимни писар рачанске школе.

Ако не постоји запис као писани траг о Кипријану Рачанину из ранијег периода везаног за Рачу, постоји његово изванредно калиграфско полууставно писмо, скоро редовно у комбинацији са деловима текста исписаним брзописом. Његова сигурна рука као да једним

---

[3] Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у средњем веку од XV до XVIII века*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1957, 257.

[4] Д. Богдановић, н. д. 1980, 258; Д. Богдановић, н. д. 1994, 125-127.

[5] Ђ. Даничић, *Рукопис Кипријанов*, Гласник Друштва српске словесности, Београд, 1857, св. IX, 245-255; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд, 1982, књ. 1, 456-457, запис 1954; Ј. Скерлић, *Кипријан Рачанин*, Српска књижевност у XVIII веку, Београд, 1923, 161-165.

потезом исписује свако слово, а текст и странице сваке књиге ликовно обликује. У одређеном и само њему својственом маниру исписује једноного **т**, надредно **з** и **д**, почетно **є** и **с**, неколико варијаната у тексту за слово **з**, лигатурно **т+ρ** и др. Нарочито наглашава и продужава делове стабла и линије код слова: **ѕ, є, ѱ, ρ, м** што његовим рукописима и писму дају посебно место међу калиграфима тог времена, а можда и шире. Специфичност у маниру при извођењу и наглашавању појединих слова одлике су његовог ликовног образовања и талента, што га и издваја од осталих писара, његових сарадника и савременика.

Рукописни део који атрибуирам Кипријану, као што сам већ напоменула, по садржини је *Псалтир с последованьем*, а по времену настанка је из треће четвртине XVII века (датиран према воденим знацима). У власништву је Архива Српске академије наука и уметности у Београду (САНУ, бр. 155).[6] Писан је на папиру, има 386 л., вел. 189x132 мм. Написан је калиграфски, крупнијим и ситнијим полууставом, са различитим бројем редова на страни. Има одлике српске језичке редакције.

Псалтир с последованьем не представља целину у писарском смислу. Писала су га два писара. Један од њих је управо Кипријан Рачанин, који је преписао мањи део рукописа, али неконтинуирано. Други, већи део текста, припада вештом писару-калиграфу и илуминатору Христифору Рачанину, којег сам такође идентификовала. Јеромонах Кипријан пише следеће делове рукописа: лл. 3-4' (сл. 1,2) где је текст уводних молитви за читање псалтира; лл. 313', 315-324 са текстом јутарњих и полуноћних молитви св. Макарија Великог; л. 315 који по средини доње маргине има сачувану оригиналну словну ознаку **а̄** за кватернион, што значи да је ово први лист прве свешчице. Иста ознака је и на осмом листу поменуте свешчице. Лист 323 има такође оригиналну словну ознаку **в̄** за другу свешчицу, што значи да је ово први лист те свешчице. Ова свешчица има само четири листа. Трећа целина од лл. 327-329' садржи пасхалне таблице које почињу на л. 327 годином 1672, а завршавају се 1717. годином. На л. 329' је текст: **ска|з|(а)нїє глсовш|м| іеѵ|г|лїа|м|. оу|т|рны|м| . вьскр|с|ны|м| и ап|с|лѫ іеѵ|г|лїю лу|т|ргїи . въ не|д|(ѣ)лю...**; лл. 378-380: **послѣдованїе о вькѫшени агїазми**; лл. 382'-383: **въ соуб|б|отѫ, о|к|тои|х| въ прѣ|д|пра|з|, или попразднство храмо|м|**. Текст на лл. 378-380 и 382'-383 писан је врло лепим брзописом. На почетку л. 6' на горњој маргини налази се запис Кипријанов: **ре|ч|(є) старцъ, ꙗко жева бе|з| соли чрътанѫ въмѣнꙗєт се пица, таковаа и без оумилкнїа въмѣнит се оумѵ приходима мл̄тва.**

У кодексу у свим целинама није подједнако заступљена орнаментика. Део на којем се налази текст псалтира богато је украшен, за

---

[6] Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*, Збирка Српске краљевске академије, Београд, 1901, 31, бр. 63 (155).

разлику од других делова који су далеко скромнији. Овакво веће или мање присуство орнаментике условљено је самом садржином кодекса.

У делу који који је исписао Кипријан, поред две заставице геометријскобиљног стила (лл. 3, 315), веома је мало декоративних елемената, па и иницијалних слова којих има око десетак (лл. 3, 315', 316, 318', 320', 323, 379), што је свакако условљено врстом и количином текста који пише јеромонах Кипријан. Сигурна и прецизна рука овог писара испољава се када црта заставице и иницијале и изводи их у једном потезу компонујући их од једночланог преплета сепијом или цинобером. Иницијали имају стилизованих облика, украшени су декоративним али ненаметљивим геометријскофлоралним детаљима. Боје су густе и интензивне а заступљене су: љубичаста, тамноплава, зелена, окержута и црвена.

У другом, знатно већем делу који је писао Христифор Рачанин од лл. 7-313 врло лепим средњим калиграфским полууставним писмом, у делу где су Давидови псалми, чинови часловца, скраћени недељни октоих, синаксар, молитве и друго, богато су украшени мноштвом заставица и иницијала геометријскобиљног, зооморфног и тератолошког стила исликани у интензивном колориту (сл. 5).

О лл. 330-377 је штампани део псалтира Виценца Вуковића. Празни листови су: 5-6, 314, 324'-326' и 381-382.

Треба нагласити да је поменути *Псалтир с последованьем* веома драгоцен због тога што би рукопис у којем се налази био најстарији и за сада једини који везује јеромонаха Кипријана за манастир Рачу. Потврда за моју претпоставку су пасхалне таблице са л. 327 и годином 1672. коју узимам као годину писања кодекса, а што потврђују и хартија и водени знаци.

Поред године 1672. из пасхалних таблица, друга значајна чињеница и потврда да је рукопис настао управо овде у скиту Св. Ђорђа код манастира Раче јесте и та, што су рукопис писали заједно и истовремено Кипријан и Христифор Рачанин.

Други Кипријанов рукопис по времену настанка, старости и редоследу био би *Саборник* из 1691/92. и 1694. године, писан у Сентандреји. Чува се у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду (САНУ, бр. 142).[7] Писан је на папиру са 213 л. вел., 195x140 мм.

---

[7] Љ. Стојановић, н.д., 17-18, бр. 28 (142); Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1969, књ. XII/1, 264-300; Користим ову прилику да се захвалим проф. Боривоју Маринковићу на указаној помоћи око изналажења литературе о Рачанима; М. Бошков, *Хронографи и писарска традиција Рачана*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, 1988, књ. XIII/3, 367-394; М. Харисијадис, *Један недовољно запажени препис Јеротија Рачанина*, Прилози за књижевнсот, историју и фолклор, Београд, 1969, књ. 35, св. 3-4, 236-237.

Према записима на лл. 31 (сл. 6), 110 и 149 поменути кодекс је рад јеромонаха Кипријана, настао у Сентандреји. Рукопис је састављен од посебних целина, са посебним словним нумерацијама или без нумерација. Водени знаци потичу из ширег временског раздобља, нарочито хартија на лл. 115-135, где су водени знаци који се временски датирају између 1670-1686. године.

Детаљном анализом хартије, писма и дуктуса овог рукописа дошла сам до закључка да није цео кодекс писао Кипријан. Делове текста на лл. 115-135 пише друга рука, односно Христифор Рачанин коме сам атрибуирала овај део текста. Хартија на овим листовима је старија и друге је врсте од хартије на којој пише јеромонах Кипријан у Сентандреји. Највероватније је то да је Христифор недовршени рукопис понео са собом из Раче, па га је касније у Сентандреји Кипријан довршио, а ту је рукопис и повезан. (Повез овог рукопис идентичан је са повезом сентандрејског рукописа из 1704. године САНУ, бр. 148).

Рукопис је богато орнаментиран, има велики број заставица и иницијала геометријскобиљног стила. По начину обраде и стилизацији орнаментике, техници рада и сликања, употреби злата и боја, орнаментика се може издвојити у више посебних група. Поједине орнаменталне целине имају већу хомогеност по цртежу, композицији а нарочито по техници сликања и употреби боја: окер, црвене, зеленкастоплаве, парископлаве, разводњено зелене. Ово је рад сигурног и доброг цртача, као и одличног колористе. Кипријан у запису на л. 31 говори и о свом „художеству" што је још једна потврда да је он не само писар-калиграф, већ и сликар овог рукописа, сем оног дела који припада Христифору.

Орнаментика у делу који пише Христифор Рачанин на лл. 115-135 такође је разноврсна. Цртеж је сигуран, а помоћу њега постигнута је пластичност. Нијансирање изводи благим прелазима боја, од бледоплаве до тамнозелене, које повезују поља испуњена окером и црвеним тоновима.

Кипријану не припада ни минијатура јеванђелисте Луке насликана на л. 1' овог рукописа. Лист не представља целину са рукописом ни физички, а ни по структури хартије. Минијатура је највероватније, припојена приликом повезивања рукописа почетком XVIII века. Није искључена могућност да је посебно за овај рукопис насликана, односно нацртана ова минијатура, пошто се на суседном листу налази почетак Службе апостолу Луки. Свакако је ово рад мајстора XVIII века. Минијатура нема неке нарочите уметничке вредности, али је значајна као сликани документ свога времена. По стилу и колориту одудара од рада талентованог калиграфа, сликара и нема никакве везе са орнаментиком осталог дела рукописа Кипријана Рачанина.

О рукопису, а посебно о минијатури, писали су историчари уметности и други истраживачи. Једни сматрају да је минијатура највећи домет у сликарском смислу јеромонаха Кипријана,[8] а неки сумњају да је

---

[8] Д. Медаковић, *Путеви српског барока*, Београд, 1971, 193-199.

то његов рад.[9] Потпуни преглед и увид у целокупно његово стваралаштво даје праву слику о његовим писарским и високим ликовним квалитетима. Ако му се може замерити што је понављао поједине мотиве и облике заставица, не може се порећи његов таленат, прецизна и сигурна рука, маштовитост у слагању боја и ликовно обликовање страница рукописа.

По времену настанка и редоследу следи рукописни део јеромонаха Кипријана који пише у заједници са једним од својих ученика у Сентандреји. Рукопис је у целости приписан писару Михаилу.[10] Методом атрибуције, односно веома карактеристичног и препознатљивог начина писања већег броја слова, установила сам да је следеће делове овог рукописа написао Кипријан Рачанин: лл. 9-162, 419-422, 423' последњих 16 редова (сл. 37), 424-426 првих 13 редова (сл. 8), 426'-427.

Писар Михаило написао је следеће делове у рукопису: лл. 1-8' (сл. 9), 162'-418', 422'-423' првих 11 редова, 426 последњих 14 редова, 427'-465, односно до краја рукописа.

Рукопис је по садржини *Триод цветни*, писан на папиру, и има 465 л., а по времену настанка иде у период од 1694-1698. године.

О дуктусу и палеографским карактеристикама Кипријанових особина у овом рукопису већ сам раније говорила. Само ћу истаћи да је његово писмо тако карактеристично и видно одудара од текста који пише Михаило. Михаилово писмо је неуједначено, нема калиграфске облике и далеко заостаје по изгледу, стилу и ликовности иза писма јеромонаха Кипријана.

Једини самостални писарски и сликарски рад Кипријана Рачанина је рукописни кодекс *Стихологија*, власништво Библиотеке Матице српске у Новом Саду (РР II 8), написан на папиру, а има: V+121+VI л., вел. 199x147 мм.

Ова рукописна књига Кипријана Рачанина је највећи писарски и ликовни домет у његовом стваралаштву, поготову када се зна да је он ову књигу писао у годинама дубоке старости, како је и сам навео у запису, на л. 120. Машта калиграфа и илуминатора овде долазе до свог врхунца. Исликане су заставице са портретима цара Давида, Христа и Серафима у једном префињеном колориту, са акцентима љубичастих и златних површина који у целости дају високи уметнички квалитет књизи.

---

[9] С. Петковић, *Замирање, уметност у ратним годинама (1683-1699)*, Историја српског народа, Београд, књ. 3/2, 1993, 423.

[10] Н. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, Београд - Нови Сад, 1991, 123-124 (СА 18).

Рукопис је био различито датиран између 1672. до почетка XVIII века.[11] О њему су писали познати филолози, слависти, историчари, и други истраживачи и археографи. Радећи на овој рукописној књизи открила сам годину њеног настанка.

На л. 1 насликана је заставица са портретом цара Давида који држи отворени свитак на којем је забележена врло ситним бројкама година писања рукописа: 7214 (=1706) или 7219 (=1711). Крајњи број није сасвим препознатљив и може се читати и као четворка и као деветка. То би значило да је у границама ових година настао рукопис.

Постоји веома обимна литература о јеромонаху Кипријану односно о његовом рукопису, *Буквару* из 1717. године (САНУ, бр. 141)[12]. Прихваћено је мишљење да је и овај рукопис писао Кипријан Рачанин. После детаљне археографске анализе рукописа установила сам да је *Буквар* написао један други писар, а не Кипријан Рачанин, што ће бити тема посебног рада.

---

[11] П. Сирку, *Подаци из старог српског живота*, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1898, књ. 195, св. 3, 98-114; Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, Београд, 1960, 284, 365; Исти: *Старо српско песништво IX-XVIII века*, Крушевац, 1966, 167, 170, 171; И. Веселинов, *Стихологија Кипријана Рачанина*, Сентандрејски зборник, Београд, 1987, I, 299-308; Исти: *Трагом српске прошлости*, Нови Сад, 1991, 43-51.

[12] С. Новаковић, *Стари српско-словенски Буквар*, Гласник Српског ученог друштва, Београд, 1872, књ. 34, 53-85; Г. Витковић, *Буквар и библија, Српски историјски и књижевни споменици*, Гласник Српског ученог друштва, Београд, 1887, књ. 67, 364-368; Ђ. Сп. Радојичић, н.д., 257; Д. Руварац, *Прилози за историју српске књижевности*, Бранково коло, Сремски Карловци, 1913, XIX, 91-92; С.Д. Поповић, *Букварска метода у Срба*, Гласник Српског ученог друштва, Београд, 1873, књ. XXXVIII, 1-77.

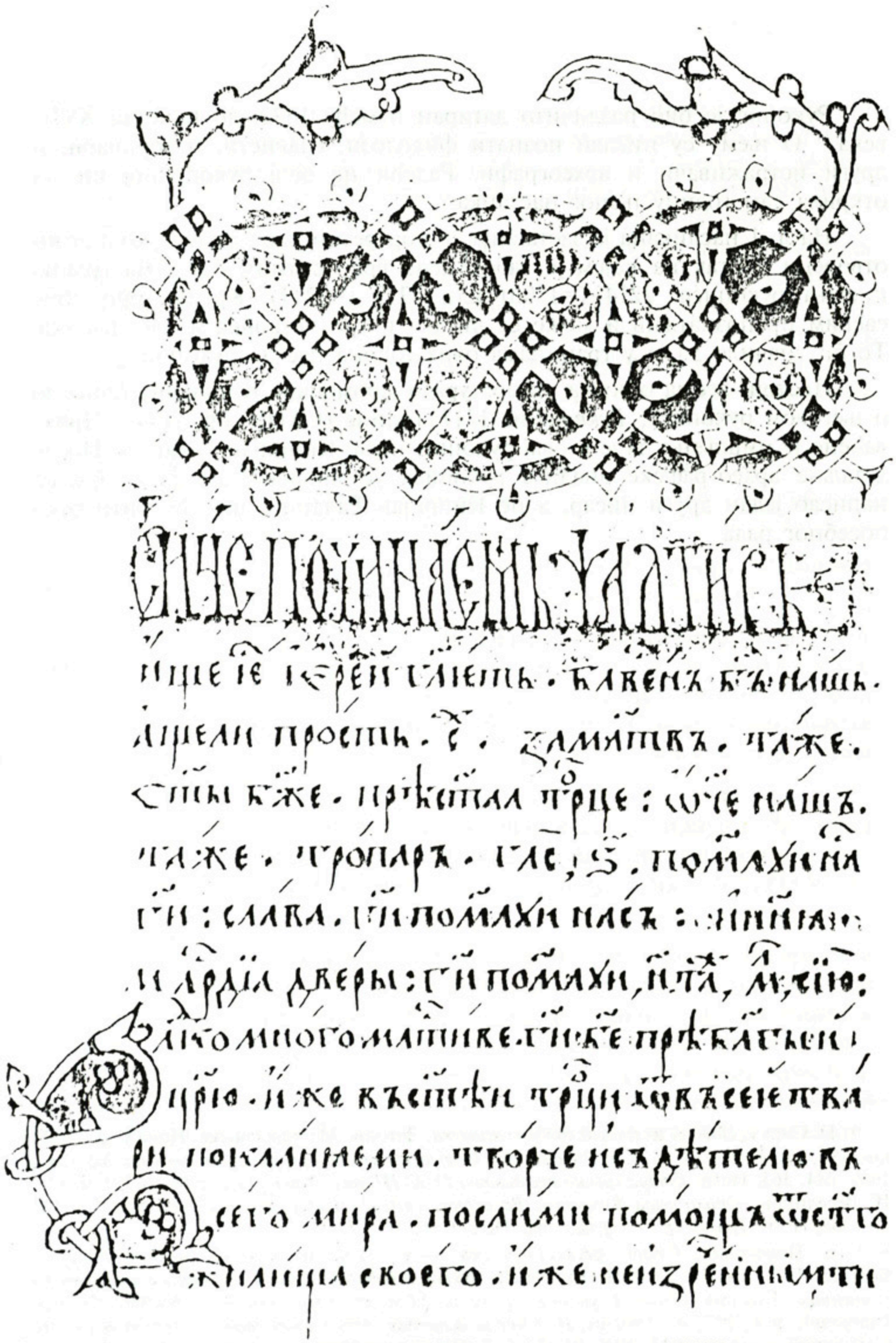

Сл. 1. ПСАЛТИР С ПОСЛЕДОВАЊЕМ, трећа четвртина XVII века, Београд, Архив Српске академије наука и уметности, бр 155, л. 3, писао Кипријан Рачанин – атрибуција

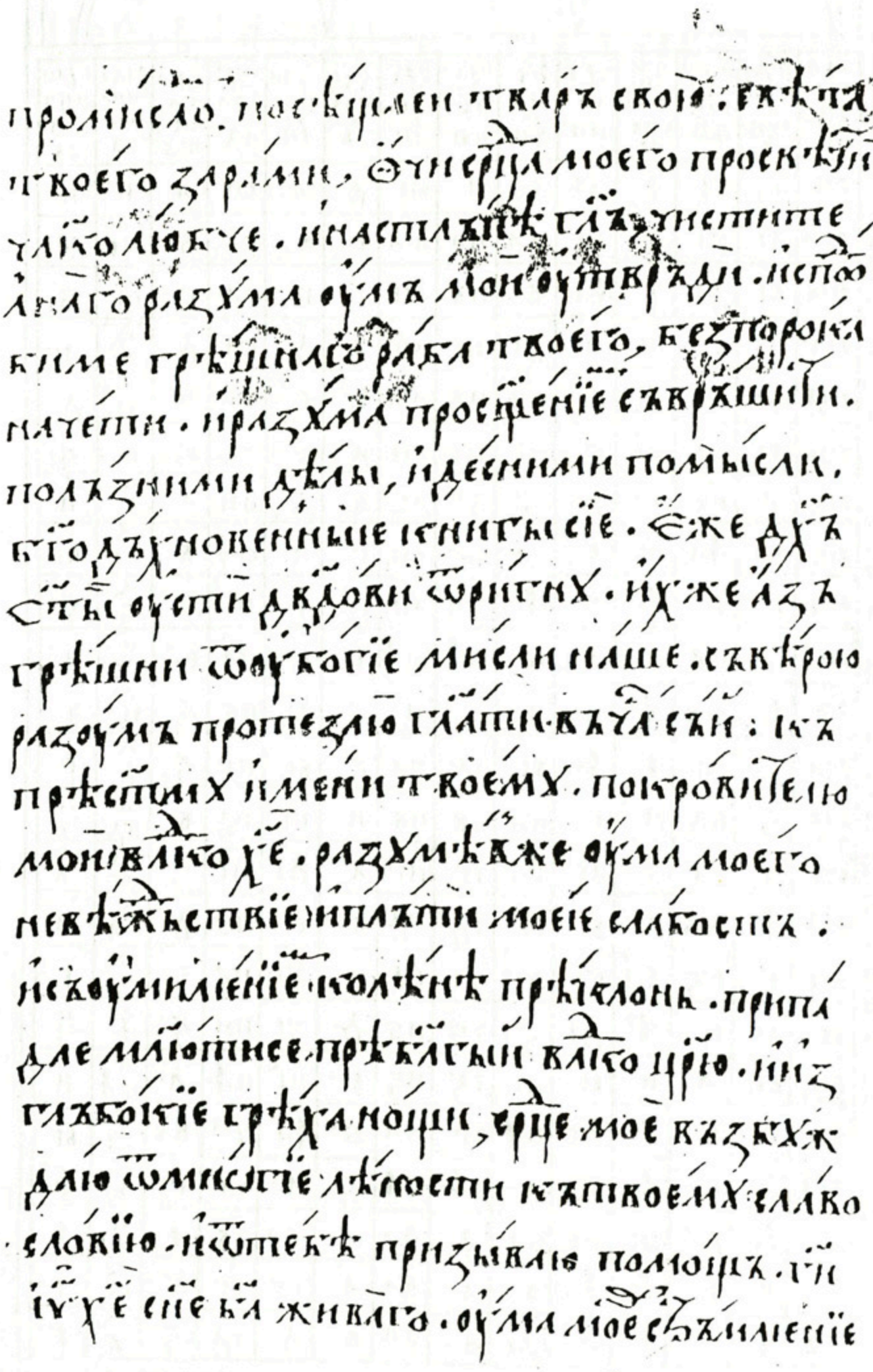

Сл. 2. ПСАЛТИР С ПОСЛЕДОВАЊЕМ, трећа четвртина XVII века, Београд, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 155, л. 3', писао Кипријан Рачанин - атрибуција

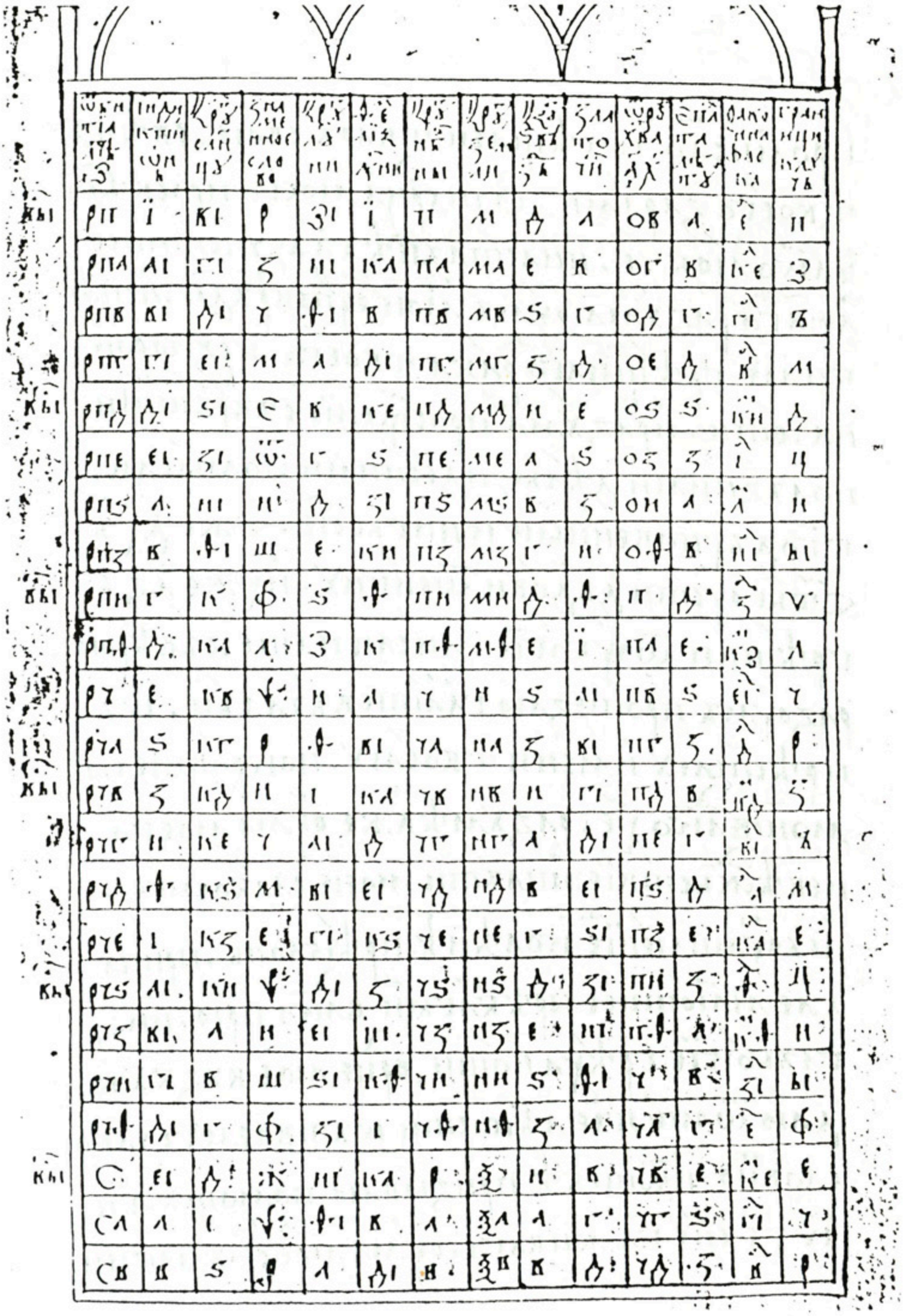

Сл. 3. ПСАЛТИР С ПОСЛЕДОВАЊЕМ, трећа четвртина XVII века, Београд, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 155, л. 328, писао Кипријан Рачанин - атрибуција

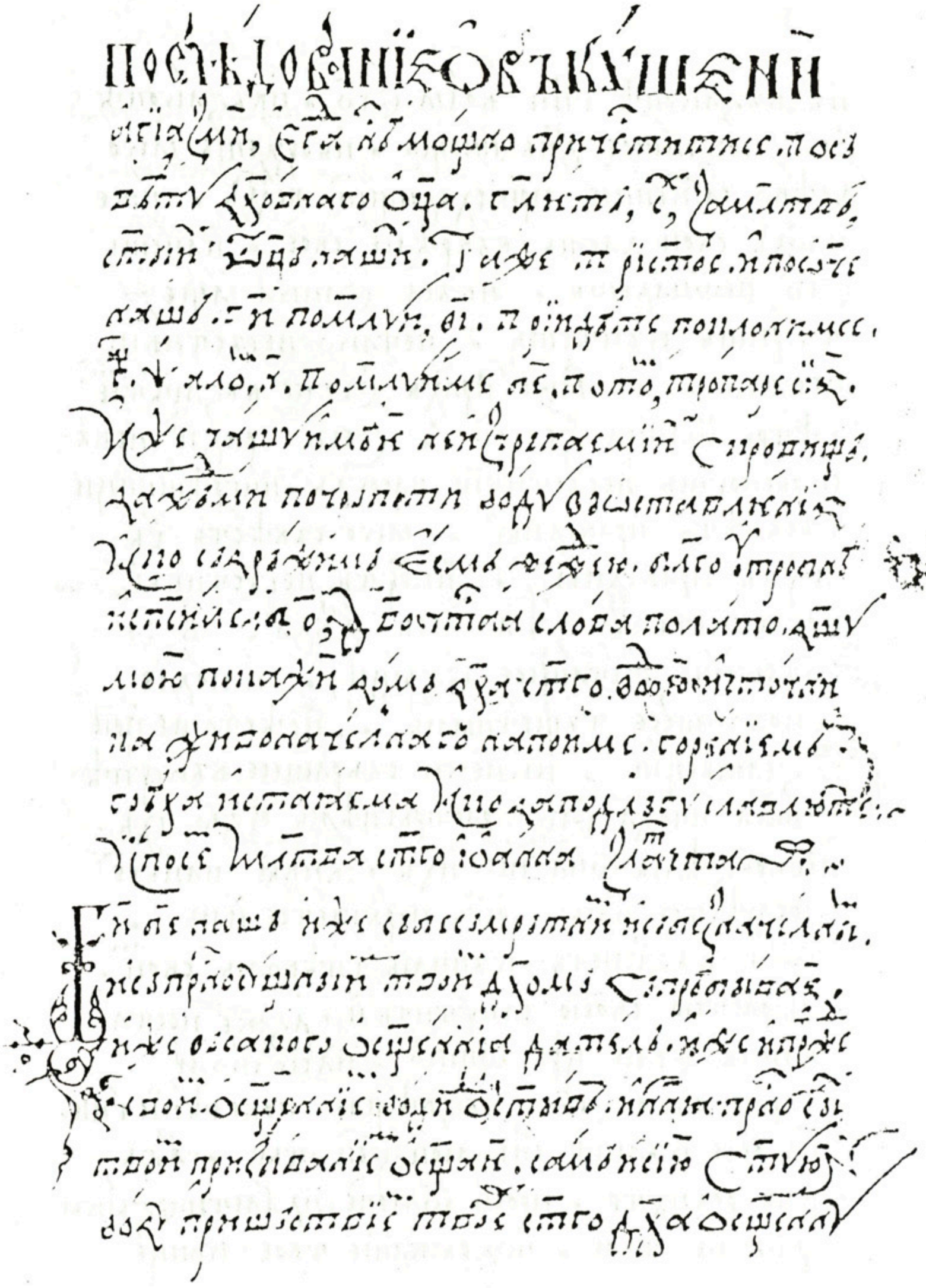

Сл. 4. ПСАЛТИР С ПОСЛЕДОВАЊЕМ, трећа четвртина XVII века, Београд, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 155, л. 378, писао Кипријан Рачанин - атрибуција

Сл. 5. ПСАЛТИР С ПОСЛЕДОВАЊЕМ, трећа четвртина XVII века, Београд, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 155, л. 7', писао Христифор Рачанин - атрибуција

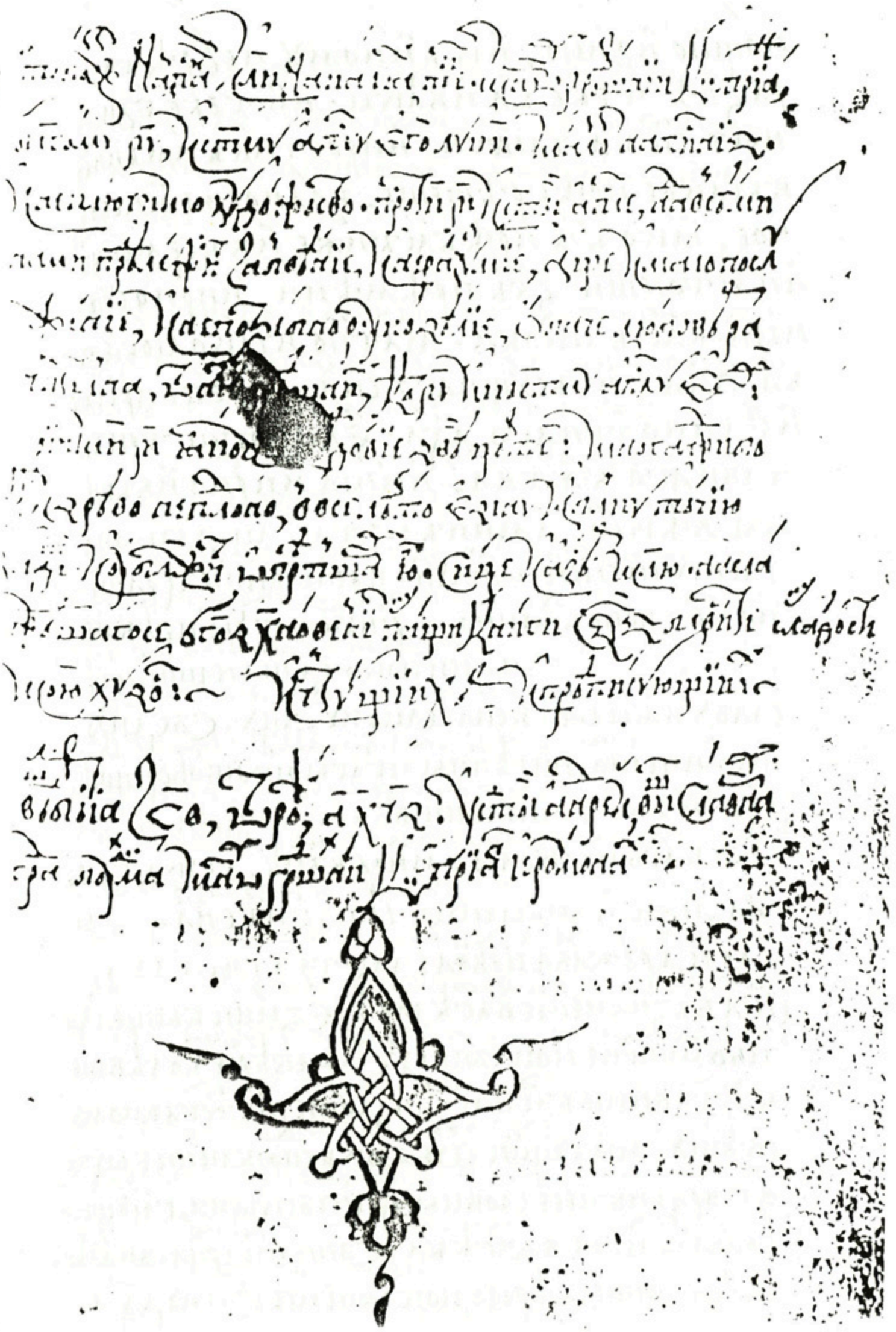

Сл. 6. САБОРНИК, 1691/92. и 1694. године, писао јеромонах Кипријан Рачанин у Сентандреји, Београд, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 142, л. 31, запис

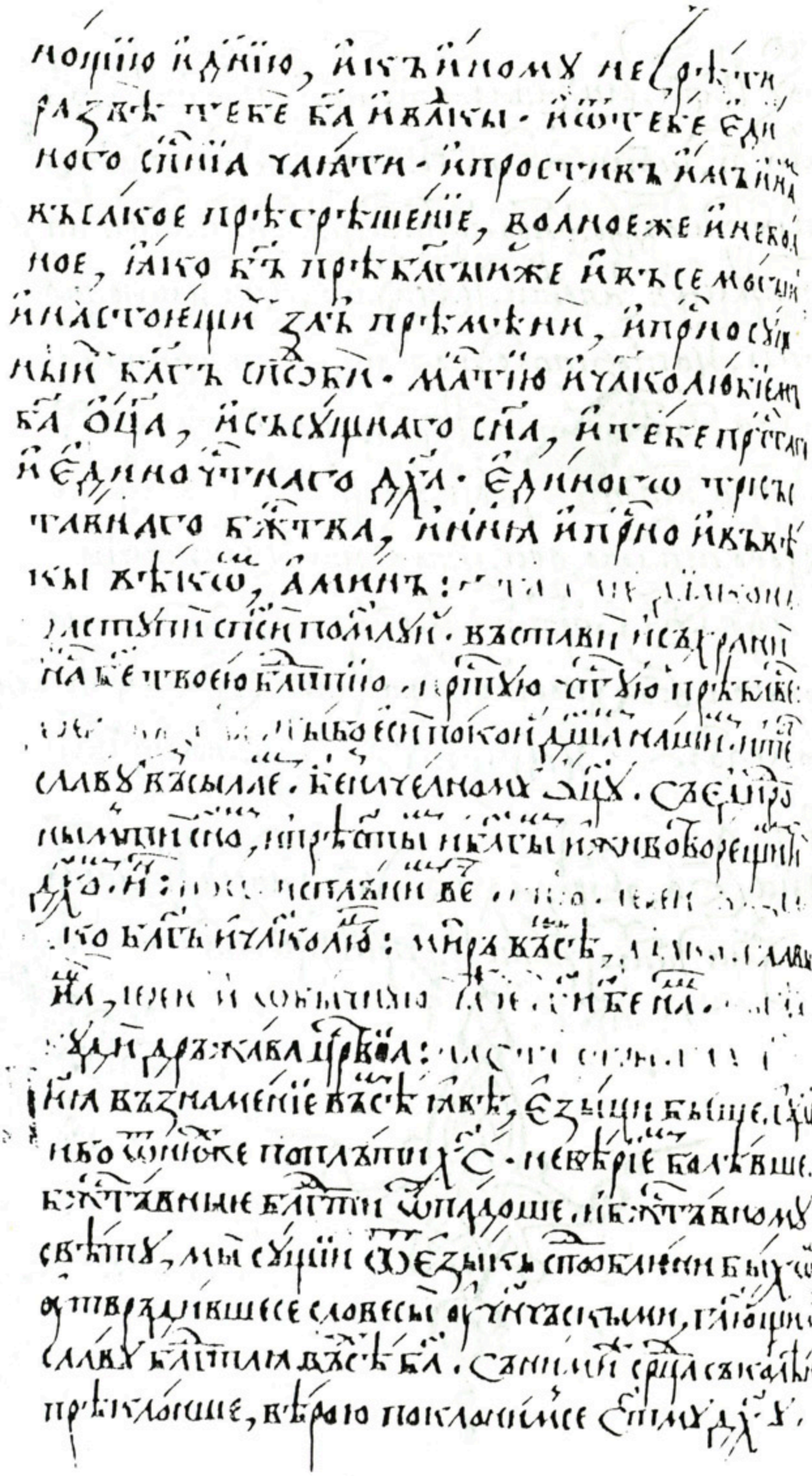

Сл. 7. ТРИОД ЦВЕТНИ, око 1694-1698. године, Сентандреја, Сентандрејска црквена општина, СА 18, л. 423', првих једанаест редова пише Михаило, а последњих шеснаест редова пише Кипријан Рачанин - атрибуција

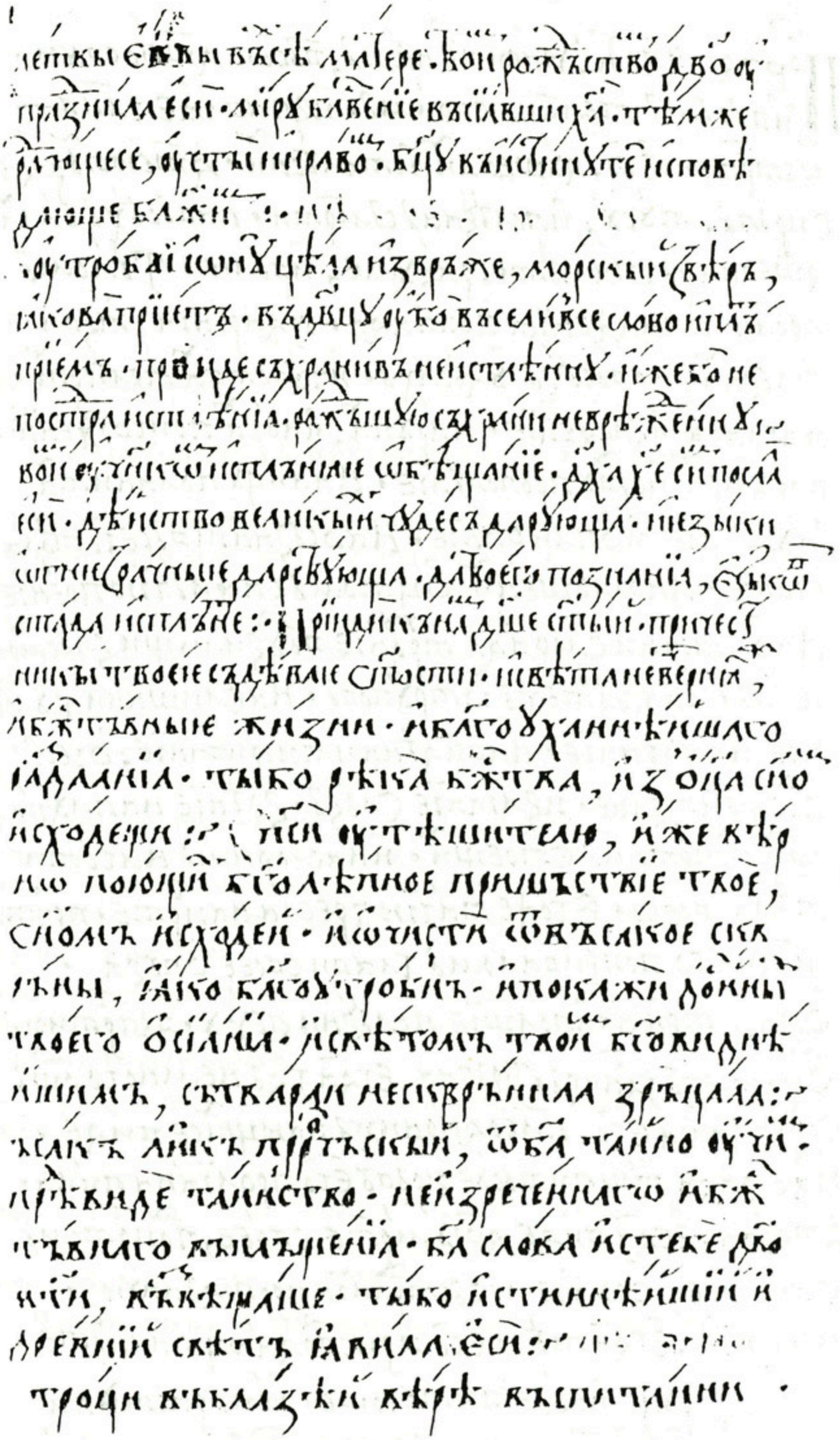

Сл. 8. ТРИОД ЦВЕТНИ, око 1694 - 1698. године, Сентандреја, Сентандрејска црквена општина, СА 18, л. 426, првих тринаест редова пише Кипријан Рачанин - атрибуција, а последњих четрнаест редова пише Михаило

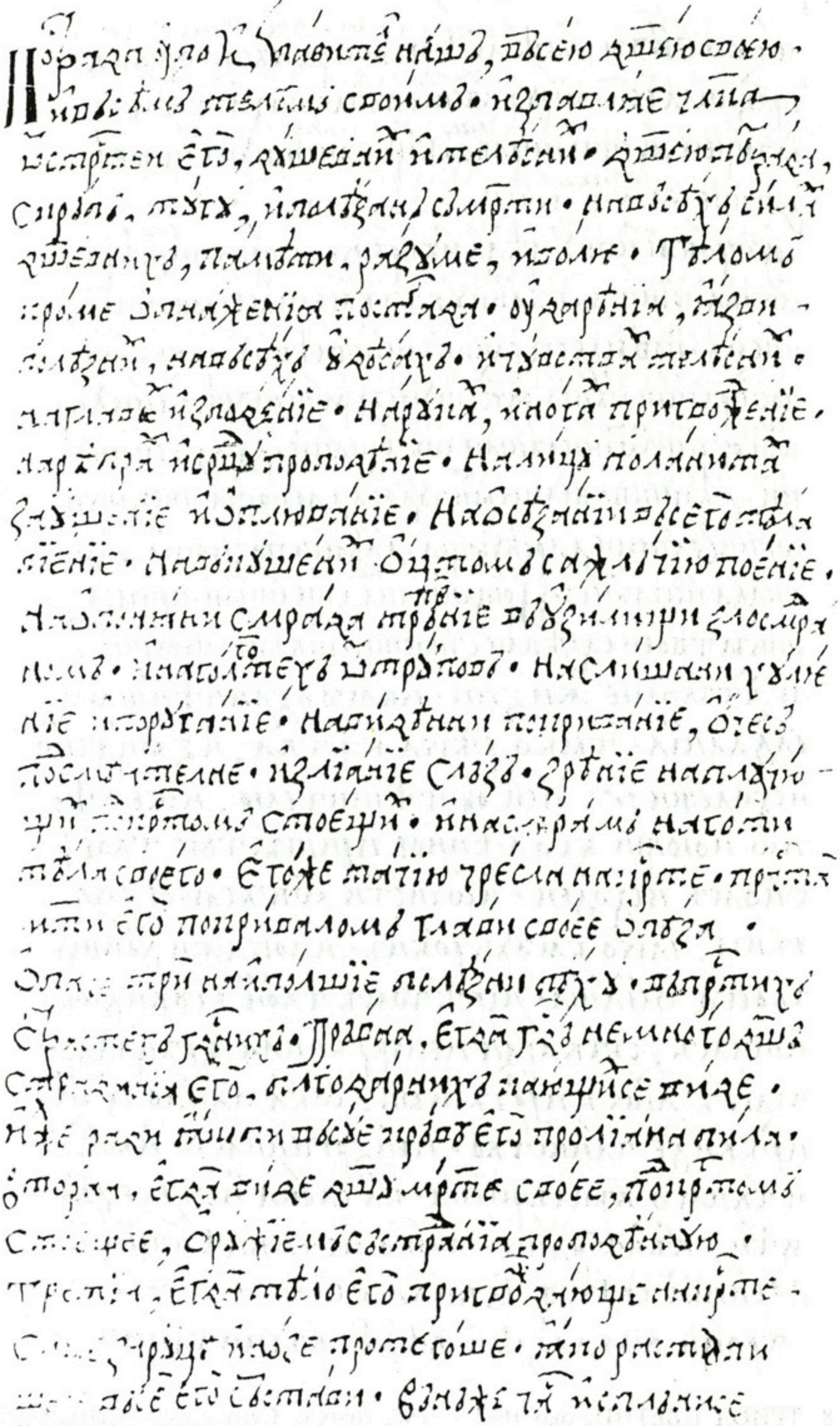

Сл. 9. ТРИОД ЦВЕТНИ, око 1694-1698. године, Сентандреја, Сентандрејска црквена општина, СА 18, л. 7, писар Михаило

Станимир Јакшић

СТИХОЛОГИЈА КАО ХИМНОГРАФСКИ ЗБОРНИК

Независно од броја песама једнога канона (који може да има две, три, четири, осам или девет песама) свака од појединачних песама је одређена самогласним ирмосом који служи као метрички, тонски, али и мелодијски образац свим тропарима једне песме канона. Ирмоси за поједине песме канона представљају оно што први икос представља за остале икосе једне песме, са том разликом што у једној песми канона постоје само две самогласне мелодијске целине (почетни и први икос), док их у канону може бити од три до девет (трипеснац, четворопеснац, уобичајени канон у којем недостаје друга песма, или потпуни канон).

Што се тиче теме која је у њему заступљена, сваки ирмос се слаже са темом целе песме, а девети ирмос се односи на Богородицу. Понекад, међутим, стална тема се преплиће са празником који је у канону опеван, или је у потпуности изостављена због празника који има предност у односу на сталне теме.

Свих девет ирмоса једнога канона односе се на исти број песама-молитава Светога писма, односно, на осам песама Старога завета и на једну песму Новога завета.

1. Прва је песма благодарности коју је Мојсије испевао након преласка израиљског народа преко Црвеног мора (Изл 15, 1-19).

2. Друга је такође по узору на песму коју је Мојсије испевао када је народ Израиљев предао Левитима таблице Закона (Понз 32, 1-43).

3. Трећа је по узору на радосну химну пророчице Ане када је родила пророка Самуила (1. Цар 2, 1-10).

4. Четврта песма је по узору на молитву пророка Авакума (Ав 3, 1-19).

5. Пета је по узору на молитвену химну пророка Исаије којом он наговештава долазак Спаситељев на свет (Ис 26, 9-19).

6. Шеста је по узору на молитву пророка Јоне у утроби кита и на његову благодарност због избављења (Јона 2, 9-10).

7. Седма је по узору на молитву тројице младића (Ананије, Азарије и Мисаила) који су били бачени у ужарену пећ (Дан 3, 26-56).

8. Осма је по узору на њихову благодарну химну (Исто).

9. Девета песма је по узору на химну благодарности коју је Богородица након благовести о зачећу изговорила у сусрету са Јелисаветом (Лк 1. 47-55), и свештеника Захарије, након рођења Јована Претече (Лк 1, 68-79).

Познато је, наравно, да канон у пракси има осам песама, јер је друга најчешће изостављена, тако да се веома ретко сусреће канон са свих девет песама, као што је то случај са „Покајним каноном" светог Андрије Критског.

У великом броју канона поједини ирмоси ипак немају непосредне везе са овим темама.

Ирмос, катавасија, ирмологија, стихологија

У латријској и хеортолошкој богослужбеној пракси Православне цркве под називом ирмологија (εἱρμολόγιον, ирмологион, односно стихологија) подразумева се литургијски зборник који садржи ирмосе канона сврстане у осам гласова.

У свакодневном богослужењу древне и касније византијске Цркве сви канони су се певали, за разлику од данашње праксе где се они певају само о значајнијим празницима и то углавном у већим манастирским заједницама. У парохијским храмовима је преовладала навика да се чак и за празнике певају само ирмоси сваке песме канона, док се остали тропари песама само читају уз одговарајући припев. Оваква скупина ирмоса названа је катавасијом (καταβασία), јер су појци, који су при читању свих канона седели, сада силазили у средишњи део храма и на томе месту појали појединачне ирмосе, односно, катавасију која одговара празнику или светоме чији се спомен тога дана слави.

Али да би се могао певати целокупан канон, било да су његови ирмоси „самогласни", било да су „подобни", било је потребно знати начин њиховог певања по гласовима. Потреба за тим довела је до појаве нарочитих музичких зборника, под називом ирмологије, који су садржавали све ирмосе на једноме месту. Такве зборнике састављали су такозвани мелоди, а не само химнографи. Овде треба напоменути и то да ти ирмоси нису били обележени нотама европског типа, већ неумама, које су коришћене на просторима Византије у доба када је православна црквена музика задобијала свој препознатљив израз. Током времена ти зборници су почели да се штампају и без музичких ознака јер је за њихово извођење било довољно навести којему гласу сваки од њих припада.

Најстарије рукописне музичке књиге тога вида (на грчком језику и са неумама) уврштене су у кодекс Иверског манастира, 470, као и кодекс Криптофере Е II, а најчешће је коришћен текст из рукописа који се налазе у кодексу Paris. Coisl. Gr. 220 (XIII век) и у кодексу из светогорског манастира Велика Лавра, Б 32 (такође XIII век).

Издавање штампаних ирмологија на грчком језику и са византијским неумама започето је у Венецији 1568. године (друга издања појавила су се 1584, 1717, 1753, 1760, 1770, 1772, 1780, 1796, 1888. године), а наставило се у Атини.

На основу кодекса из манастира Велика Лавра, Софроније Евстратиадис је у Француској (1932. год.) издао једну *Ирмологију* у којој је навео ауторе сваког појединачног ирмоса. Ако се узму у обзир и кодекси из Ивирона и Криптофере, писци ирмоса су следећи: Агалијан монах, Андреј Критски, Андреј Пирски, Василије монах, Василије Пагуријски (Византинац), патријарх Герман, Георгије Анатолијски, Георгије Никомидијски, Георгије Сицилијанац, Дамијан монах, Јелисеј монах, Илија Јерусалимски, Илија монах Сицилијанац, Теогност игуман, Теодот монах, Теодор Анатолијски, Теодор Студит, Теофан Првопрестолни, Јован Арклас (Јован монах), Јован Дамаскин, Касијана монахиња (Конестор), Козма монах, Кипријан, Никифор ђакон, Сергије Агиополит (Синајски), Стефан Саваит, Стефан Сикеот, патријарх Фотије и др.

Литургијска употреба ирмоса

Од свих канона који се певају (или читају) на јутрењу, само се први од њих пева заједно са одговарајућом катавасијом, односно, са ирмосима. Један или два канона који следе певају се без ирмоса, са изузетком оних дана, када се певају и ирмоси другога канона, јер су или састављени нарочито за тај дан или се уклапају у акростих канона. Такви ирмоси су они који припадају јампском канону празника Рођења Христовог, Богојављења и Педесетице, затим другом, Канону празника Успења Богородице, као и ирмоси канона светом Григорију Богослову (23 јануар), који су састављени нарочито за те празнике. Пример ирмоса који се уклапају у акростих канона налази се у служби светом Јефтимију (20. јануар), као и у другој и деветој песми канона на Воздвижење Часнога Крста, и у првој и деветој песми канона на Преображење. Из тог разлога су у богослужбеним књигама свакодневним канонима придодати целокупни певајући ирмоси, било да су познати било да нису.

„Стихологија" Кипријана Рачанина

Садржај рукописне књиге Кипријана Рачанина говори о томе да се она само условно, односно у оном најширем смислу те речи, може назвати *Стихологијом*, и то уколико под стиховима разумемо све наведене форме богослужбене поезије које су у њој нашле место. Строжи и одређенији назив *Ирмологија* не одговара њеном садржају. Наиме, књига садржи *Стихологију* (л. 31а-45а), али она представља само један део који ни по својој целовитости ни по своме обиму није доминантан у књизи, нити собом одређује њену форму.

Наиме, први део књиге (до л. 31а) сачињавају последовања која обично сусрећемо у рукописним и штампаним часословима или као додатке псалтирима са последовањем. Те стиховне целине иду овим редом:

л. 1а-2б: стихови на блажена,

л. 3а-5а: стихови на Господи возвах,

л. 5а-8б: подобни на свих осам гласова,

л. 8б-12б: догматици и богородични васкрсни,

л. 12б-14б: полијелеј,

л. 14б-30б: изабрани псалми на Христове и светитељске празнике.

Сама стихологија (л. 31а-45), по којој је и целокупна књига понела име, подељена је на два дела. Први део (л. 31а-39а) је *Празнична стихологија* на 12 стихова, која се поје недељом и на светитељске празнике, односно када у служби има велико Славословље. Други део (л. 39а-45а) је *Стихологија* за сваки дан.

Ова стихологија ипак није потпуна, већ, као што то обично бива у таквим зборницима, заступа само оне најзначајније празнике. Осим уобичајеног упућивања на глас којим се има певати, текст нема нотних ознака нити каквих других упутстава за појање, те га не можемо, као уосталом ни целокупну књигу, сматрати химнографским зборником. Свакако да је начин појања појединих ирмоса и целих катавасија утврђен, па је за њихово појање било довољно навести само текст стихова.

Након саме стихологије преписивач је, као што се обично дешава код рукописних богослужбених књига, навео све оне делове богослужбене поезије и изводе из последовања Светих тајни, који се углавном налазе у часослову, триоду или у сличном зборнику. Та последовања иду овим редом:

л. 45а-48б: стихови на хвалите,

л. 49а-74а: славе катавасије, припеви на 9 песама, свјетилни на Христове, Богородичине и веће светитељске празнике,

л. 74а-98б: на Велику суботу увече: светитељски празници,

л. 99а-104а: последовање литургије,

л. 104а-105б: антифони на литургији,

л. 105б-107б: последовање светог причешћа,

л. 107б-108б: непорочни тропари,

л. 108б-112б: последовање часова,

л. 112б-115а: прокимени,

л. 116а-120а: богородични по слави светоме.

Литература

1. Василије Николајевић, *Велики типик (Устав црквени)*, Београд 1984.

2. Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1991.

3. Лазар Мирковић, *Православна литургика, Први, опћи део*, Београд 1995.

4. Џон Мајендорф, *Византијско богословље*, Крагујевац 1985.

5. Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία, 5, Ἀθῆναι 1964.

6. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Εἱρμολόγιον, Chennevieres sur Marne 1932.

7. N. B. Τομαδάκη, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντ. Φιλολογίαν, Α, Ἀθῆναι 1958.

8. Ἠλία Η. Ηουρζαμάνη, Ἦχος πρῶτος Σύντομος εἱρμολογικὸς, (Μορφολογία τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς), Ἀθῆναι 1961.

9. Carsten Hoeg, *Hirmologium Athoum*, Codex monasterii Hiberorum 470, Copenhaque 1938 (Monumenta Musicae Byzantinae).

10. Lorenzo Tardo, *Hirmologium e codici cryptensi E. II, Roma 1950* (Monumenta Melurgica Byzantina).

11 H.J.W. Tillyard, *Twenty Canons from the trinity Hirmologium*, Boston 1952 (Transcripta).

12. *The Hymns of the Hirmologium*, transcribed by A. Ayoutanti et M. Stohr, part I, Copenhagen 1952.

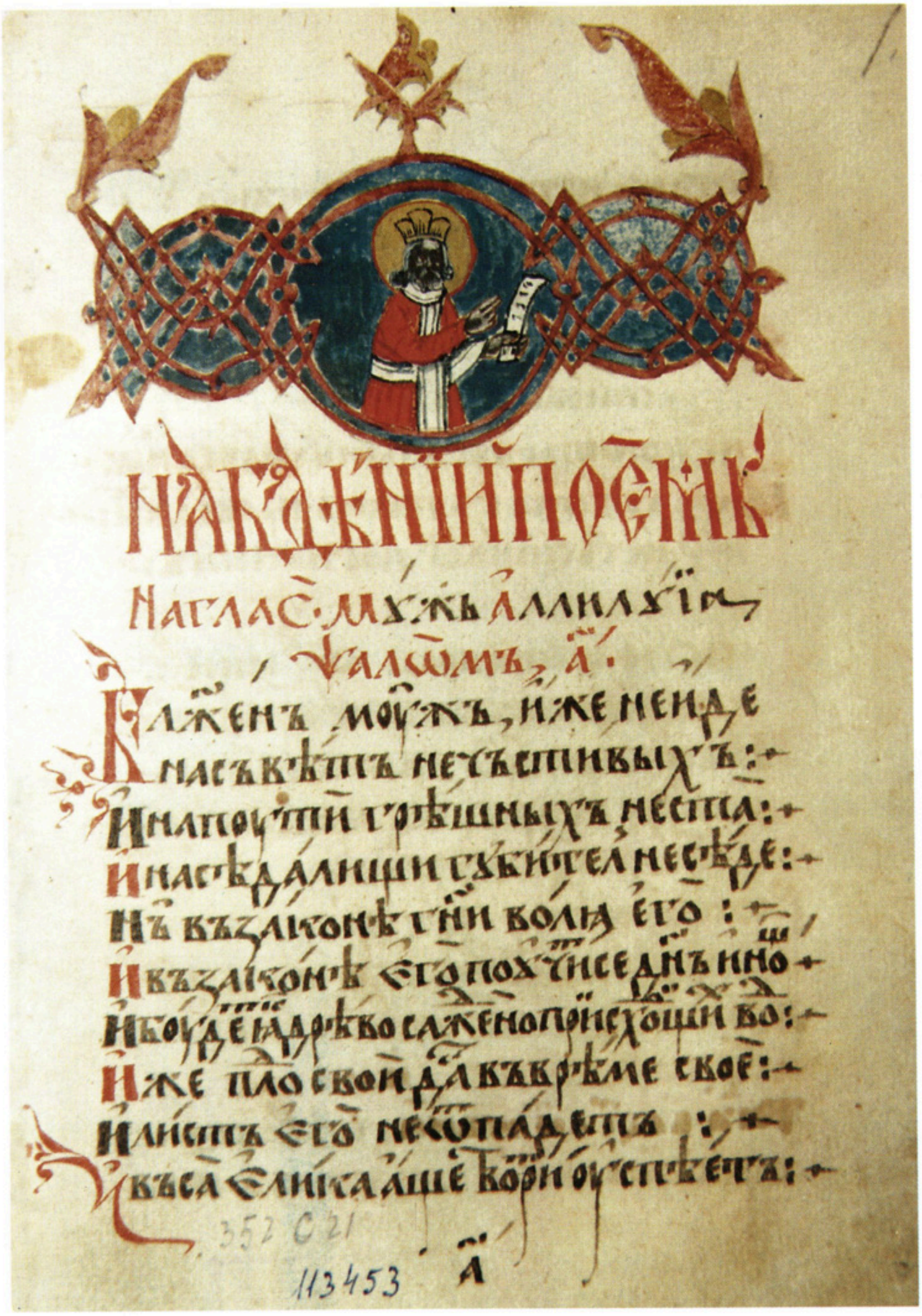

НАВДѢНІИ ПОЕМЪ

НА ГЛАС. МУЖЬ АЛЛИЛУІА

ѰАЛѠМЪ, А.

Блаженъ моужъ, иже не иде
на съвѣтъ нечъстивыхъ:
И на поути грѣшныхъ не ста:
И на сѣдалищи губителя не сѣде:
Нъ въ законѣ гни воля его:
И въ законѣ его поучи се днъ и но
И бо уде ядрѣво саженно при сходищи во:
И же пло свои да въ врѣме свое:
И листъ его не ѿпадетъ:
И въса елика аще вори оуспѣетъ:

352 C21
113453

А

Л. 1а

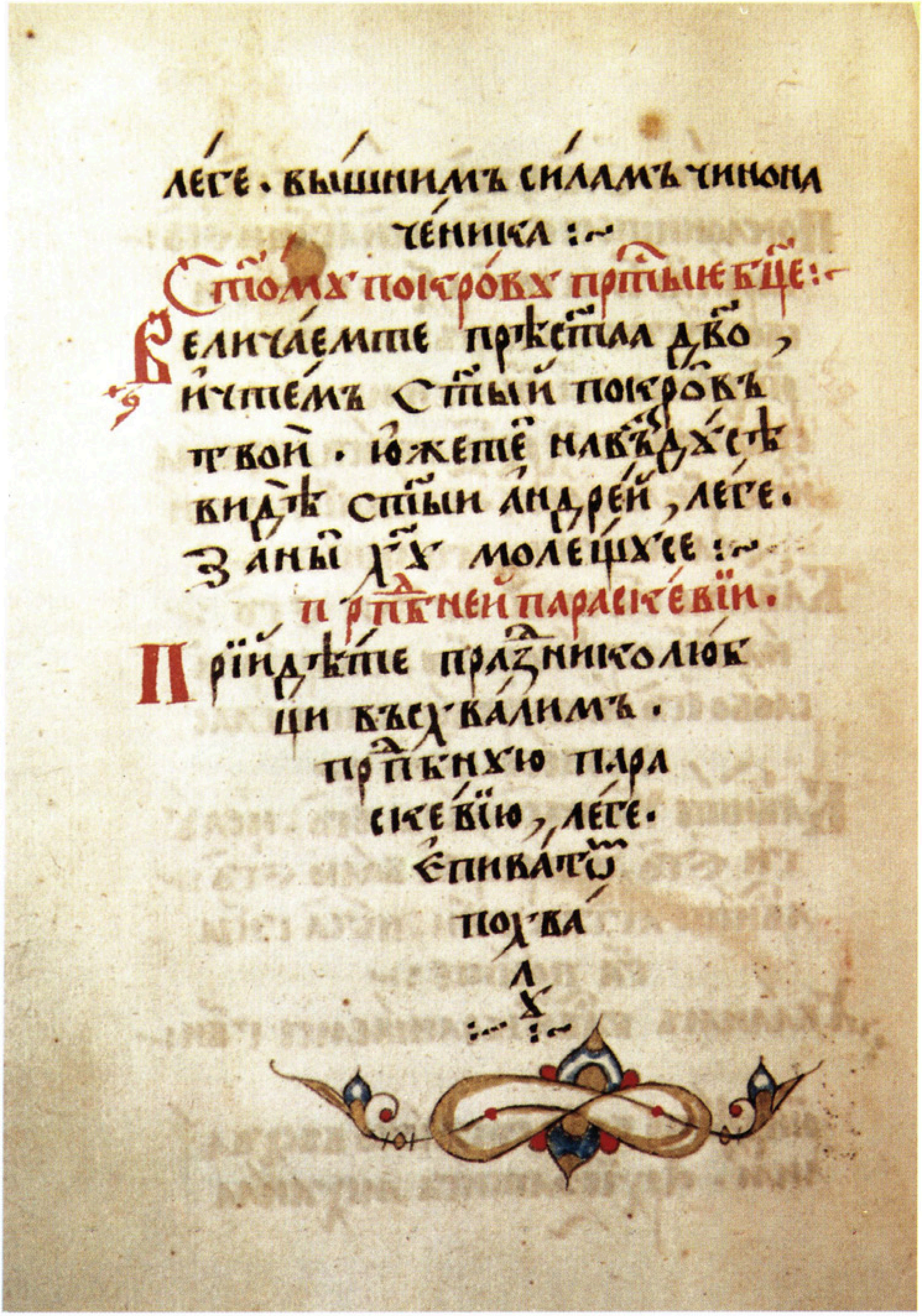

леге. вышнимъ силамъ чинона
ченника :~
Стомъ покровѣ прстыѧ бцѣ :~
Величаемъ тѧ прчстаѧ дво,
и чтемъ стый покровъ
твой. юже тебѣ на въздѹсѣ
видѣ стыи андрей, леге.
за ны хрⷭ҇та молещѹсѧ :~
Прпⷣбнеи параскевии.
Приидѣте празнико любци всех валимъ.
прпⷣбнѹю пара
скевию, леге.
ѥпиватѡ
похва
лѧ
:~ :~

Л. 30б

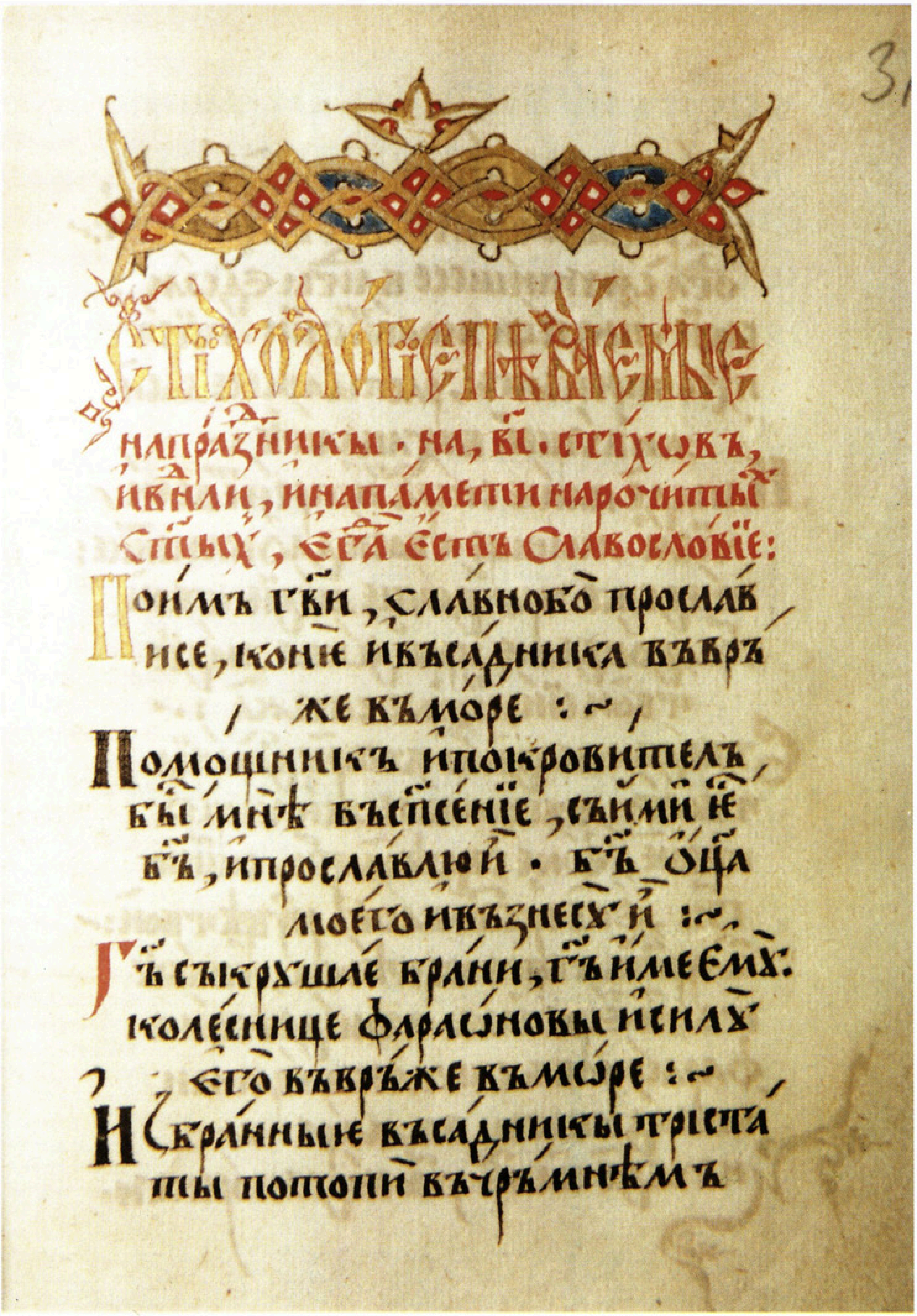
Стіхологіа сеи пѣсни моѵсеѡвѣ

на праздникы, на, ві, стіхѡвъ, и в нили, и на памѧти нарочитых стых, егда есть славословіе:

Поимъ Гви, славно бо прослависе, конѣ и всадника вврьже в море :~

Помощникъ и покровитель бы мнѣ въ спсеніе, сеи ми Бъ, и прославлю и. Бъ оца моего и вознесꙋ и :~

Гь сокрꙋшаѧ брани, Гь имѧ емꙋ: колесници фараѡновы и силꙋ его вврьже въ море :~

И избранныѧ всадникы тристаты потопи в чрьмнѣмъ

Л. 31а

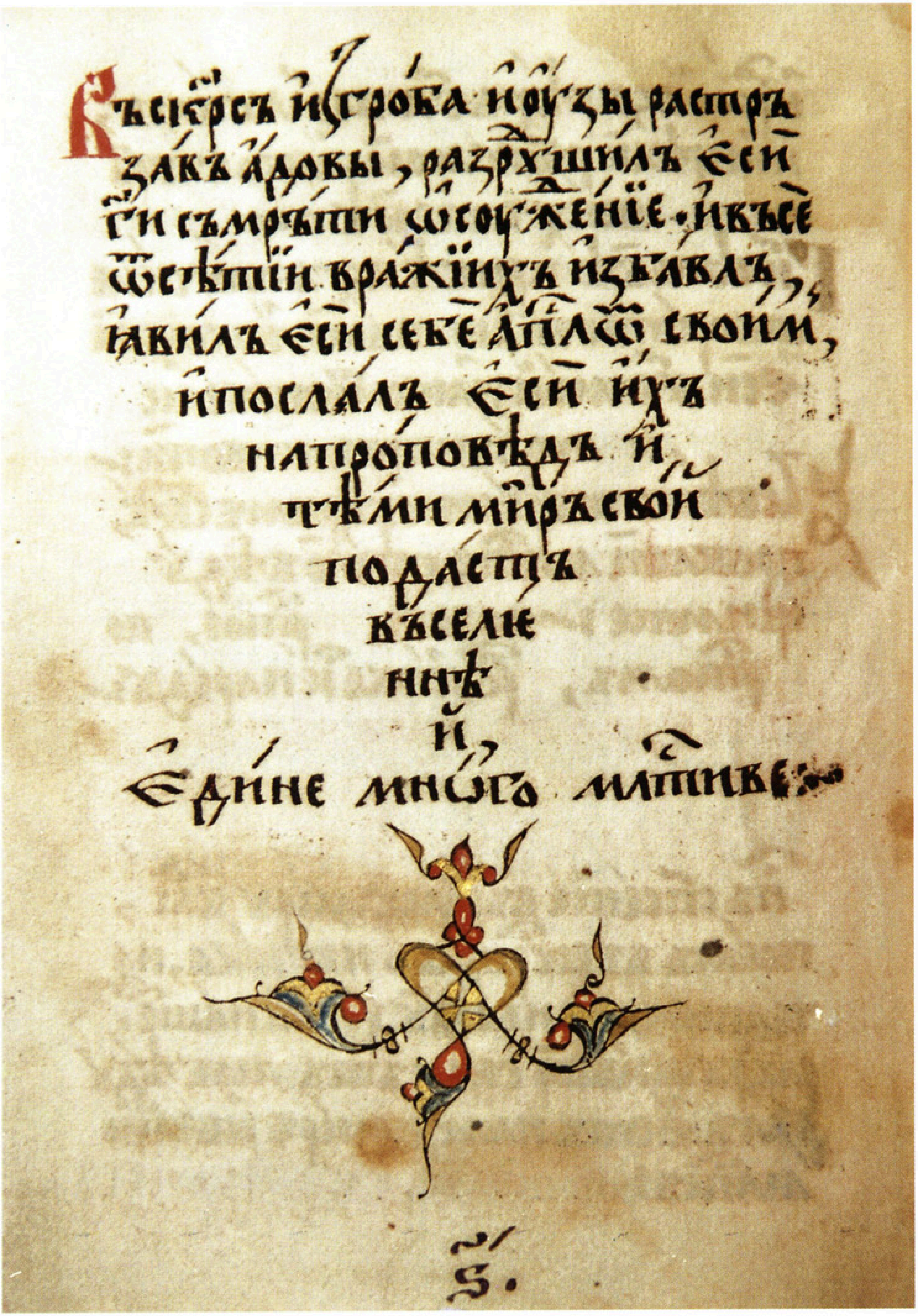

Въскрсъ из гроба и оузы растръ
закъ адовы, разрушилъ еси
Ги съмрьти осоужение. и вьсе
ѿ сѣтїи вражїихъ избавлъ,
іавилъ еси себе апл҃ѡм своим,
и послалъ еси ихъ
на проповѣдь и
тѣми миръ свои
подастъ
въселе
нѣ
и
едине многомлтиве.

ѕ҃.

Л. 48б

Сиѵѐ вспоминаемъ
Славѣ, ѩ̀ста́вающїи, ѩ̀прѝтъ
ла на ѳ̀ пѣснѣ ѩ̀свѣтилны
гдѣ́скымъ праздни́тво̀ ѩ̀ко́го
дѝчны ѩ̀нарочиты сты́мъ.
лица сѐ, ѩ̀. нарожъ̀ствоу̀це. г, гл̃ѕ.
ѩ̀ѣ ѩ̀же наразу́мны прѣ̀столѣ,
почива́ѣй бъ. прѣ̀столъ сѝ̀ъ
наземлѝ себѣ̀ прѣ̀ко́уто́вова.
оу̀ткро̀вѣ́нный ѩ̀хдростїю нѣ̀с-
нѣ́ко̀ ѡдухшевленно чл҃ко́любїе
оу̀строѝ ѡ̀неплонаго̀ ко́рене,
слад҃ъ живоно́сенъ ѩ̀зрастѝ нам҃ъ-

з.

Л. 49а

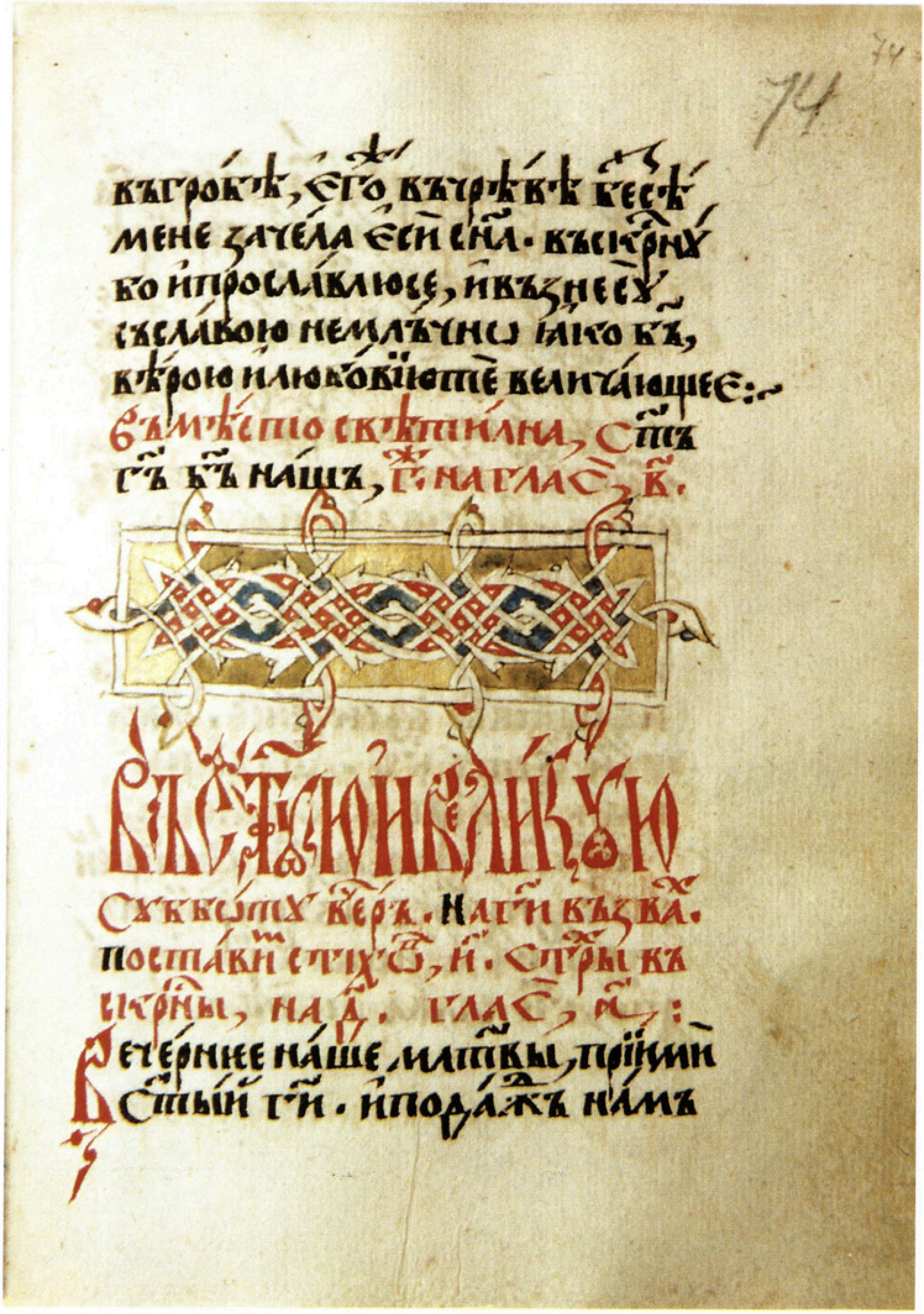

въ гробѣ, его въ чрѣвѣ бесѣ-
мене зачела еси сн҃а. въскрсну
бо и прославлю се, и възнесу
се славою немлъчно ꙗко бг҃ъ,
вѣрою и любовїю тѧ величающеѥ:-
Въ тъжде по свѣтилна, стїхъ
гь бъ нашь, гї на глас в.

Въ стыю и великую

Суботу вечеръ. На гї възва.
поставим стихы ѕ҃, и҃. стиры къ
въскрсны, на д҃. глас, в҃:
Вечерниѥ наше молитвы, прїими
стыи гї. и подаждь намъ

Л. 74а

ПОСЛѢДОВАНІЕ
на ѵ҃ргїй славословской, на чтⷭ҇
а҃. ликъ. Бл҃ви дш҃е моꙗ г҃а.
Бл҃венъ еси г҃и: ѱлⷪ҇, рв҃:
Бл҃ви дш҃е моꙗ г҃а. и въса въ нѵ
трънꙗа моꙗ и ме ст҃ое его.
Бл҃ви дш҃е моꙗ г҃а. и не забывай
въсѣхъ въздании его:
Оцѣщающаго въса безаконїа
твоꙗ. исцѣлꙗющаго въсе
недѵгы твое:
Избавлꙗющаго ѿ изтлѣнїа
живоⷮ твои. вѣнчающаго те
млⷭ҇тїю и щедротами:

Л. 99а

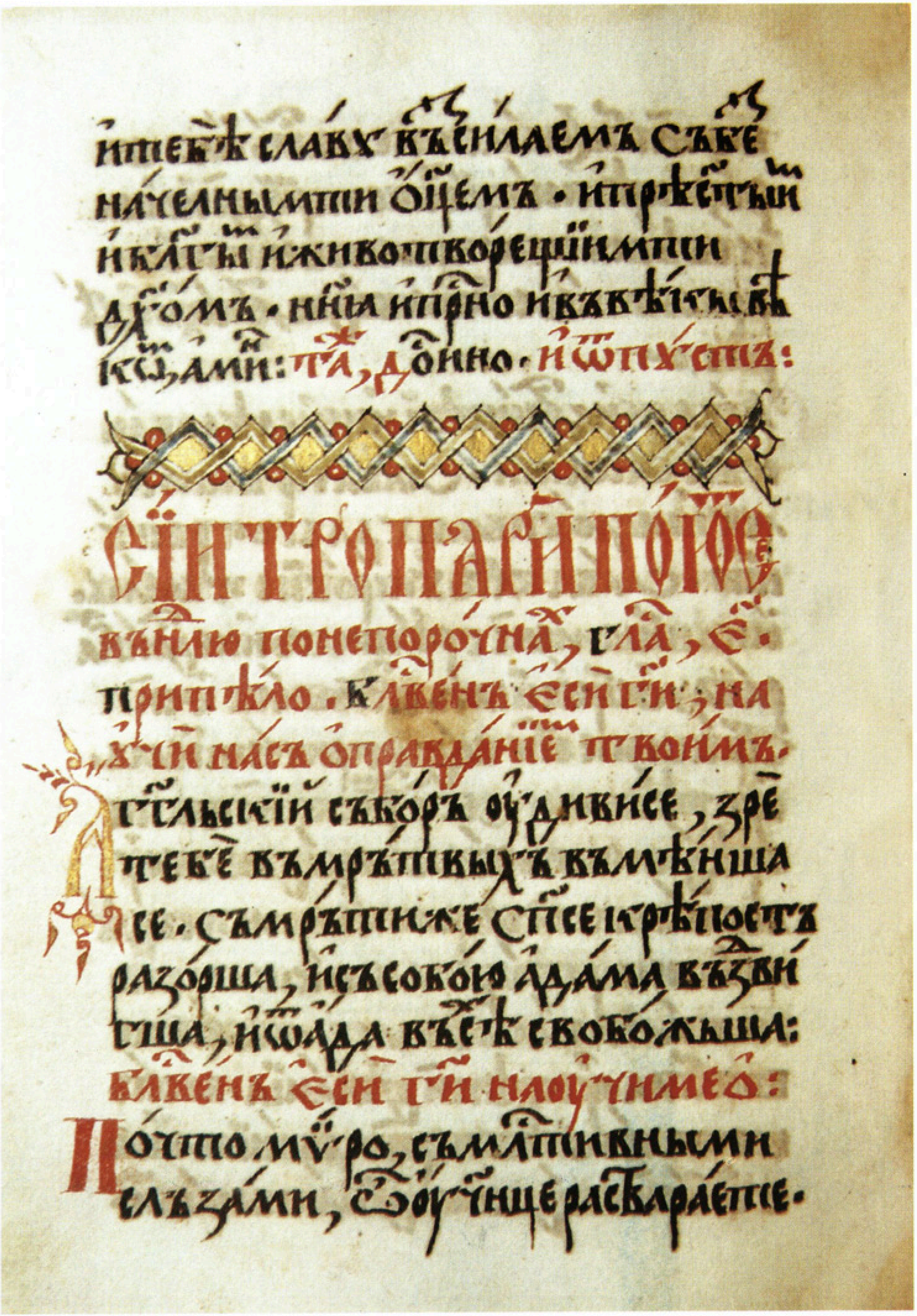
и тебѣ славѹ въсылаемъ съ бе
начелнымъ ти оцемъ. и прѣстымъ
и благымъ и животворещимъ ти
дхомъ. нинѣ и присно и въ вѣкы вѣ
кѡмъ амин: тр, д оинно. и ѿпусти:

Сии тропари поютъ
въ нелю по непорочнѣ, гла, е.
припѣло. Блвенъ еси гди, на
ѹчи мя ѡправданиемъ твоимъ.
Агг҃льскии съборъ ѹдивисе, зрѣ
тебе въ мрътвыхъ въмѣнъша
се. съмрътнѹже спсе крѣпость
разорша, и съ собою адама въздви
гша, и ѿ ада всѣхъ свобождьша:
Блвенъ еси гди наѹчи мѧ ѡ:
Почто мѵро, съ млтивными
слъзами, ѡ ѹченице раствараете.

Л. 107б

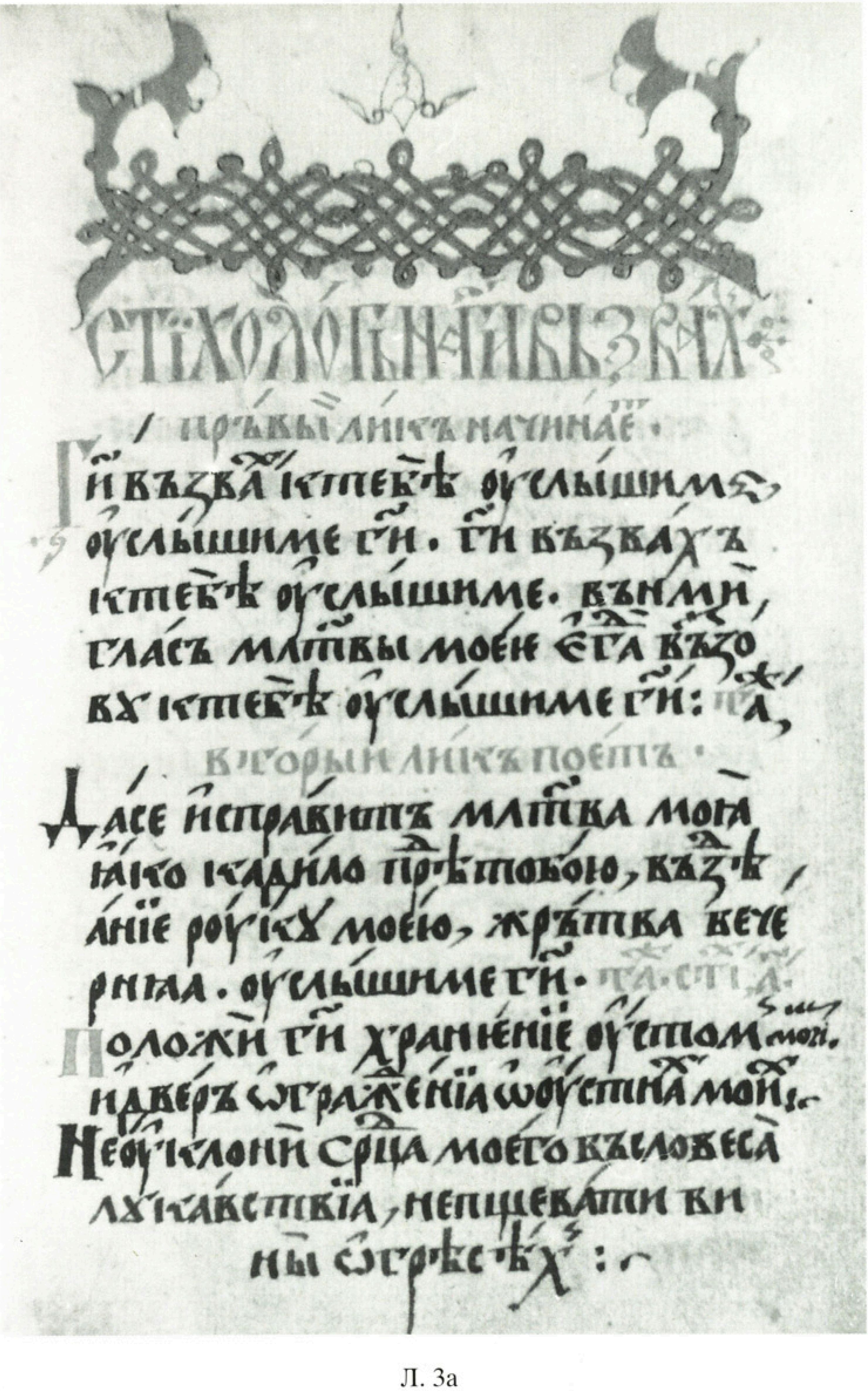

СТІХОЛОГІꙖ ГИ ВЪЗВАХ

Пръвы лиць начинаѥ.

Ги въزвах к тебѣ оуслыши мѧ
оуслыши мѧ ги. Ги възвах
к тебѣ оуслыши мѧ. вънми
глас млтвы моеи егда възо
вꙋ к тебѣ оуслыши мѧ ги: Ѳ

Вторыи лиць поеть.

Да сѧ исправить млтва моꙗ
ꙗко кадило пред тобою, възд
ѣꙗние роукꙋ моею, жрътва вече
рнꙗꙗ. оуслыши мѧ ги. Г: стх: а:
Положи ги хранение оустом моим.
и двер огражениꙗ о оустнах моих.
Не оуклони срдца моего в словеса
лꙋкавствиꙗ, непщевати ви
ны о грѣсѣх:

Л. 3а

Ꙋто вы наречемъ с҃тии. Херꙋвимъ,
ꙗко на васъ почилъ естъ х҃с.
серафимъ, ꙗко непрѣстанно
прославистє и. агг҃ли, тѣла
бо ѿвратистєсе. силы дѣис
твꙋєтє въ чюдесехъ. мнѡгаа
ваша имена. и болша дарова
ніа. м҃литєсе сп҃стисе дꙋшамъ нашимъ:

Догматікы нб҃о. поемки, гл҃ а:

Въсе міриꙋю славꙋ ѿ чл҃къ прозѧ
бшꙋю, и вл҃кꙋ рожьшꙋю. нб҃
нꙋю двєрь въспоимъ марію д҃вꙋ.
бєсплътныхъ пѣснь, и вѣрнымъ
оудобреніе. та бо ꙗвисе нб҃о и
храмъ б҃жтва. та прѣграженіе
вражды разрꙋшивши. миръ
въведе, и црт҃віе ѿврьзе. сію
оубо имꙋще вѣры оутврьже
ніе поборника имамы, и з неѧ
рожьшагосе г҃а. дрьзаите оубо,

а҃.

Л. 8б

мори. потопиною покры их,
погрезоше въглѫбинѫ ꙗко камен:
Тогда смѧтошесе влкы едом-
скыѥ. и кнезии моавитьстии. приѥт
их трепетъ, растаашесе вси
живѫщеи въ ханаанѣ:
Нападе на ниѥ страх и трепет вели-
чиѥм мышце твоеѥ да окаменѣютсе:
Дондеже проидѫт людиѥ твои
ги, дондеже проидѫт людиѥ
твои сии, ихже стежа:
Въведъ насади ѥ въ горѫ достоаниꙗ
твоего, въготовоѥ жилище
твоѥ, еже сдѣла ги. стыню
ги, еже оуготоваст рѫцѣ твои:
Гь црьствуѥт въ вѣкы, и на вѣ-
къ, и еще. ꙗко вниде конь
фараонов с колесницами
и въсадникы въ море:
И наведе на нии гь водѫ морскѫю.

Л. 31б

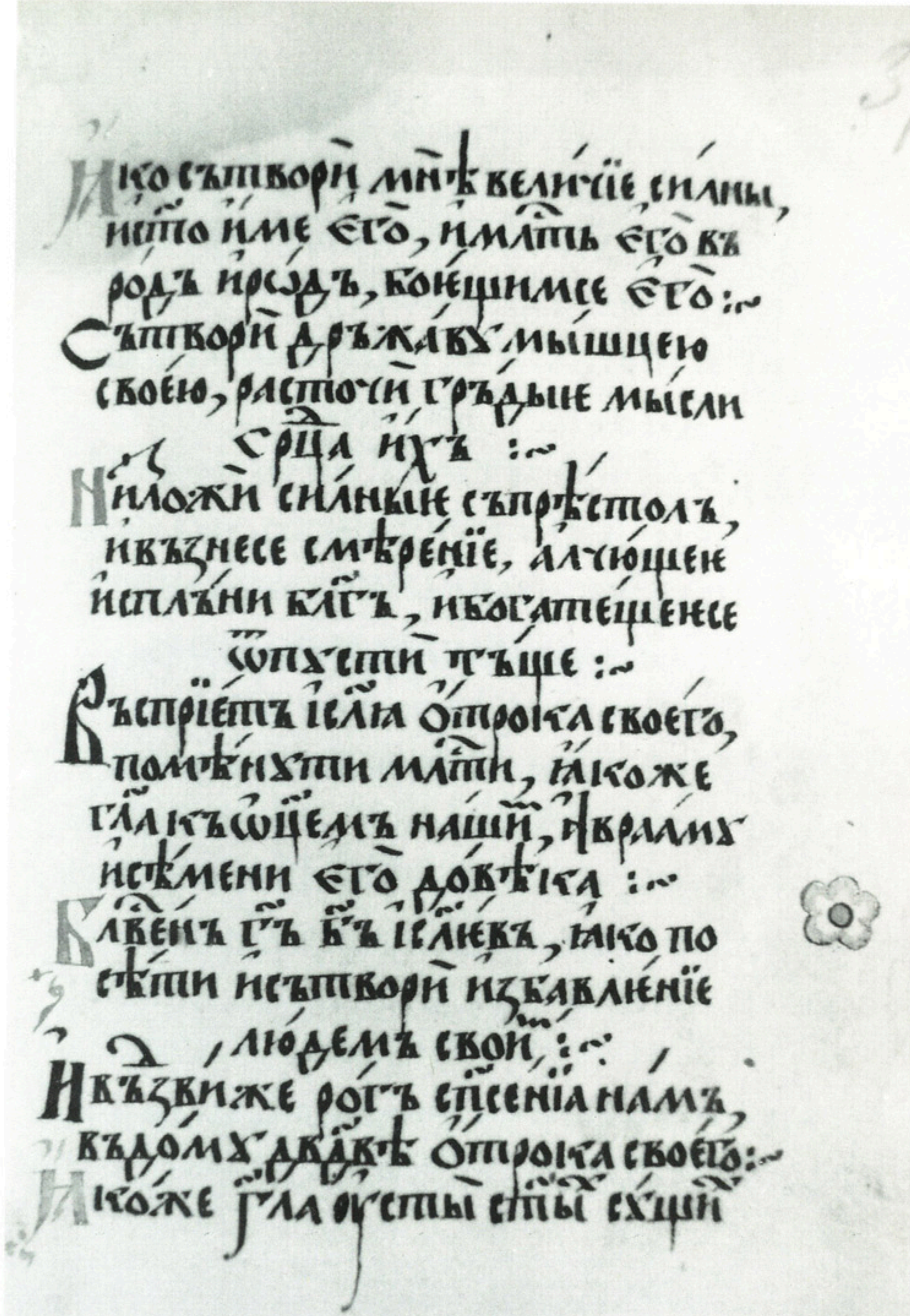
Ѣко сътвори мнѣ величїе силны,
и свѧто имѧ его, и млть его въ
родъ и родъ, боѧщимсе его:~
Сътвори дръжавꙋ мышцею
своею, расточи гръдыѧ мысли
срца их:~
Низложи силныѧ съ прѣстол,
и вьзнесе смѣренїе, алчющеѧ
исплъни блгъ, и богатѧщеисе
ѿпꙋсти тъще:~
Въсприѧтъ їилѧ отрока своего,
помѧнꙋти млти, ѣкоже
гла къ ѿцемъ нашим, авраамꙋ
и сѣмени его довѣка:~
Блгвенъ гь бъ їилевъ, ѣко по
сѣти и сътвори избавленїе
людемъ своим:~
И въздвиже рогъ спсенїа намъ,
в домꙋ двдвѣ отрока своего:~
Ѣкоже гла ѹсты стых сꙋщих

Л. 37а

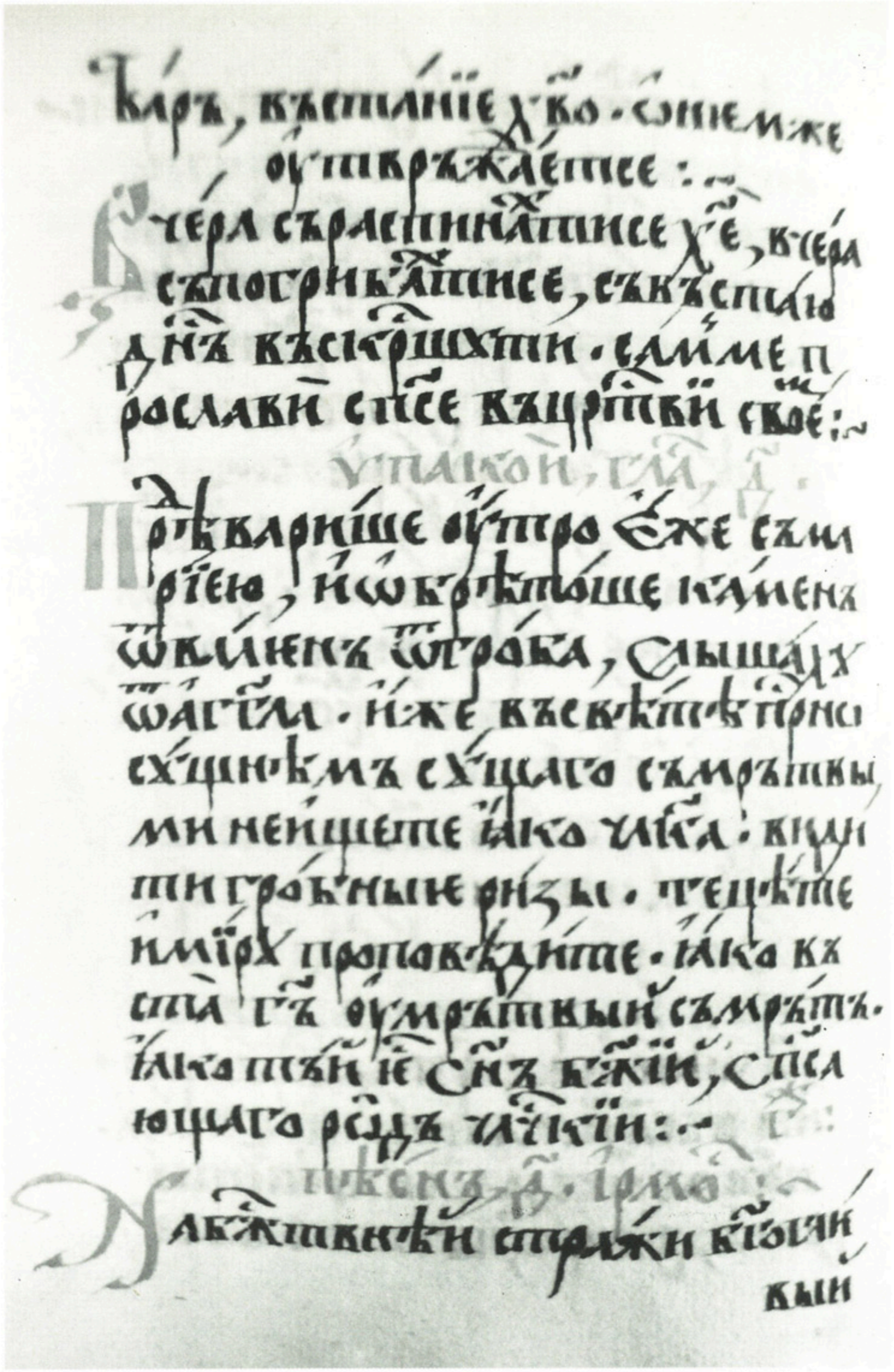

Л. 77б

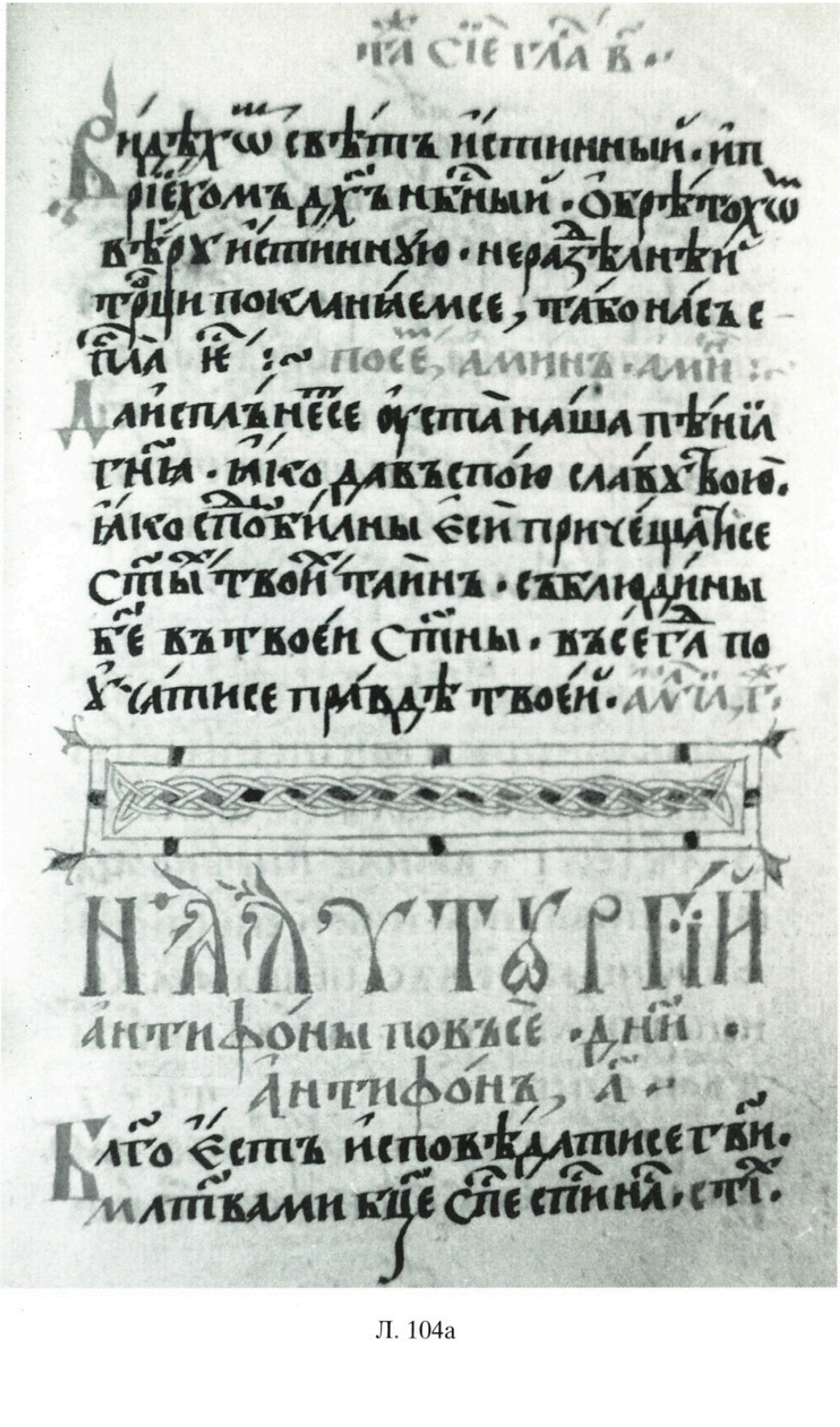

гла сїе гла в.

Видѣхѡ свѣтъ истинный. и при
ѧхомъ дха нбсный. обрѣтохѡ
вѣрꙋ истиннꙋю. нераздѣлнѣи
трⷪци покланѧемсе, таꙗ бо нас с
спсла ѥ :~ по се, аминъ. ами:
Да исплънѣтсе оуста наша пѣнїа
гнѣ. ꙗко да въспою славꙋ твою.
ꙗко сподобилны еси причещатисе
стым твоим таинъ. съблюди ны
въ твоеи стыни. вьсегда по
ꙋчатисе правдѣ твоеи. аллꙋїа, г.

На литꙋргїи

антифоны по вьсе дни.

антифонъ, а

Благо ѥсть исповѣдатисе гви.
молитвами бце спсе спси нас. стї.

Л. 104а

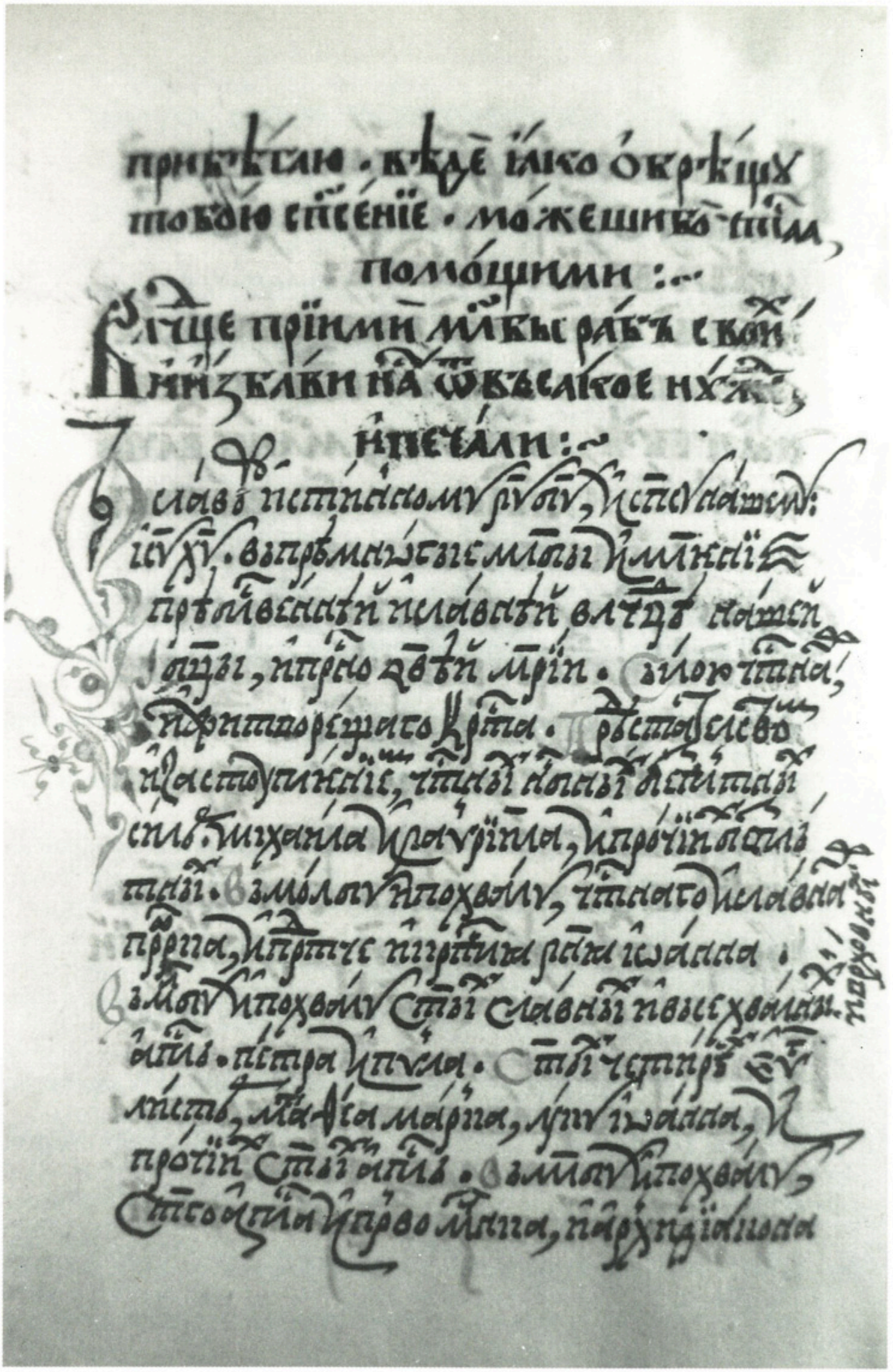

Л. 116б

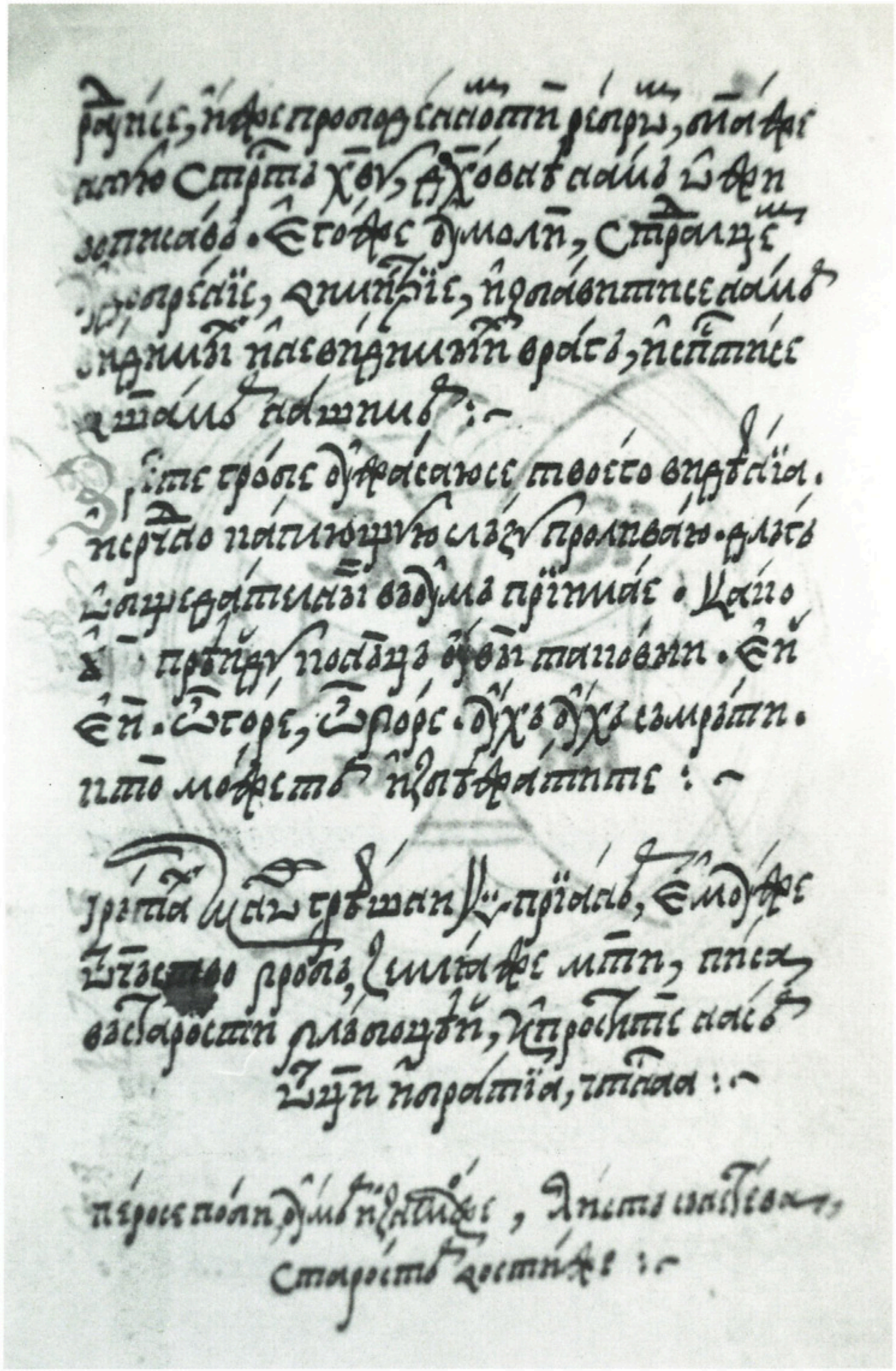

Л. 120а

Душица Грбић

ПАЛЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ *СТИХОЛОГИЈЕ* КИПРИЈАНА РАЧАНИНА

У богатој литератури о преписивачима из манастира Раче украј Дрине Кипријан Рачанин најчешће се помиње као један од најзначајнијих и најплоднијих. Неки ранији извори истичу да је од овог вештог и вредног Рачанина „остао приличан број рукописа, преписа минеја, триода, пентикостара, псалтира, часловаца, требника, каноника, акатиста и других обредних и црквених књига"[1], док новија истраживања сведоче да постоји знатно скромнији број његових дела.[2] Међутим, о неком заокруженом и коначном броју рукописа Кипријана Рачанина још увек се не може говорити, јер дело овог калиграфа као ни дела других Рачана није довољно истражено и описано, а сем тога код нас и у свету постоји још много рукописа које треба детаљније испитати и међусобно их упоредити.

Рукописна *Стихологија* из збирке Библиотеке Матице српске са сигнатуром РР II 8 (старе сигнатуре РР 164, 353 С 21) једна је од ретких књига за коју се поуздано може рећи да ју је преписао Кипријан Рачанин, пошто на крају (л. 120а) садржи његов запис о томе: **чръта|х| мнѡ|гоо|грѣшни кѵпрїанъ, ємоуже / ѿчъство гробъ, землꙗ же мт҃и, писа / въ старости глъбоцѣй, и простите насъ / ѿци и братїа, ч|с|тнаа : – /перо се поби, оумъ изнем|о|же, листъ сънетева, / старостъ достиже :–**

Као што се види, у овом запису писар не каже где је и када је преписао књигу, он само истиче да је то чинио у дубокој старости и наглашава да га старост достиже.

Полазећи са разних становишта, истраживачи су ову књигу различито датирали. Ђорђе Сп. Радојичић сматра да је рукопис могао настати 1672. године, с обзиром на то да садржи многолетствија патријарху Арсенију III, који је био на том положају од 1672. до 1705. и митропо-

---

[1] Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1966, 188-189; Дејан Медаковић, *Српска минијатура XVIII века*, Путеви српског барока, Београд 1971, 193.

[2] Катица Шкорић, *О Рачи и Рачанима*, у овој књизи.

литу београдском и сремском Јефрему (1662-1672).[3] Иванка Веселинов према воденим знацима хартије ставља рукопис у последњу деценију 17. века,[4] док проф. Петар Ђорђић и проф. Вера Јерковић верују да он потиче с почетка 18. века.[5]

Радећи на опису илуминације за ову књигу о *Стихологији Кипријана Рачанина*, Љупка Васиљев[6] је приметила да се у заставици на л. 1а налази ситно исписан број 7214 или 7219 (?), који би по њеном мишљењу могао да значи годину настанка рукописа по старом календару. По новом рачунању времена то је 1706. или 1711 (?) година, која се слаже с датирањем проф. П. Ђорђића и проф. В. Јерковић, а такође, и са датирањем Мирославе Гроздановић-Пајић, чије испитивање хартије и водених знакова показује да је књига преписана у 18. веку, и то после 1704. године.

Стихологија Кипријана Рачанина доспела је у Библиотеку Матице српске куповином од професора Новосадске гимназије Александра Сандића 1909. године. На списку откупљених књига из Сандићеве библиотеке, датираном 22. маја 1909, она је забележена као *Ирмологија* под бројем 519.[7] О њој је први писао Полихроније Сирку још 1899, видевши је у библиотеци проф. Сандића, а помиње је под називом *Стихирарић*.[8] Пре тога књига је била у Сентандреји. Сачувани сентандрејски инвентар *Ірмологїа No 109* на петом празном листу казује да је она тамо припадала епископској библиотеци.

У каснијој литератури ова рукописна књига помиње се на више места под различитим насловима - *Стихарић*[9], *Стихирарић*[10], *Ирмологић*[11], *Ирмологија*[12], *Стихологија*.[13] Посебне радове посветили су јој проф. Вера Јерковић, бавећи се српскословенским језиком и његовом нормом у

---

3 *Антологија старе српске књижевности (XI-XVIII века)*. Избор, преводи и објашњења Ђорђе Сп. Радојичић, Београд 1960, 365.

4 Иванка Веселинов, *Стихологија Кипријана Рачанина*, Трагом српске прошлости, Нови Сад 1991, 44.

5 Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице, Палеографско-филолошки прилози*, Београд 1971, сл. 131 и сл. 179; Вера Јерковић, *Српскословенски и његова норма у Ирмологију Кипријана Рачанина*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, Нови Сад, Приштина, Тршић, 11-16. IX 1984, 219.

6 Мирослава Гроздановић-Пајић, *Хартија и водени знаци у рукописима Кипријана Рачанина, писаним у Сентандреји*, у овој књизи.

7 *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*, књ. III, Нови Сад 1966, 295, 308.

8 Полихроније Сирку, *Подаци из историје старог српског живота*, Летопис Матице српске, год. 1898, књ. 195, св. 3, Нови Сад 1898, 98.

9 Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1923, 163.

10 Ђорђе Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, 365.

11 Иванка Веселинов, *Значајније рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, Библиотекар, бр. 5, Београд 1963, 387; В. Јерковић, *Српскословенски и његова норма у Ирмологију Кипријана Рачанина*, у наслову и даље.

12 П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, сл. 131 и сл. 179.

13 И. Веселинов, *Стихологија Кипријана Рачанина*, у наслову и даље.

њој,[14] и Иванка Веселинов, која је у кратким цртама описала овај рукопис, указујући на његове палеографске, ортографске, фонетске и морфолошке одлике и износећи преглед његовог садржаја.[15]

Стихологија Кипријана Рачанина није ушла у каталог Димитрија Кириловића *Ћирилске рукописне књиге у Библиотеци Матице српске,*[16] а од каталога бележи је само каталог *Изложба раритета Библиотеке Матице српске* (Н. Сад 1988, бр. 14).

Она садржи 121 лист с текстом (празне су четири странице, и то л. 35б, 36а, 37б, 38а и 121б, док на л. 120б долази само стилизовани украс) и 11 празних листова (5 на почетку и 6 на крају књиге). Листови 1-120 чине 15 свешчица од по 8 листова које су сигниране ћириличким словним бројевима. Сигнатуре долазе на првом и осмом листу свешчице, сем код последње свешчице која има ознаку само на првом листу. У обележавању листова дошло је до грешке на осмом листу дванаесте свешчице, где је уместо броја ѵ҃в҃ (12) стављен број ѵ҃г҃ (13). Први и последњи лист следеће свешчице означени су затим бројем ѵ҃д҃ (14), па је тако до краја књиге свака свешчица означена бројем који је за један већи од стварног, те се добило укупно 16 свешчица уместо 15. Описујући ову књигу И. Веселинов је истакла да су у њој непотпуне 12. и 13. свешчица, односно да „у 12. недостаје осми лист, а у 13. је сачуван само први лист свешчице".[17] Међутим, поређење текста показало је да он тече без прекида, па се број од 16 свешчица може објаснити искључиво грешком у сигнирању. На л. 120а Кипријан Рачанин је завршио књигу већ поменутим записом, али на л. 121а, који следи иза последње сигниране свешчице, он је исписао још и текст ирмоса 8. гласа, 9. песме *На рођење Богородице.* Текст заузима пет редова од почетка стране. Слова су полууставна као у делу књиге исписаном полууставом (в. ниже), мастило је црно.

Рукопис није рестаурисан, али је доста добро очуван. Волантан је само први празан лист, а на више места видљиви су трагови од влаге, воска или понегде од црвоточине.

Корице су картонске, пресвучене црвенкастомрком, једнако орнаментираном кожом са обе стране. Постојале су две уске дугачке траке којима се књига затварала (при врху и при дну), од којих је делимично сачувана само горња.

Главнина текста књиге, л. 1а-116б/6, исписана је полууставом. После свршетка последњих стихира, без икаквог наслова, на л. 116б/7-

---

14 В. Јерковић, *Српскословенски и његова норма у Ирмологију Кипријана Рачанина*, 219-223.

15 И. Веселинов, *Стихологија Кипријана Рачанина*, 43-51.

16 Димитрије Кириловић, *Ћирилске рукописне књиге у Библиотеци Матице српске*, Годишњак Библиотеке Матице српске за годину 1977, II, Нови Сад 1979, 53-69.

17 И. Веселинов, *Стихологија Кипријана Рачанина*, 44.

120а, долазе многолетствија, здравице и похвале српским светитељима, патријарху и митрополиту, писани брзописом. Брзописом је исписан и запис Кипријана Рачанина на истој страни.

То што је у једној црквеној књизи део исписан полууставом а део брзописом у овом касном раздобљу српскословенске писмености није никаква реткост, јер већ у другој половини 14. века брзописно писмо почиње да се користи упоредо са полууставним у читавим књигама, и то најпре у делима световне садржине а потом и црквене.[18]

У *Стихологији* Кипријана Рачанина употреба два писма је функционално условљена, односно прилагођена садржини и намени текстова. Тако је део књиге литургијске садржине, који се искључиво користи у цркви, писан полууставом, карактеристичним за рукописне црквене књиге из ресавског и послересавског периода, а такође и за штампане србуље. Многолетствија, здравице и похвале српским светитељима, које се певају како на богослужењу у цркви тако и код куће за трпезом,[19] као и Кипријанов запис на крају књиге, исписани су брзописом, који претежно припада списима и делима световне садржине.

Детаљнија палеографска анализа *Стихологије* Кипријана Рачанина до сада није рађена, нити постоји њено фототипско издање, што је случај и са осталим рукописима овог, и других преписивача из манастира Раче.

Исцрпнији палеографски опис *Стихологија* Кипријана Рачанина посебно заслужује, јер је она једна од малобројних књига коју је Кипријан потписао, а садржи богату палеографску грађу значајну за проучавање како полууставног тако и брзописног писма из последњег раздобља српскословенске писмености, које су нарочито обележили Рачани.

Палеографски опис

У палеографској анализи *Стихологије* Кипријана Рачанина посебно ће се описати део писан полууставом, а посебно део изведен брзописом. Пажња ће бити усмерена, пре свега, на представљање малих и већих слова, при чему ће се инвентар употребљених слова и поједини словни облици поредити с азбукама (полууставном и брзописном) датим у рукописном *Буквару из 1717*, познатом у науци као *Буквар Кипријана Рачанина*.[20] Овај *Буквар* узет је у обзир, јер се у извесном смислу може

---

18 П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 119.

19 П. Сирку, *Подаци из историје српског живота*, 114.

20 Рукописни *Буквар из 1717.* налази се у Архиву САНУ, бр. 141. Неки истраживачи сматрају да га је преписао Кипријан Рачанин, док неки то демантују /види у овој књизи: К. Шкорић, *О Рачи Рачанима*; Љ. Васиљев, *Нови подаци о рукописима Кипријана Рачанина*/ .

сматрати тадашњом нормом, пошто је временски врло близак испитиваном рукопису, а сем тога он је први и једини српскословенски буквар, који поред полууставне доноси и брзописну азбуку.[21] Сама чињеница ко је саставио или преписао тај *Буквар из 1717* (Кипријан Рачанин или неко други) овом приликом није толико релевантна.

1. Текст књиге на л. 1а-116б/6 писан је лепим свечаним *полууставним* словима, црним и црвеним, средње величине. Дуктус је исписан, уједначен и уредан. На почетку одељака срећу се иницијали, више или мање украшени,[22] док се на почетку стихова и у тексту иза тачке јављају велика и већа слова, писана киноваром или црним мастилом. У овом рукопису има заставица и виньета које је сам Кипријан илуминирао.[23]

Величина исписаног текста је 137x87-97 мм, број редова на пуној страни је 20, висина словног низа је 3 мм, а размак између редова је око 4 мм.

У извођењу слова разликују се пуне и танке линије. Стубови су усправни или мало искошени удесно и код многих слова на крајевима повијени. Надвучене и подвучене црте ређе долазе, док су почетне црте чешће. Украсна црта среће се само понегде код брзописног **а** и већег **з**.

Инвентар употребљених *малих слова* у врсти је следећи: **а, б, в, г, д, є, ж, ѕ, з, і(ї), и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, оу, ѵ, ф, х, ѡ, ц, ч, ш, ъ, ь, ы, ѣ, ꙗ, ѥ, ю, ѳ, ѯ, ѱ, ѵ, ѧ.**

У поређењу с азбуком полууставних слова у *Буквару из 1717.* употребљена су сва слова сем *ћ* и *џ*, а под утицајем руског предлошка два пута је написано и слово **ѧ** на етимолошком месту, којег, наравно, у српскословенском *Буквару* нема.

У *Буквару из 1717.* слово **є** има три облика (мало и две варијанте већег), док по два облика имају **о** (округло и троугласто), **с** (мало и веће), **т** (једноного и троного), **ѡ** (са средњом линијом и без ње), лигатура **ѿ** (мала и већа) и **ѵ** (**ѵ̈**, **ѵ**), а ти облици се јављају и у Кипријановом рукопису. У овом делу *Стихологије* ређе се среће *танко јер*, а такође долазе и нека већа слова, којих у полууставној азбуци у *Буквару* нема, а на шта ће се посебно указати при опису тих слова.

У тексту *Стихологије* писаном полууставом од малих брзописних слова јавља се само слово **ѧ**.

У том делу књиге маркантну групу представљају *већа слова*, чији је инвентар богат и разноврстан. Поред слова која чине једну од главних

---

21 П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 126.

22 Љупка Васиљев, *Орнаментика и повез Стихологије Кипријана Рачанина*, у овој књизи.

23 *Исто.*

одлика полууставног писма - *широког* є, о, с, ѡ, *бубрежастог* в, *високог* т, ъ, ѣ, *издуженог* и, н, важну и упадљиву групу представљају и слова с *продуженим неким елементом* у међупросторе, као што су стуб, крак, реп (а, г, і, з, л, р, т, оу, х, ц, ш, ъ), такође карактеристичним за полуустав, а има и оних која су по облику као мала полууставна, само су нешто већа од њих (б, в, ѕ, з). Поред наведених, у овом делу књиге значајно су заступљена и већа слова *брзописног типа* (а, з, и, ч, ъ).

У обликовању већих слова, поред пуних и танких линија, често се користе и линије неједнако широке током своје дужине, што уз различита угибања, савијања и ломљења доприноси декоративности рукописа.

Употреба већих слова у испитиваном тексту најчешће је сведена на одређене позиције (у речи, реду или на страни), што ће се при опису тих слова посебно истаћи.

Лигатурни спојеви су чести, а по изгледу су веома китњасти. Најчешћа слова у лигатури су р (среће се и као прво и као друго слово) и т (увек је прво слово). Потврђене лигатуре су: а+у, а+ѵ, г+о, ї+и, ї+ъ, ї+ю, к+ї, л+у, л+ѵ, н+ї, р+ѣ, т+в, т+и, т+р, ф+р, ѡ+р, ы+є.

Од слова *над редом* срећу се: а, б, в, г, д, є, ж, з, і, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ѳ, х, ц, ч, ш, ѣ, є, ѳ. Сем г, є, ѳ, ѳ сва слова су брзописна, док слова к, т имају и полууставни и брзописни тип.

У *лигатурном споју* над редом јављају се: д+ї, г+о.

Текст писан полууставом Кипријан је кориговао брзописом, исписујући мање исправке и допуне над редом, а веће на маргинама (нпр. л. 22б/доња маргина, 26б/лева маргина итд.).

Преглед облика малих слова

У даљем излагању детаљније ће се приказати облици малих слова и то по групама које везују извесни карактеристични елементи, као што су *врхови, петље, пречке, спојнице* итд.

Слова а, д, л, м, о, р, ѳ, ѧ образују врх обично тако што им лева линија полази мало испод врха десне или ређе од самог врха.

Стуб а је пун, искошен и прав или понегде незнатно угнут, а доњи крај му је у више случајева мало повијен удесно. Почетна, надвучена или подвучена црта обично изостаје. Петља је двопотезна. Њена горња страна већином не додирује доњу линију реда, већ се нешто изнад ње кратко ломи удесно и везује за доњу страну, која полази око половине стуба или понегде нешто више или ниже од тога и спушта се до доње линије реда или је незнатно прелази.

Брзописно а јавља се у неким примерима на крају речи, а често је то и крај реда. Стуб је вертикална или улево нагнута и улегнута пуна

црта, која полази од горње линије низа или нешто испод тога и спушта се до линије реда или нешто изнад ње, где се савија удесно и прелази у дужу хоризонталну или мало навише усмерену, праву, танку линију, са завршетком савијеним надоле. На том продужетку понегде се срећу једна или две украсне црте. Петља је троугласта, а писана је из два или из три потеза. Двопотезна петља обликована је тако што се испод врха стуба надоле спушта удесно искошена права црта, која се на линији реда савија нагоре прелазећи у вертикалну и праву или мало испупчену црту, чији завршетак већином не допире до горње линије низа (мало је испод ње). Крајеве овако образованог и надоле усмереног лука спаја улево искошена права црта, писана посебно. У неким случајевима та црта, која чини горњу страну петље, полазећи од левог краја лука, не допире до његовог десног краја, већ га додирује мало испод тога.

Тропотезна петља је по облику као и двопотезна, само што су све три стране изведене посебно.

У лигатури ⱑ стуб је пун, вертикалан или мало искошен удесно и прав или нешто испупчен улево. Понегде је на почетку савијен напоље, док је његов доњи крај чешће савијен унутра. Танка, хоризонтална или благо навише усмерена пречка полази мало изнад половине стуба, а за горњу страну петље везује се нешто испод њеног врха. Слово ⱑ је полууставно, као ван лигатуре.

Десни стуб слова ⱔ је танак и прав, а леви пун, прав или улегнут. Танка, хоризонтална и права подница чешће премашује леву ножицу, а ређе десну. Ножице, од којих је лева пунија од десне, писане су одвојено од поднице. Праве су и усмерене једна према другој, при чему је десна јаче искошена од леве. Редовно прелазе половину међупростора, а завршеци су им у истој хоризонтали, или лева нешто више залази надоле.

Код слова ⱍ леви стуб је танак и прав или ређе мало испупчен, а крај му је понегде незнатно савијен унутра. Десни стуб је пун и прав или благо улево угнут, а завршетак му је пуно пута савијен напоље.

Слово ⱞ је четворопотезно. Лева половина слова је иста са ⱍ, а такође и десни стуб. Десна танка унутрашња линија обично полази мало изнад завршетка леве, па оштар угиб који се ту образује не додирује доњу линију реда.

Слово ⱁ је чешће двопотезно, а ређе једнопотезно. Углавном је асиметрично, јер је лева страна јаче искошена и више испупчена од десне. Она се око половине низа или нешто изнад или испод тога положаја савија или ломи, а писана је из једног или из два потеза. Врх слова је шиљат, а дно му је шире и мало угнуто надоле. Спојеви бочних линија нису увек уједначени: оне се на самим крајевима додирују, укрштају или премашују.

У диграму оу слово о је исто као када стоји самостално. Стуб се изводи из једног или из два потеза. Код једнопотезног танка, искошена и права или навише испупчена црта, с привеском као код в и г, ломи се или се савија надоле нешто изнад половине висине низа, прелазећи затим у вертикалну или удесно усмерену линију, праву или угнуту удесно, чији је завршетак чешће савијен улево. Тај део стуба различито је попуњен (на почетку је шири, а наниже се протањује), а допире до наредног низа или нешто изнад тога. Код двопотезног стуба, који је по облику као и једнопотезни, почетна црта је писана једним потезом, а остали његов део другим. Леви стуб оба облика је пун, искошен и прав, а надоле се спушта до доње линије реда или понегде незнатно испод ње, где додирује стуб. У неким случајевима он је на почетку савијен или има танку искошену црту, писану изједна са њим.

У лигатури ю стуб је пун, вертикалан или мало усмерен удесно и скоро увек на почетку савијен напоље, док је његов доњи крај обично без савијутка и без подвучене црте. Слово о је као ван лигатуре. Танка пречка углавном је благо искошена, ређе је хоризонтална, а положај јој варира. Негде почиње мало испод половине стуба и допире до половине о или нешто ниже од тога. У неким примерима полази од доње трећине или четвртине стуба, а завршава се око доње трећине бочне стране о, а има и случајева где почиње око половине стуба или нешто изнад тога, а за бочну линију о везује се око њене горње трећине.

Слово р је двопотезно (стуб и бочни део главице изведени су посебно). Стуб је вертикалан и прав или таласаст (у горњем делу испупчен је улево, а у доњем удесно), а на врху је савијен удесно. Бочну страну главице обликује вертикална или мало улево нагнута права или благо испупчена линија, која се нешто изнад доње линије реда савија улево, а затим се незнатно усмерена надоле или ређе хоризонтално везује за стуб.

Слово ѡ обликују две лучне различито попуњене линије, које се у доста случајева при врху или при крају угибају. Линија леве стране већином полази испод врха десне или понегде од њеног врха или нешто изнад тога места, док њен доњи крај чешће не допире до завршетка линије десне стране, а ређе се спаја са њом или је незнатно прелази. Слово је на врху и при дну шиљато. Приближно је исте ширине у свом горњем и доњем делу или је у неким случајевима горе нешто шире. Навише залази до половине међупростора или изнад тога, док доњу линију реда мање прелази, а понегде и не залази у доњи међупростор. Дужа, тања и права пречка хоризонтална је или благо усмерена навише, а пресеца слово око његове половине или нешто ниже. На њеним крајевима или мало померено унутра налазе се троугласти или четвртасти привесци.

Слово ѧ јавља се два пута на етимолошком месту. Образују га два јаче искошена и права стуба (леви је тањи од десног), чији се почеци састају. Њихове горње трећине спаја танка, хоризонтална пречка. Од средине пречке до доње линије реда повучена је пуна, вертикална и права црта, која је на крају подвучена.

Петље слова ѣ, ъ, ь, ы и ѣ су двопотезне (бочна страна и подница писане су посебно). Њихове бочне стране обично полазе од половине стубова, ређе нешто више или ниже од тог положаја, сем код ѣ где због његовог знатнијег залажења у горњи међупростор почетак петље одговара доњој трећини или четвртини стуба. По облику то су лучне или преломљене линије, чија је горња страна хоризонтална или мало усмерена навише и права, а бочна нагнута улево и права, улегнута или испупчена. Поднице су танке, хоризонталне и праве или благо таласасте. Оне премашују петљу са обе или само са једне стране.

Стуб ѣ је пун, вертикалан или благо нагнут удесно, прав или мало угнут. Танка, хоризонтална или мало навише усмерена пречка сређе се као права, благо таласаста или мало испупчена. Она је скоро увек дужа од стуба и редовно премашује његову ивицу са леве и ширину петље са десне стране. На крају пречке посебно је написан троугласти привезак, који је обично вертикалан или понегде искошен удесно.

Стуб ъ је пун, нагнут удесно и прав или испупчен. На почетку има танку, хоризонталну и праву или благо таласасту црту, писану посебно. Она га у неким случајевима пресеца нешто испод врха, незнатно га прелазећи са десне стране. На њеном почетку или мало одмакнуто унутра налази се троугласти или ређе четвртасти привезак. У неким случајевима ова црта је савијена надоле и без привеска.

Слово ь у врсти запазила сам само једанпут. Стуб је пун, вертикалан и мало улегнут. Почетне или надвучене црте нема. Танка хоризонтална и таласаста подница премашује ивицу стуба и ширину петље.

Код ы слово ь има пун, вертикалан или назнатно удесно нагнут стуб, који је чешће благо улегнут, а ређе прав. Почетак му је већином мало савијен надоле и протањен. Десни стуб је пун, обично искошен према ь (ређе је вертикалан) и прав или мало улегнут. Доњи крај је понегде извијен напоље, док подвучена црта изостаје.

Стуб слова ѣ је углавном вертикалан и прав, ређе мало искошен удесно и улегнут. Редовно залази у горњи међупростор, допирући до његове половине, или преко ње. Почетна или надвучена црта по правилу изостаје. Танка хоризонтална и права пречка налази се на горњој линији низа, а пресеца стуб око његове половине или нешто ниже од тога. Она обично једнако прелази стуб са обе стране. Десни привезак је као код ѣ, а леви је дужи и правоугаоног је облика.

Облик *пречке* везује слова г, з, т. Пречка и привезак слова г исти су као код ѣ. Стуб је пун, вертикалан и прав или мало угнут улево.

Почетак му је већином савијен удесно или је понегде од његове леве ивице удесно дописана цртица, хоризонтална или нешто усмерена навише, права или угнута надоле.

Код слова **з** пречка је танка, хоризонтална или благо таласаста. Привезак је као код **б, г**, а смештен је најчешће мало одмакнуто од почетка пречке, ређе је на њеном крају. Тањи коси и прави или мало улево угнути стуб писан је одвојено од пречке и у више случајева навише незнатно премашује њен завршетак. Надоле се спушта до доње линије реда, а крај му је обично у вертикали с почетком пречке, или је нешто улево од тога. Доњи део слова обликује лучна линија, која се наниже приближава наредном словном низу, постепено се протањујући. Њен завршетак не допире увек до вертикале њеног почетка. Својом ширином доњи део **з** понегде премашује ширину пречке.

Једноного **т** ређе је употребљено од троногог. Стуб и десна половина пречке са привеском је као слово **г**, само је тај део пречке нешто краћи него код **г**. Пречка **т** је, иначе, негде дужа од стуба, а негде је једнака са њим. Леви привезак обично не почиње од краја пречке већ је увучен. Он је дужи од десног, правоугаоног је или троугластог облика, а надоле се спушта вертикално или искошено удесно, допирући приближно до доње четвртине словног низа.

Троного **т** и слово **п** имају танку хоризонталну или незнатно навише усмерену и праву или благо таласасту *спојницу* која редовно премашује ивицу левог стуба, а понегде и десног. Стубови су пуни вертикални или различито искошени и прави или мало угнути улево или удесно. Десни стуб је на крају обично извијен напоље, понегде је тако извијен и леви, а код **т** и средњи стуб.

У азбучном реду полуусталних слова у *Буквару из 1717.* дата су оба ова типа **т** (једноного и троного).

Подница **ц, ц, ш** је танка, хоризонтална и права или благо таласаста, а у више случајева она прелази спољне стубове (оба или само један од њих).

Слово **ц** је четворопотезно. Стубови су као код **п**, само што је леви већином на почетку савијен напоље. Посебним потезом изведен је реп, који је танак, вертикалан или мало удесно искошен, прав или таласаст. Не почиње увек од краја поднице, већ мало одмакнуто унутра, а у доњи међупростор спушта се различито: најчешће мало прелази његову половину, а јавља се и краћи и дужи од тога.

Стубови **ц** и **ш** су као код троногог **т**. Реп **ц** је као код **ц**.

Слова **и** и **н** имају стубове као **п** и **ц**, а пречка им је танка и искошена. Код **и** она обично полази од половине левог стуба а завршава се мало испод врха десног, док код **н** почиње нешто испод врха левог стуба и допире до горње трећине или четвртине десног стуба.

У рукопису су знатно чешће потврде за ї, него за і. Стуб ї(і) је пун, вертикалан и прав. Много пута је на почетку савијен улево а на завршетку удесно, а нису ретки ни случајеви у којима му је савијен само доњи крај.

У полууставној азбуци у *Буквару из 1717.* среће се само ї, док і изостаје.

Угибни угао или *угао пресека* имају слова: **в, ж, к, χ.**

Код слова **в** угиб је обично око горње трећине слова или нешто ниже. Горња спојница је танка, хоризонтална и права или благо талласта. Писана је посебним потезом и редовно прелази стуб са леве стране, а у неким случајевима премашује и бочну страну петље. Бочна страна горње петље је права или благо лучна линија. Полази углавном од краја спојнице или понегде нешто лево од тога. У неким примерима она својим почетком прелази мало навише крај спојнице. За стуб се везује око његове половине или мало изнад тога, а само понегде не допире до стуба. Бочна страна доње петље почиње од завршетка горње или близу тог места, а јавља се искошена и права или лучна. Доња спојница је као подница **в**.

Слово **ж** среће се тропотезно, четворопотезно или петопотезно. Стуб је писан између линија низа, вертикалан је или мало искошен удесно и обично је без почетне, надвучене или подвучене црте. Угиб је висок - на врху стуба или нешто ниже. Код тропотезног типа лучни краци (леви удесно а десни улево), од којих је леви пун а десни танак, секу се на врху стуба. На њиховим горњим крајевима или близу њих смештени су привесци четвртастог или троугластог облика. Доњи крајеви су им чешће подвучени.

Четворопотезно **ж** има леви крак као код тропотезног, док је крак сдесна писан из два потеза. Првим потезом изведен је његов горњи део, чији завршетак негде додирује врх стуба, а негде леви крак (мало удесно од места где овај крак сече стуб). Доњи део десног крака спушта се од леве ивице стуба, и то од места где леви крак пресеца стуб или мало ниже од тога. Оба дела овог крака су лучна (улево) или је горњи део прав а доњи лучан.

Краци петопотезног **ж** су по облику као код четворопотезног, само што су оба писана из два потеза. У једној варијанти њихови горњи делови додирују се у врху, док им се доњи делови спуштају од врха стуба или нешто испод тога. У другој варијанти доњи делови кракова спајају се на врху стуба, док горњи део левог додирује десни са леве стране стуба, а горњи део десног додирује леви десно од стуба, у хоризонтали нешто испод врха стуба.

Стуб **к** је обично вертикалан, ређе благо искошен удесно и прав или мало улегнут. На почетку понегде има савијутак напоље, док почетне, надвучене или подвучене црте нема. Бочна страна је увек

одвојена од стуба, а угибни угао јавља се нешто изнад половине стуба. Писана је из два потеза. Првим, тањим потезом пера изведен је њен почетак у виду искошене и праве црте, која допире до горње четвртине стуба или нешто изнад или испод тог положаја. Привезак на њој је као код **б, г**. Од завршетка горњег крака новим потезом надоле повучена је благо удесно усмерена кратка црта, која се у висини половине стуба или нешто ниже од тога два пута ломи: најпре кратко удесно, где иде хоризонтално или мало навише усмерено, а затим надоле, прелазећи у улево искошену праву или улегнуту црту, која допире до линије реда. У више случајева доњи крај бочне стране је извијен напоље, док подвучена црта по правилу изостаје.

Код слова **χ** угибни угао је чешће изнад половине словног низа а ређе на њој самој. Крак слева је пун и прав или мало угнут (улево или удесно). У неким случајевима крајеви су му протањени и мало савијени напоље, а негде је горњи крај надвучен или има почетну црту, а доњи је подвучен или с дописаном цртом као код **г**. Надоле се спушта до половине међупростора или мало изнад или испод тога положаја. Тањи десни крак је двопотезан. Он почиње искошеном и правом или лучном цртом, која се пре спајања с левим краком савија или ломи, а привезак на њој је као код **б, г, к**. Са леве стране стуба, нешто испод завршетка горњег дела десног крака, новим потезом надоле повучен је његов други део у виду искошене и праве или благо таласасте црте, која се спушта до половине међупростора или нешто ниже од тога, а понегде допире и до наредног словног низа. Доњи крај десног крака среће се са савијутком напоље или без њега, док подвучена црта по правилу изостаје.

Слова **ϵ** и **ϲ** су плитка и слично су изведена. Линија која их обликује ређе је једнопотезна а чешће двопотезна или тропотезна. Код једнопотезног облика она је лучна и са савијуцима на крајевима. Код двопотезног типа једним потезом писан је њен бочни део у виду пуне благо лучне линије, која се на свом доњем крају протањује и већином савија мало унутра, док је код тропотезног тај савијутак дописан. Врх слова обликован је посебно, а чини га кратка, пуна, удесно искошена или хоризонтална и права црта или ређе савијутак надоле. Слова **ϵ** и **ϲ** су обично симетрична или им је негде шири горњи а негде доњи део.

Језичац **ϵ** је пун и углавном усмерен навише, ређе је хоризонталан. Полази око половине висине слова, а својом дужином само понегде премашује ширину слова.

Поред полууставног јавља се и ϵ грчког типа. Образују га два лука, са лучним делом усмереним укосо, по величини једнака или је горњи лук нешто већи од доњег. По начину извођења најчешће је тропотезно (горњи лук је писан из два потеза као двопотезно **ϵ**, а доњи је обликован посебно), више пута је и двопотезно (оба лука су писана посебно), а понегде је и једнопотезно.

У лигатури ѥ стуб је као код ю, а слово є је као полууставно є ван лигатуре. Танка, хоризонтална или мало удесно усмерена спојница полази нешто испод половине стуба и допире до половине є или нешто ниже од тога.

Преостају да се прикажу још и облици следећих слова: ѕ, ѕ, ф, ѡ, ч, ѯ, ѱ, ѵ.

Слово ѕ је писано између линија низа или у неким случајевима мало залази у међупросторе (обично чешће и јаче у доњи). Негде је симетрично а негде је горњи лук мањи од доњег. Испупчени делови оба лука су попуњени, док су им крајеви, од којих је горњи чешће краћи од доњег, протањени. На почетку горњег налази се привезак као код б, г. По начину извођења јављају се три типа (облик им је исти). Најчешћи је тропотезни, који је писан тако што су испупчени делови лукова и танка линија која их повезује обликовани изједна, док су почетак горњег лука и завршетак доњег изведени посебно. Код двопотезног облика горњи лук и испупчени део доњег лука писани су изједна, а завршетак доњег посебно. Једнопотезни тип је најређи.

Слово ѕ јавља се тропотезно или четворопотезно. Тропотезно се сређе у две варијанте. У једној од њих краци и подница писани су посебно, а пресек кракова је око половине висине словног низа или нешто ниже. У другој варијанти крак слева изведен је изједна, а крак сдесна је двопотезан: његов горњи део до спајања с левим краком око половине висине словног низа повучен је из једног потеза, док му је доњи део, који се за леви крак везује нешто испод завршетка његовог горњег дела, обликован изједна с подницом.

У обе варијанте леви крак је пун, прав или мало угнут удесно, а полази нешто изнад линије низа и спушта се до линије реда. Понегде је на почетку савијен удесно, док почетну или надвучену црту по правилу нема. Десни крак је чешће мало дужи од левог, а ређе је једнак са њим. Он је танак и прав или мало угнут удесно, односно испупчен улево. Почетак му је обично савијен напоље и има привезак као код б, г. Срећу се и примери где је овај крак на почетку савијен унутра и без привеска је.

Танка подница полази од завршетка левог крака или нешто изнад тога, а понегде она и сече леви крак, незнатно га премашујући.

Четворопотезно ѕ је као друга варијанта тропотезног, само што је подница писана посебно. У неким случајевима она прелази ивице оба крака, а у некима само једног од њих (чешће десног).

Стуб ф је вертикалан или мало угнут удесно. У почетку је пун, а спуштајући се надоле постепено се протањује. У више случајева има танку почетну црту, писану изједна са њим, или је надвучен. Доњи крај му је без подвучене црте. Негде подједнако а негде различито залази у оба међупростора. Најчешће мало прелази половине међупростора, по-

негде је нешто краћи од тога, а у неким примерима допире и до претходног, односно наредног словног низа. Тело слова писано је из два или из три потеза. Код двопотезног облика лева бочна страна (тања или пунија) полази од стуба и то од горње линије низа или нешто испод ње, а мало изнад доње линије реда савија се удесно, прелазећи у пунију хоризонталну и лучну линију, која обликује дно тела слова. Посебним потезом изведена је десна пуна лучна страна. Она полази од стуба и то од места где почиње лева бочна страна или незнатно изнад тога, а својим доњим крајем везује се за доњу лучну линију или је мало премашује.

Код тропотезног тела ѳ доња линија је писана одвојено. Поред лучног облика (као код двопотезног тела ѳ) она се јавља и права.

Слово ѡ среће се тропотезно или четворопотезно. Тропотезни тип јавља се у две варијанте. У првој, чешћој, лева бочна страна и њена унутрашња линија писане су посебно, док су десна унутрашња линија и десна бочна страна обликоване изједна. Лева пуна бочна страна почиње од горње линије низа удесно искошеном и правом или лучном цртом, која се у већини случајева пре половине словног низа или мало изнад или испод тога савија или ломи, да би се усмерена улево и лучно спустила до линије реда. Само понегде лева бочна страна је лучна током целе своје дужине. Од њеног завршетка или нешто изнад тога полази лева унутрашња линија, која је танка, искошена и права, а за десну унутрашњу линију везује се мало изнад доње линије реда. Угиб који се при томе ствара је плитак. Десна унутрашња линија и десна бочна страна образују пунији лук, чији су крајеви савијени један према другоме. Леви крај тог лука допире до линије низа или је понегде незнатно прелази, а ређе је нешто испод ње, док је његов десни крај чешће мало испод ове линије а ређе је додирује.

У другој варијанти тропотезне ѡ испупчене бочне стране спаја танка преломљена црта на линији низа. Прелом је туп угао око средине ширине слова или нешто улево од тога.

Четворопотезно слово ѡ по облику је као прва варијанта тропотезне ѡ, само што су десна унутрашња линија и десна бочна страна изведене одвојено, а при њиховом спајању крајеви им се додирују или се десна бочна страна везује за своју унутрашњу линију мало изнад њеног завршетка.

У азбуци полууставних слова у *Буквару из 1717.* потврђују се два облика ѡ са средњом линијом и без ње, као и у овом рукопису.

У лигатури ѿ слово ѡ је као прва варијанта ѡ или као четворопотезна ѡ, а т над њом има два типа. У првом, чешћем, чини га танка хоризонтална и права или благо таласаста пречка, ширине као ѡ или нешто краћа од тога. На крајевима или мало померено унутра, а такође и на средини или нешто улево од тога налазе се удесно искошени или

вертикални привесци, четвртастог или троугластог облика. Други тип слова т над ѡ јесте брзописно т као седмица.

Оба ова типа јављају се у азбуци полууставних слова у *Буквару*.

Стуб слова ч, који се надоле проширује, обично је нагнут удесно и чешће је мало угнут улево, а ређе је прав. Већином се завршава танким савијутком удесно, који је ретко посебно дописан. Чашица је искошена и права или благо лучна линија, која је пунија на почетку него на крају. Веома ретко почиње танком хоризонталном цртом. Полази од горње ивице низа или понегде нешто изнад ње, а за стуб се везује око његове горње четвртине.

Слово ѯ чине два посебно изведена лука, окренута удесно а усмерена мало навише. Различито су попуњена, док им је величина приближно једнака. Горњи лук је писан између линија низа. На почетку је обично мало савијен унутра, а својим завршетком додирује врх доњег лука. Почетак доњег лука, који је такође савијен унутра, у истој је вертикали с почетком горњег, или га мало премашује. Доњи лук се завршава око половине међупростора или ниже од тога. У неким случајевима он се при крају савија најпре удесно па надоле па опет удесно, обликујући тако реп слова који је различито попуњен, а допире до наредног низа или мало изнад тога. Срећу се и примери где се доњи лук на завршетку не савија у реп, већ је подвучена танка таласаста и мало навише усмерена црта. Круница се јавља у виду малог слова ч или као слово ѵ, спојено са з кратким стубом.

Стуб слова ѱ је пун, вертикалан или ређе мало искошен удесно и прав или нешто угнут удесно. Среће се с танком почетном цртом или без ње, а у неким примерима је надвучен. Навише углавном незнатно прелази половину међупростора, а наниже се најчешће спушта до доње линије реда. Понегде се истим, само протањеним потезом спушта мало у доњи међупростор, а негде је тај његов продужетак дописан. Јаче размакнути краци, од којих је леви пун а десни танак, додирују стуб на линији реда или леви допире довде, а десни се наслања на стуб нешто изнад линије. На почетку су савијени надоле, а привезак на десном краку (леви га нема) је као код б, г. У неким случајевима десни крак се продужава испод доње линије (негде је само мало прелази, а негде допире до половине међупростора или ређе преко тога) у виду танке вертикалне или мало удесно искошене праве или благо таласасте црте, те се чини да стуб залази у међупростор.

Стубови ѵ, су по облику као код ѱ, само су мање размакнути, а састају се на доњој линији реда или десни стуб ређе незнатно премашује завршетак левог. Над словом су негде две дебље вертикалне црте, негде је акценатски знак ̑, а јавља се и ѵ без надредних знакова. У *Буквару из 1717.* дата су два облика: ѷ и ѵ.

Широко є потврђује се на почетку речи у вредности *је*, а писано је у две варијанте. У првој, много чешћој, потези се састају на горњој линији низа или нешто испод ње, градеће оштрији угао. Горњи потез у више случајева залази мало у горњи међупростор. Почетак му је пунији и углавном савијен надоле. Доњи потез је дебљи лук, искошен улево наниже, а допире до линије реда, одакле се савија мало нагоре и протањује. Језичац је хоризонталан и таласаст или испупчен. Различито је попуњен током своје дужине, а полази мало испод почетка доњег лука (ретко од његове половине). Он по правилу не премашује ширину слова.

Друга, ређа варијанта є разликује се од прве по томе што је лучног облика и плића. Линија која образује слово полази од горње ивице низа и надоле се спушта до линије реда, где се завршава савијутком навише. Горњи савијутак, који је на почетку пунији, а потом се протањује, изведен је посебно.

Поред овог лучног двопотезног є среће се и лучно једнопотезно є, а употребљено је на почетку речи, такође, у вредности *је*. Обликује га плића лучна линија, која редовно прелази ивице низа за приближно трећину међупростора. Језичац полази од средине слова и обично не премашује његову ширину. Хоризонталан је, јаче је испупчен навише и различито је попуњен (на почетку је тањи, а при крају пунији).

Широко ε грчког типа више пута долази на крају речи, и то већином на крају реда, а има вредност *е* или *је*. Чини га четворокрака цик-цак линија између ивица низа (или јој почетак мало залази у горњи међупростор), писана из једног, два, три или четири потеза. Краци те линије су више или мање искошени удесно, па су оба испупчена дела (горњи и доњи) усмерена мало надоле. Од крајева и од средине цик-цак линије, а понегде и нешто одмакнуто унутра, удесно су дописане три дуже хоризонталне, таласасте и различито попуњене линије, које чине слово веома декоративним.

Широко ѻ је по облику и начину извођења као мало ѻ, чак није ни више, само је шире и то приближно двоструко. Налази се више пута на почетку речи или у неким случајевима као предлог.

Широко ҁ обликовано је као друга варијанта двопотезног широког є, само је обично мало дубље од њега, док су им висине углавном исте. Чешће је на почетку речи, среће се и као предлог на крају реда (л. 16а/18), а јавља се и у скраћеници $\overline{\text{хс}}$ (*Христос*).

Широко ѡ је употребљено као предлог или префикс. Слово ѡ по облику и начину извођења одговара другој варијанти тропотезног малог слова, од којег није више већ је само шире, најчешће двоструко. Пречка т је таласаста. Почетак јој је јаче савијен надоле него завршетак нагоре.

По ширини је као **ѡ** или је нешто краћа. Она се наслања на стуб, писан у виду кратке испупчене и вертикалне или мало удесно искошене црте.

Бубрежасто **в** јавља се иза тачке, а писано је киноваром. Чини га једнопотезна лучна линија, која је на почетку тања а затим се проширује. Она мало залази у међупросторе, обично нешто више у горњи, него у доњи. Од њеног почетка или нешто одмакнуто унутра полази пуна, благо лучна линија, која се везује за њу на средини, образујући горњу петљу, елипсастог облика. Од завршетка горње петље до доњег краја бочне линије обликује се доња обла пунија петља.

Високо **т** више пута долази у средини речи, без обзира на позицију у реду или на страни. Чешће је писано као седмица, а ређе као таласаста пречка, која је на почетку савијена надоле, премашује стуб и са десне стране, и то приближно дупло мање него са леве, завршавајући се савијутком навише. Стуб полази нешто испод претходног низа и допире до линије реда у којем се слово налази. Вертикалан је, чешће таласаст или понегде прав, а крајеви су му протањени и супротно извијени (горњи удесно а доњи улево), тако да изгледа као развучено латиничко **s**.

Високо **ъ** не употребљава се често, а среће се у префиксу **въ-**. Стуб је пун, искошен и благо испупчен улево, а навише залази различито: до половине међупростора, нешто преко тога или допире до претходног низа. Пречка је писана посебно. Негде је танка а негде пуна, хоризонтална је и благо угнута, а почетак јој је савијен надоле. Петља је као код малог **ъ**.

Високо **ѣ** јавља се у средини и на крају речи, обично у првом реду на страни или на местима где је претходни ред увучен или није до краја исписан. Стуб је у неким случајевима вертикалан и прав, а у некима је мало искошен и испупчен удесно, али је увек пун. Чешће је на почетку мало савијен улево, а срећу се и примери с надвученом цртом. Петља је као код малог **ѣ**. Пречка је у неким примерима хоризонтална и права као код малог **ѣ**, а у некима је таласаста као код *високог* **т**. Смештена је нешто изнад половине стуба и обично двапут више прелази стуб са његове леве него са десне стране.

Издужено **к** присутно је више пута на почетку речи. Пун, вертикалан или благо удесно искошен стуб, прав или мало испупчен удесно, полази од половине горњег међупростора или нешто изнад тога и спушта се до линије реда. Нема почетну црту нити је надвучен, а протањени крај му је савијен улево. Краци слова писани су изједна или одвојено. Горњи крак, који је у почетку пун а при крају протањен, искошен је удесно и лучан. За стуб се везује око његове доње трећине или нешто изнад тога. Доњи крак полази од завршетка горњег. Почетак му је танак, идући надоле постепено се проширује. Јавља се испупчен

удесно или таласаст (испупчен па улегнут), а његов завршетак је без подвучене црте.

Издужено н среће се на почетку речи. Стубови полазе нешто испод претходног низа и спуштају се до доње линије реда. Пуни су, искошени један према другоме и прави. Леви стуб на почетку има танак савијутак напоље, а врх десног је надвучен. Крајеви оба стуба су подвучени. Пуна и искошена пречка полази испод врха левог и допире мало изнад половине десног стуба.

Најбројнију групу већих слова представљају она која су по облику као мала, само им је у међупросторе *продужен неки део* (*стуб, крак, реп*). Већина их се јавља на местима где има простора за продужетке, као што су први и последњи ред на страни или ред којем претходи или иза којег следи увучен или до краја неисписан ред. Понеко од ових слова, без обзира на простор, среће се на почетку неких речи (обично имена), чиме се више истичу, или пак долази у средини речи, што је као и продужавање елемената у првом и последњем реду у функцији украшавања. Следи преглед тих слова.

Веће а је по облику и начину извођења као мало, једино је петља мало дужа (заузима простор између ивица низа) и незнатно шира, док пуни стуб залази у оба међупростора (до половине оба међупростора или нешто више или мање од тога). Употребљено је понегде на почетку речи.

Веће г најчешће је писано у последњем реду стране и то већином у облицима скраћенице г҃с (*Господ*). Стуб је пун и два, три или више пута дужи од стуба малог г, а крај му је савијен улево. Пречка с привеском је као код малог г, само је чешће мало дужа.

Веће слово і, по облику је као мало, само је нешто више попуњено. Прелази горњу ивицу низа, допирући највише до половине међупростора. Јавља се најчешће у скраћеници і҃с (*Исус*).

Веће слово з од малог з разликује се само по томе што му је крај доњег лука знатније продужен, при чему је тај продужетак протањен, искошен удесно и прав или таласаст, а завршетак је савијен удесно. У неким случајевима на продужетку се налази украсна црта. Јавља се у последњем реду стране.

Веће л има нагоре продужен десни стуб. Он је два-три пута дужи од стуба малог. Обично долази у првом реду стране или, пак, на местима где има простора за продужавање, а употребљава се на почетку или у средини речи.

Веће р је као мало р, само што је стуб знатније продужен надоле, при чему је на крају савијен улево. Претежно се среће у последњем реду стране.

Веће једноногог ҭ среће се ређе, и то у две варијанте. У једној од њих, присутној у последњем реду стране, иза тачке, а писаној црним мастилом, стуб је надоле продужен као код већег г, само што је савијен удесно, док је пречка нешто дужа од пречке малог ҭ (привесци су као код малог слова).

Друга варијанта, такође писана црним мастилом, употребљена је у средини реда иза тачке, а по облику и дужини пречке је као мало ҭ, само је стуб мало продужен нагоре.

Веће оу потврђује се у две варијанте, код којих је слово о као код малог оу, а оне се међусобно разликују само по у. У једној од њих леви крак јаче залази у горњи међупростор. Он је на почетку шири а затим се сужава, а на врху је обично надвучен. Десни крак је као код малог у. Употребљава се понегде на почетку или у средини речи.

Друга варијанта већег у има десни крак знатније продужен надоле. Завршетак је савијен улево, а јавља се већином у последњем реду стране.

Веће х такође се потврђује у две варијанте. У једној варијанти крак слева је продужен навише (допире до претходног низа). Врх му је редовно савијен улево, а у неким случајевима он се још и једанпут или двапут кратко савија (најпре удесно па улево). Овај продужетак крака понегде је изведен посебним потезом. Десни крак је као код малог х. Писано је чешће у првом реду стране или тамо где има простора за овакво извођење, а јавља се на почетку и у средини речи.

Друга варијанта већег х присутна је више пута у последњем реду стране. Она има јаче надоле продужен десни крак, док је леви као код малог х.

Код већег ц и ш репови дубље залазе у доњи међупростор, а употребљени су у последњем реду стране.

Веће ѧ понегде се користи у првом реду стране или на почетку речи и реда. Слово а и пречка су као код малог а, а стуб і, који је искошен и пун, залази у горњи међупростор као код л. Јавља се с подвученом и надвученом цртом или без њих.

Од осталих *већих слова*, која карактеришу полуустав, потврђују се веће б, в, ѕ и з. Ова слова су писана црним мастилом, а јављају се на почетку речи (испред њих није тачка).

Веће б долази најчешће у првом реду стране. По облику је као мало б, само има приближно двоструко дужи стуб, већу петљу и дужу пречку.

Веће в обликује различито попуњена лучна линија, која навише допире до половине међупростора или нешто више или мање од тога, а наниже понегде нешто прелази линију реда. На свом крају она се савија образујући доњу петљу, која је одвојена од горње. За бочну линију слова доња петља се везује испод њене половине (око доње трећине или четвртине). Горња петља је лучна. Полази од врха лучне линије

слова или нешто ниже од тог места, а својим крајем је додирује око њене горње трећине или четвртине. У неким случајевима доња петља је изведена посебно.

Веће ѕ исто је као мало ѕ само што мало залази у оба међупростора, а доњи лук му се јаче продужава улево.

Веће ꙁ у виду броја три писано је једним потезом, при чему горњи лук обично заузима висину низа, а доњи је изведен у међупростору. На прелазу горњег лука у доњи много пута се јавља мања петља. Испупчени делови лукова су пуни, а крајеви су им тањи. На почетку горњег лука јавља се тачкасто задебљање, док се крај доњег лука савија навише па надоле.

У полууставном тексту *Стихологије* Кипријана Рачанина маркантну групу већих слова представљају и *већа слова брзописног типа*, која се користе најчешће на почетку речи а нека и у средини, и то претежно у првом или у последњем реду стране. Од малих брзописних слова она се углавном разликују по томе што су им стубови јаче продужени у међупросторе и једанпут или више пута извијени, па као и полууставна слова с продужецима, и ова слова чине рукопис китњастијим.

Веће брзописно ѧ среће се понегде на почетку речи. Стуб је као код *високог* т. Петља је двопотезна. Једним потезом, полазећи од средине стуба или нешто изнад тога, образован је лук, усмерен надоле. Он додирује доњу ивицу низа на месту где се десна линија савија у леву. Посебним потезом изведена је хоризонтална и права или мало навише испупчена црта која горе затвара лук. У неким примерима она незнатно прелази леви крај лука.

У писању већег ѧ понегде се комбинују полууставни и брзописни елементи. Стуб је овде по величини и облику као код полууставног већег ѧ, а троугласта петља која виси на њему је тропотезна (све три стране писане су посебно). Њене горња и доња страна, чији се почеци спајају на стубу, праве су и супротно су усмерене (горња навише а доња наниже), док њихове крајеве спаја вертикална, улево испупчена црта.

Веће брзописно ꙁ јавља се чешће на почетку и у средини речи. По величини варира. Навише скоро увек прелази половину међупростора, а има и примера где долази до претходног низа, док наниже залази мање (негде само незнатно премашује линију реда, а негде допире до половине међупростора). Писано је из два потеза у две варијанте. У једној од њих обликује га једнопотезна линија у виду искошеног танког и правог стуба, који је на почетку савијен улево а на крају удесно, образујући тако два супротно усмерена, пунија лука, од којих је горњи знатно плићи од доњег. Завршетак доњег лука понегде се више или мање продужава удесно, хоризонтално или искошено надоле и право, а крај му је кратак савијутак наниже. Од почетка горњег лука или нешто

одмакнуто унутра повучена је надоле вертикална пуниja улево испупчена линија, приближне дужине као висина горњег лука.

У другој варијанти слово образује улево испупчена пуна линија, чији су крајеви јаче размакнути и протањени. Доњи крај тако обликованог лука савија се или се ломи надоле у виду кратке удесно искошене црте. Испупчени део лука скоро увек премашује ширину танке, хоризонталне, посебно изведене пречке, с привеском као код малог полууставног **з**.

Веће брзописно **и** употребљено је више пута на почетку речи, а сређе се и као везник, претежно у првом и у последњем реду на страни. Леви стуб редовно залази у горњи међупростор, а висина му је два, три или више пута већа од стуба малог **и**. Вертикалан је, пун и прав или мало испупчен удесно, а горњи протањени крај савија се најпре јаче улево, па затим једанпут или више пута различито надоле. Десни, такође пуни стуб, понегде је писан између ивица низа у виду вертикалне и праве или мало улево улегнуте црте, а негде се спушта у међупростор и савија удесно, прелазећи у протањену дужу хоризонталну или мало улево искошену црту, која се на крају кратко савија надоле, допирући до половине међупростора или преко тога. Танка и права или мало удесно улегнута пречка полази мало испод врха десног стуба (ређе од његове половине) и допире до краја левог.

Веће брзописно **ч** сређе се на почетку речи, у последњем реду на страни. Стуб је по облику и величини као код *високог* **т**, док чашицу обликује с леве стране искошена црта, у почетку шира, а при крају ужа. Она се везује за стуб мало испод његовог врха.

Брзописно веће **ја** писано је као веће брзописно **и** чија оба стуба залазе у међупросторе (леви у горњи а десни у доњи), само што има још и петљу. Наиме хоризонтална линија надоле испупчена повучена је од средине пречке до десног стуба.

2. Као што је напред већ истакнуто, последње странице *Стихологије* Кипријана Рачанина (л. 116б/7-120а), на којима без наслова и уводних речи долазе многолетствија, здравице и похвале српским светитељима, исписане су *брзописом*, чија палеографска анализа следи.

Дуктус Кипријана Рачанина и у овом делу књиге, као и у претходном исписаном полууставом, веома је уједначен, исписан, сигуран и уредан. Слова су такође лепа и декоративна. У њиховом извођењу користе се пуне и танке линије. Стубови су већином искошени удесно и чешће су угнути или испупчени него прави, док су им крајеви већином извијени. Подвучене и надвучене црте готово да не долазе, почетне су ређе присутне, а и украсне су веома ретке. Пуно пута може се видети повезивање претходног и наредног слова речи, по чему је овај рукопис близак курзиву. Везивање слова у српском брзопису интензивније се ширило од друге половине 17. века, међутим, завладало је у 18. када је брзопис потиснула руска грађанска ћирилица.[24]

---

[24] П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 188.

Величина исписаног текста је 133-142x87-93мм, број редова на страни је 20, висина словног низа је 3мм, а размак између редова је око 5мм.

Од малих слова у врсти срећу се: а, б, в, г, д, є, ж, з, і(ї), и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, оу, ѵ, ф, х, ѡ, ц, ч, ш, ъ, ы, ѣ, ꙗ, ѥ, ю, ѧ, ѫ, ѱ, ѵ. Већина слова типолошки варира.

Поређење с брзописном азбуком, датом у *Буквару из 1717.* показује да су употребљена сва слова, сем ѕ, које се јавља само као број, и слова *ћ* и *џ*, којих никако нема.

У брзописној азбуци *Буквара из 1717.* више од једног облика имају: слово а (са стубом који не залази у међупросторе и са стубом који се мало спушта испод доње линије реда и на крају савија улево), в (бубрежасто и четвртасто), г (два брзописна облика и полууставни тип), д (облик са стубовима као код полууставног д и с дужим ножицама, писаним под утицајем брзописа и брзописни тип), є (мало є грчког типа и широко є), ж (брзописно са две петље и брзописно са једном, десном петљом), з (три брзописна облика), к (мало и издужено), с (мало и широко), т (троного и високо), ꙗ (брзописно мало и брзописно веће).

Скоро сви наведени облици из *Буквара* потврђују се и у брзопису Кипријана Рачанина у анализираној *Стихологији.* Не срећу се једино други облик а, други облик брзописног г и први облик ꙗ. Брзописно ж са једном петљом такође не долази, ако се изузму два сумњива случаја, док се други и трећи облик з разликују само по пречки. О поменутим разликама детаљније ће бити речи при опису брзописних слова.

Инвентар *већих слова* у овом брзописном делу књиге као и у оном полууставном такође је богат и разноврстан. Поред *широког* є, с, *издуженог* к, *високог* т и *већег* ꙗ, датих у *Буквару из 1717,* веће облике имају и следећа слова: а, в, д, є, ж, з, и, л, м, н, оу, ѵ, х, ъ, ѡ. Њихова употреба као и употреба већих слова у тексту писаном полууставом углавном је позиционо условљена.

Лигатурни спојеви чешће се користе и веома су лепи и китњасти. Од лигатура у врсти потврђују се: а+ѵ, ї+ю, к+ѵ, л+ѵ, т+в, т+и, т+р, ф+р, ѡ+р.

Од *надредних слова* срећу се: д, є, з, і, м, о, р, с, т, х, ч, а у лигатурном споју над редом јавља се г+о.

Пре приказа облика брзописних слова (малих и већих) у *Стихологији* Кипријана Рачанина, истакла бих да је проф. П. Ђорђић о брзопису у Кипријаново време написао следеће: „Словни облици брзописа у Кипријаново време у већини случајева су онакви какви су били у време краља Милутина, када се формирао дипломатички брзопис као посебна стилизована варијанта канцеларијског брзописа."[25]

---

[25] *Исто*, 126.

Преглед облика слова у брзописном тексту књиге

У палеографској анализи обухваћена су мала и већа слова, као и у делу књиге, исписаном полууставом. Описи слова теку редоследом њиховог јављања у брзописној азбуци у *Буквару из 1717. године.*

Слово **а** најчешће је по облику као прво **а** наведено у брзописној азбуци у *Буквару из 1717.* године. Стуб је вертикалан или мало искошен улево и прав или мало улегнут, а његов доњи крај има мали савијутак удесно. Петља је као код већег брзописног **а** у полууставном тексту књиге, само што линија која образује лук усмерен надоле својим десним крајем не додирује стуб око његове половине, већ изнад тога, а понегде се везује и за сам његов врх. У неким случајевима она и не допире до десног стуба, већ се завршава мало улево од њега, а петљу са стубом спаја њена горња страна - хоризонтална црта, која полазећи од краја леве стране лука, прелази крај његове десне стране и долази до стуба. Срећу се и примери у којима та црта, која затвара лук, полази од краја леве стране лука, а својим завршетком додирује десну мало испод места где се она везује за стуб. Понегде, такође, долазе и случајеви где лучна линија додирује стуб, а црта на врху лука је краћа, па не допире до његовог десног краја, те је лук на том месту отворен.

Други облик брзописног **а** у *Буквару из 1717,* код којег се пуни стуб, искошен улево, продужава у доњи међупростор и на крају савија улево, у *Стихологији* Кипријана Рачанина се не потврђује.

Међутим, у анализираном брзописном тексту срећу се облици брзописног **а** чији је стуб јаче продужен удесно или надоле, а њихова употреба је позиционо условљена. На крају речи и реда среће се брзописно **а** са стубом који се на линији реда савија удесно, прелазећи у хоризонталну таласасту линију, која се на крају савија надоле (као брзописно **а** у полууставном делу *Стихологије*). У последњем реду, стране понегде долази **а** са стубом који се продужава вертикално надоле, при чему се два-три пута различито савија или ломи.

Слово **в** је по облику као **в** у *Буквару из 1717. године.* Чини га издужено двопотезно **о**, чија је лева страна лучна а десна се пре спајања са њом једанпут савија или ломи (врх **о** је шиљат, док му је дно испупчено надоле). Од врха **о** улево је повучена хоризонтална права црта, која се на крају савија вертикално надоле, да би се на доњој линији реда завршила кратким савијутком удесно.

Слово **в** има два типа - бубрежасто и четвртасто, као у *Буквару из 1717. године.* Бубрежасти тип је чешћи, а изводи се као веће бубрежасто **в** у полууставном тексту *Стихологије*, једино је мање. Други, ређи тип састоји се од две вертикалне паралелне црте, чије врхове и крајеве спајају хоризонталне праве, премашујући их са обе стране.

Слово г потврђује се у брзописном и у полууставном типу, а ти облици дати су и у брзописној азбуци у *Буквару из 1717. године.* Брзописно г има вертикалан и прав стуб, који се наниже спушта преко половине међупростора. На врху се најпре савија мало удесно а затим се спушта надоле, прелазећи у вертикалну и мало удесно угнуту црту, која се на линији реда мало савија удесно. У неким случајевима овај бочни део слова писан је посебно од стуба.

Полууставни тип г по облику одговара слову г у делу писаном полууставом.

У *Буквару из 1717.* јавља се још један облик г, и то брзописни, који се у овом рукопису не потврђује. Стуб је овде као код описаног брзописног г, а пречка је хоризонтална и таласаста. За овај облик брзописног г проф. П. Ђорђић каже да се не среће нигде, сем у Кипријановом *Буквару.*[26]

Оба типа слова д наведена у брзописној азбуци у *Буквару из 1717.* потврђују се и у испитиваном тексту *Стихологије* Кипријана Рачанина. Један од њих чине два искошена стуба који се састају у врху. Ивице оба стуба премашује хоризонтална и права пречка, а од њених крајева или мало унутра надоле се спуштају вертикалне или мало удесно искошене ножице, праве или нешто напоље испупчене, које су обично по дужини једнаке. Допирући до средине међупростора или мало изнад или испод тога, оне се завршавају савијутком унутра, а ти савијући се у неким примерима додирују.

Поред овог облика д који се састоји од полууставних и брзописних елемената, често се употребљава и д брзописног типа. Образују га два крака који се састају под оштрим углом. Крак који је писан у оквиру низа удесно је искошен и прав или мало улегнут. Други крак полази од завршетка првог, а писан је као хоризонтална горе испупчена црта, која се на крају савија најпре надоле, залазећи мало у доњи међупростор, па затим навише, допирући до линије реда. Од почетка првог крака до места где се други крак спушта у међупростор повучена је лучна (навише) црта поднице.

У анализираном брзописном тексту срећу се још два типа већег д који нису дати у *Буквару из 1717. године.* Један од њих је као први описани облик малог д у овом тексту, само што му је десни крак продужен у горњи међупростор и на крају савијен улево, а други је као брзописно мало д, само што има продужен крак у горњи међупростор, који се чешће завршава савијутком улево или му је врх надвучен.

Мало слово є у анализираном брзопису је грчког типа. Чини га цик-цак линија, писана између ивица низа као код широког є грчког

---

[26] *Исто*, 127-128.

типа у полууставном тексту књиге. Посебним потезима изведени су крајеви слова: горњи у виду хиризонталне или мало наниже усмерене праве црте, а доњи као навише усмерена или хоризонтална, чешће лучна а ређе права цртица. У неким случајевима доњи савијутак слова образован је изједна с цик-цак линијом.

У брзописној азбуци у *Буквару из 1717.* поред малог грчког ε, дато је и широко полууставно **є**, које се такође потврђује и у испитиваном брзописном делу *Стихологије* Кипријана Рачанина. Широко полууставно **є** јавља се овде скоро увек на почетку речи, у вредности *је*, док је у средини речи написано само једанпут, а вредност му је, такође, *је*. Изведено је у две варијанте, које су по облику исте као у делу ове књиге писаном полууставом.

На крају речи и реда понегде долази и веће ε грчког типа, а вредност му је *е* или *је*. Писано је као овај тип ε у полууставном тексту.

Слово **ж** има обично вертикалан и прав стуб (ређе таласаст), који навише залази до половине међупростора, а наниже чешће и више од тога. Изједна са њим на почетку је написана удесно искошена права црта, док му се доњи крај кратко ломи или савија удесно (понегде је тај завршетак посебно написан). Око његове половине или нешто ниже од тога са обе стране налазе се две троугласте петље, које образују положену осмицу. Она је најчешће обликована тако што је посебним потезом изведена линија која, савијајући се или ломећи се, чини бочну и горњу страну десне петље и доњу и бочну страну леве. Новим потезом образована је доња страна десне петље, која прелази стуб са леве стране, спаја се с крајем бочне стране леве петље, обликујући тако њену горњу страну, а затим се истим потезом продужава улево да би се на крају једанпут или више пута наизменично удесно па улево савила надоле. У неким примерима доња и бочна страна леве петље писане су одвојено од десне петље.

Поред бројних случајева слова **ж** са две петље, срећу се и два примера који стварају дилему да ли имају обе петље или само једну, десну. Ради се о томе да се од бочне линије леве петље види само почетак, односно кратак савијутак доње стране петље према горњој, али је нејасно да ли је ту потез завршен или је јако протањен, па се не види остали део те линије.

Описујући брзопис у српскословенским споменицима проф. П. Ђорђић истиче да се облик **ж** са једном, десном петљом уопштио за разлику од облика са две петље који је изузетан.[27]

У *Буквару из 1717.* наведена су оба ова облика брзописног **ж**.

---

[27] *Исто*, 128.

Слово ѕ се у анализираном брзопису потврђује само као број, а по облику је као у полууставном тексту Кипријанове *Стихологије*.

Слово з има искошени стуб, који се на врху савија улево па надоле, обликујући главицу слова (савијутак надоле понегде је дописан). Допирући до доње линије низа, он се најпре негде савија надоле улево искошено и право или лучно, а негде удесно хоризонтално и право, а затим кратко надоле (искошено удесно). Навише слово обично незнатно прелази ивицу низа, док наниже допире близу горње линије наредног низа.

У неким случајевима, и то већином у првом реду стране, јавља се веће з, које је по облику као мало брзописно, само што знатније залази у горњи међупростор. У последњем реду на страни срећу се и примери, такође, већег з, који се од малог з разликују по томе што им се доњи крај јаче продужава у доњи међупростор.

У *Буквару из 1717.* дата су три облика з. Код првог и трећег по реду стуб се на доњем крају савија надоле искошено улево, па затим кратко удесно а они се међусобно разликују по величини (прво је мање од трећег) и по томе што први облик има главицу као код овде описаног з, док трећи има хоризонталну пречку. Код другог облика з стуб се савија хоризонтално удесно, а пречка је усмерена надоле и улегнута, док јој је крај савијен унутра. Први облик з из овог *Буквара* потпуно одговара облику из *Стихологије*, док се други и трећи облик разликују од облика из *Стихологије* само по пречки.

Стуб ї(і) је мало искошен удесно или ређе вертикалан, прав или улегнут, а крајеви су му супротно извијени: горњи улево а доњи удесно. У *Буквару из 1717.* наведено је само ї са две тачке, док і без тачака нема.

Стубови и су обично мало искошени удесно и прави или нешто улегнути. Крајеви левог стуба су као код ї(і), док десни стуб има савијен само доњи крај, и то напоље. Пречка је искошена, а полази мало испод врха левог стуба и допире до врха десног.

На почетку речи и као везник више пута је употребљено веће брзописно и, по облику као у тексту писаном полууставом.

У *Буквару из 1717.* дато је само мало брзописно и док већег и нема.

Слово к образују два размакнута стуба, која су као леви стуб од и.

На почетку речи потврђује се веће издужено к као у тексту писаном полууставом.

Оба типа к јављају се у брзописној азбуци у *Буквару из 1717. године*.

Слово л је као савремено писано л, само што је савијутак десног стуба кратак (као код десног стуба и).

На почетку речи сређе се и веће л, које је по облику као мало брзописно, само што му десни стуб залази у горњи међупростор (обично до половине међупростора), при чему се на врху савија улево, а понегде се још једанпут или двапут савија надоле.

У *Буквару из 1717.* наведено је само мало л.

Слово м је као савремено писано м, само што је као и код л савијутак десног стуба кратак.

На почетку речи понегде се јавља веће м, које је по облику као мало, само што на почетку левог стуба има дописану линију, извијену лучно навише као леви стуб већег брзописног и, док је у неким случајевима и десни стуб слова продужен удесно у виду хоризонталне таласасте линије.

У *Буквару из 1717.* дато је само мало брзописно м.

Слово н образују стубови као код и, само што им горњи крајеви нису савијени. Искошена пречка полази од врха левог и допире нешто изнад половине десног стуба или ређе око његове половине.

На почетку речи сређе се веће издужено н, чији су стубови као код малог брзописног н, само су виши два-три пута од њих. Пречку образује права, улево нагнута црта, која полази од почетка горњег савијутка левог стуба, сече затим леви стуб мало изнад његове половине и допире близу десног стуба или до њега (око половине његове висине).

У брзописној азбуци у *Буквару из 1717.* наведено је само мало н.

Слово о потврђује се у два типа. Мало о је обликовано као петља брзописног в, једино је нешто веће.

Широко о долази понегде на почетку речи, а по облику је као широко о у полууставом писаном тексту ове књиге.

У брзописној азбуци у *Буквару из 1717.* дато је само мало о.

Слово п има стубове као брзописно н, а пречка му је пуна, хоризонтална и права. Она чешће премашује само леви стуб, а негде и десни, при чему леви јаче.

Слово р је по облику као мало полууставно р, само што се стуб на крају завршава савијутком улево.

Слово с сређе се у два типа. Оба типа су по облику као у тексту писаном полууставом. Широко с долази понегде на почетку речи.

У *Буквару из 1717.* наведена су оба ова типа.

Слово т потврђује се као *троного* и *високо*, а ти облици сређу се и у брзописној азбуци у *Буквару из 1717. године.*

Троного т има стубове и пречку као код брзописног п.

Високо т јавља се више пута у средини речи, а по облику је као *високо* т у полуставном тексту. У једном случају крај стуба је продужен

надоле у виду удесно искошене таласасте линије, коју при крају пресеца украсна црта.

У диграму оу слово о је као мало брзописно о, а у је као у тексту писаном полууставом, само што му је десни крак увек на крају савијен улево.

У средини речи више пута је употребљено веће оу, које се од малог разликује по томе што му је леви крак испупчен удесно и јаче продужен навише (допире приближно до половине међупростора).

У *Буквару из 1717.* дато је само мало оу.

На крају речи, а понегде и у средини речи, сређе се ѵ писано као слово ѵ, чији се десни крак јаче продужава навише, при чему допире близу претходног низа и на крају се савија мало надоле. У првом реду на страни завршетак тог крака се више пута различито савија, при чему се линије преплићу и секу, образујући више мањих или већих петљи.

У једном случају на почетку речи написано је полууставно ѵ, као у делу књиге писаном полууставом.

На крају речи јавља се и о са *птичицом*. Образује га мало слово о по облику као мало брзописно. Нешто изнад њега је већа птичица, са крацима чији се почеци извијају напоље. Од почетка левог крака (као код већег н) удесно је повучена хоризонтална, или мало надоле усмерена, таласаста линија, која сече краке нешто изнад места где се они састају, а затим се мало удесно од десног крака савија надоле па нагоре, образујући малу петљу, да би се најзад, пењући се навише, спојила с почетним савијутком десног крака. У *Буквару из 1717.* наведени су оу и ѵ, док се о са *птичицом* не јавља.

Слово ѳ разликује се од ѳ у полууставном тексту *Стихологије* само по пречки која се налази мало испод половине слова и својим десним крајем никада не прелази његову десну бочну страну. Јавља се хоризонтална и права или таласаста, и почетак јој је већином савијен надоле, док привезак на њој изостаје.

Мало х образују два искошена и права или лучна крака, који полазе од горње линије низа, а надоле залазе у међупростор (десни обично прелази његову половину а леви је изнад тога), завршавајући се кратким савијуцима унутра. Пресек кракова је око половине висине словног низа или нешто испод тога.

На почетку или у средини речи чешће је употребљено веће х, с левим краком продуженим нагоре, или, пак, с продуженим десним краком надоле, као у тексту писаном полууставом.

У брзописној азбуци у *Буквару из 1717.* наведено је само мало х, док облици с продужецима изостају.

Слово ъ има на почетку кратку удесно искошену или ређе хоризонталну праву или испупчену црту, која се савија и прелази у коси

стуб. Лучна петља полази око средине стуба и везује се за његов завршетак.

У предлогу **въ** ретко се среће *високо јер*. Стуб залази до претходног низа или нешто испод тога. Дужа пречка је хоризонтална и права, а петља је као код малог **ъ**.

На крају речи више пута се налази *високо јер* са стубом на почетку мало повијеним улево. Хоризонтална, таласаста линија полази од краја почетног савијутка (као код већег **н** или код *птичице* у већем диграму **оу**), сече стуб близу његовог врха, а својим завршетком премашује ширину петље. Њен десни крај негде је само мало повијен надоле, а негде је тај савијутак дужи, па додирује бочну страну петље. Петља је као код малог **ъ**. У брзописној азбуци у *Буквару из 1717.* нема *високог јера*.

Код слова **ѡ** обе бочне стране су испупчене удесно или је лева испупчена улево, а десна удесно, док њихове крајеве спаја хоризонтална црта, која је угнута по средини или нешто улево од тога. Угиб је сасвим плитак.

У лигатури **ѿ** слово **ѡ** је са удесно испупченим странама, а **т** је као седмица.

На почетку речи среће се широко **Ѡ**, као у полууставном тексту ове рукописне књиге.

У *Буквару из 1717.* наведен је облик мале **ѡ** и малог **Ѡ**, док широког **Ѡ** у брзописној азбуци нема, оно долази у азбуци полууставних слова.

Стуб слова **ф** је вертикалан и прав или таласаст, а крајеви су му различито извијени (горњи удесно а доњи улево). Он залази у оба међупростора, допирући најчешће до њихове половине или даље од тога. Између линија низа са обе стране стуба написано је по једно мало **о**, чије бочне стране додирују стуб.

Слово **ѱ** је као употребљени облик **ѱ** у полууставном тексту, само што му стуб или десни крак немају продужетке испод доње линије низа.

Стубови **ц** су искошени удесно и прави, а крајеви су им извијени улево. Хоризонтална, пуна и права подница чешће незнатно премашује њихове крајеве. Ножица је писана посебно, а јавља се вертикална или мало искошена удесно и права, док јој је крај савијен улево.

Стуб **ч** је искошен удесно и на завршетку савијен напоље. Чашицу обликује искошена и надоле угнута црта, која се за стуб везује мало испод његовог врха или ређе за сам врх.

Стубови слова **ш, щ** и подница су као код **ц**, а такав је и продужетак код **щ**.

Стуб и петља *високог јата* су као код *високог јера*, само што је врх стуба редовно савијен мало улево. У неким случајевима врх стуба после

савијутка улево савија се надоле удесно, прелазећи у хоризонталну или мало надоле усмерену црту, која сече стуб око његове горње трећине. Продужавајући се удесно, она јаче премашује ширину петље. Понегде та црта се на крају савија надоле допирући тако до десног краја пречке слова, која лежи на горњој ивици низа, док је у неким примерима на њеном крају повучена вертикална цртица.

Код лигатуре ѓа леви стуб је као і без две тачке. Слово а има стуб као мало брзописно а. Петљу образује надоле усмерен лук, по облику исти као код брзописног а. Хоризонтална или мало искошена пречка лигатуре ѓа полази нешто испод врха левог стуба. Идући хоризонтално удесно, она сече леву бочну страну лука и горе га затвара или у неким случајевима не допире до његовог десног краја, па је петља на врху, са десне стране, отворена.

На почетку речи у првом реду стране употребљено је веће ѓа. По облику је као веће брзописно ѓа у тексту *Стихологије*, писаном полуустављом. У *Буквару из 1717.* такође се јављају два облика ѓа, мало и веће.

Стуб ю је као код ѓа, само што му доњи крај по правилу није савијен. Слово о је као мало брзописно о ван лигатуре. Пречка је као код полууставног ю.

Код лигатуре ѥ стуб и слово є су као ван лигатуре, а хоризонтална или ређе удесно искошена пречка спаја средину стуба са средином бочне линије є.

Слово ѯ образују два истоусмерена лука као у тексту писаном полууставом, али се крај доњег лука савија удесно, чинећи хоризонталну таласасту или испупчену (навише) линију. Круница је мањи лук усмерен удесно, а својим завршетком додирује средину горњег лука ѯ.

Код ы слово ь и і су као када стоје самостално.

Слово ѵ негде је као у делу књиге писаном полууставом, а негде је изведено под утицајем брзописа. Код овог другог облика леви стуб је вертикалан а десни искошен удесно, а размак између њих је мали, па је слово уже од ѵ у полууставном тексту. Изнад слова су две тачке или, пак, оне изостају.

Општи осврт. Стихологија Кипријана Рачанина писана је веома лепим полууставом (л. 1а-116б/6) и изванредним брзописом (л. 116б/7-120а). Брзописом је исписан и запис на крају књиге (л. 120а), који сведочи да је књигу преписао Кипријан у дубокој старости.

Палеографска испитивања полууставног текста књиге показују да су, сем ћ и џ, употребљена сва слова дата у полууставној азбуци рукописног *Буквара из 1717,* познатог као *Буквар Кипријана Рачанина.* Под утицајем руског предлошка два пута је на етимолошком месту написано и слово ѧ, којег у овом српскословенском *Буквару* нема. Слова, која у *Буквару из 1717.* имају више од једног облика (за слово є

дата су три а за слова о, с, т, ѡ, ѿ, ѵ по два облика) потврђују се и у анализираном рукопису. Од слова којих нема у полууставној азбуци *Буквара из 1717.* у овој рукописној књизи више пута се среће і без две тачке, ретко је употребљено *танко јер*, а присутна су и нека већа слова.

Више малих слова типолошки варира према концепцији и броју потеза којима се изводе. Међутим, сви употребљени облици временски одговарају воденим знацима хартије (последња деценија 17. века) и години 1706. или 1711(?), ситно уписаној у заставици на л. 1а, којом се рукопис може датирати.

У полууставном тексту књиге маркантну групу слова чине *већа слова*. Поред већих слова која одликују полуустав, као што су *широко* є, о, с, ѿ, *бубрежасто* в, *високо* т, ъ, ѣ, *издужено* и, н, *слова с продуженим неким елементом* у међупросторе (а, г, і, з, л, р, т, оу, х, ц, ш, ѫ), и слова која су по облику као мала само су нешто већа (б, в, ѕ, з), знатно се користе и већа слова *брзописног типа* (а, з, и, ч, ѫ). Писање већих слова обично је позиционо условљено, односно сведено на одређена места у речи, реду или на страни.

Анализа брзописног текста у *Стихологији* Кипријана Рачанина показује да се у њему јављају скоро сва слова наведена у брзописној азбуци *Буквара из 1717. године.* Не долазе само *ћ* и *џ*, док се ѕ среће само као број. Од слова за која су у *Буквару* дата по два или по три облика (по два облика имају а, в, д, є, ж, к, с, т, ѫ а по три г и з) не јавља се а са стубом мало спуштеним испод линије реда и савијеним улево, нема г са хоризонталном и таласастом пречком, ж са једном петљом (ако се изузму два сумњива случаја), док се два облика з разликују од датих само по пречки.

Већа слова се и у овом делу књиге често користе, и то обично у одређеним позицијама у речи, реду или на страни, као и у тексту писаном полууставом. Поред *широког* є, с, *издуженог* к, *високог* т и *већег* ѫ, наведених у брзописној азбуци *Буквара из 1717,* веће облике имају и слова: а, в, д, є, ж, з, и, л, м, н, оу, ѹ, х, ъ, ѿ.

Резултати палеографских истраживања *Стихологије* Кипријана Рачанина потврђују да је ова рукописна књига важан и незаобилазан палеографски извор за проучавања српскословенске писмености у њеном последњем раздобљу, јер садржи два писма, полууставно и брзописно, с комплетним инвентарима и веома разноврсним облицима слова, а потиче од познатог преписивача рачанске скрипторије, која је нарочито обележила то доба српске писмености и културе.

Љуӣка Васиљев

ОРНАМЕНТИКА И ПОВЕЗ У *СТИХОЛОГИЈИ* КИПРИЈАНА РАЧАНИНА

Једина самостална сачувана илуминирана рукописна књига јеромонаха Кипријана Рачанина је *Стихологија* Библиотеке Матице српске у Новом Саду (РР II 8), писана на папиру, а има листова: V+121+VI, величине 199x147 мм. Рукопис је настао 1706. или 1711. године.

У стваралаштву Кипријана Рачанина највећи писарски и сликарски домет постигнут је у тој рукописној књизи коју је писао у годинама дубоке старости како и сам наводи у запису на л. 120: **чръта|х| мнѡ|гоо|грѣшни кӱпрїанъ, ємоуже ѿчъство гробъ, землꙗ же мт҃и, писа въ старости глъбоцѣи, и простите насъ ѿц҃и и братїа, ч|с|тнаа:– перо се поби, оумъ изнем|о|же, листъ сънетева, старостъ достиже:–**

Маштовитост овог калиграфа-сликара долази до пуног израза у префињеном колориту и обликовању заставица, иницијала, наслова, маргиналних украса и завршних делова текста појединих страница поменутог рукописа.

Заставица (дим. 105x65 мм), од три кружне површине, централне веће и две страничне знатно мање, насликана је на л. 1. У централном кругу насликано је попрсје цара Давида у благом полупрофилу, десном руком благосиља, а у левој руци држи отворени свитак. На свитку је написана врло ситним бројкама година 7214 или 7219, што се може протумачити тако да је писар на један неупадљив начин указао на годину настанка рукописа, а то је 1706. или 1711. година. Странични кругови су испреплетени тракама у облику дуплих путача, решетака и чворова. Горњи углови украшени су стилизованим цветовима са листовима и пупољцима наглашене величине. Централни круг украшен је са горње стране по средини великим цветом. Цветови су у љубичастом колориту, а пупољци су исликани златом. Фон заставице је тамноплав, а траке су љубичасте. Цар Давид је обучен у црвену хаљину преко које је бели омофор. Око његове главе је златан нимб опточен црвенкасто-љубичастом ивицом. У истом златном тону је и тророга капа. Давидово лице, коса, брада, бркови, као и руке насликани су сребрнастосивкас-

тоцрном бојом. Светлији тонови су на челу, носу, коси и рукама. Боје су доста тамне и загасите. Цртеж заставице је прецизно изведен сигурном и вештом руком, сепијом и танким пером. Цртеж лица, капе, омофора, свитка и године рађен је црним мастилом. Заставица са попрсјем цара Давида има уметничку вредност. Заставицу минијатуру јеромонах Кипријан је зналачки израдио стилски, ликовно, пропорционално, чак и колористички, мада су боје јако тамне, густе и загасите.

На л. 3 нацртана је правоугаона заставица геометријскобиљног стила (дим. 90x20(35) мм). Једночлани преплет обликује решеткасте и елипсасте површине које су наизменично распоређене. По средини заставице је цвет, а горњи углови украшени су стилизованим гранама са пупољцима, цветовима и листовима. Цртеж је прецизан, изведен веома танким пером и бледом сепијом. Преплет је обојен црвеном густом бојом. Испод заставице написан је циноберни наслов.

На почетку текста на л. 31 нацртана је правоугаона заставица геометријскога стила. Компонована је од једночланог преплета који формира наизменично четири елипсасте и три ромбоидне површине (дим. 95x15(20) мм). Централни део заставице као и углови украшени су цветовима, листовима и пупољцима. Цртеж заставице изведен је веома прецизно танким пером и сепијом. Преплет, цвет и листови су позлаћени. Међупростори су обојени загаситосмеђим златом и густом плавом бојом. Ромбоидне површине су црвене са белим акцентима по средини. Испод заставице је наслов од стилизованих слова златних површина. Почетна слова су наизменично изведена златом, цинобером и црним мастилом.

На л. 49 насликана је правоугаона заставица геометријскобиљног стила са серафимом у централном делу (дим. 98x28(50) мм). Цртеж лица је црн, а инкарнат тамносив. Испод црне косе избија златан тон, пар страничних крила су тамноцрвена а остала четири по два са горње и доње стране су зеленкастоплава. Цртеж је наглашено црн. Изнад главе серафима је купаста круна обликована од вишеструког преплета, која доминира централним делом заставице. Купа излази из правоугаоног оквира и завршава се разлисталим цветом са листовима и пупољцима у плавим, црвеним и сивкастозеленим тоновима. Два крака преплета који излазе из купе гранају се лево и десно у виду испреплетене лозице, уоквирујући правоугаони простор. Преплет је небојен, међупростори су обојени плавом густом бојом. Фон заставице у доњем делу обојен је загаситоокер, а у горњем бледосивом са жућкастим тоновима. Доњи углови заставице украшени су пупољцима, а горњи гранама са листовима који су исликани по ивицама златом, плавом, црвеном и окер-жућкастом бојом. Заставица је по уметничкој вредности и лепоти нешто слабијег квалитета у односу на заставицу листа један. Испод заставице је стилизовани наслов изведен црвеном бојом, а пет следећих редова цртани су цинобером.

Иницијал слова **Д** на истом листу је веома леп и декоративан. Цртеж је циноберни, а гране које украшавају иницијал пружају се са горње и доње стране. Изведене су веома прецизном и сигурном руком, са мноштвом детаља: тананих нити са бобицама, пупољцима и листовима. Гране су опточене местимично златом и плавом бојом. Овај иницијал је скоро идентичан са иницијалом на л. 4 рукописне књиге Кипријана Рачанина из Архива САНУ, бр. 142. Следећих седам редова на овом листу исписани су калиграфским полууставом, црним мастилом. Описани иницијал је изведен на маргини уз блоковну површину величине осам редова текста.

На л. 74 између текста и скоро по средини листа насликана је заставица геометријског стила и правоугаоног облика. Једночлани преплет симетрично разуђених спољних линија у листове и пупољке обликује по средини правоугаоног простора четири угласте решеткасте површине и три елипсасте. Преплет је прихваћен правоугаоним уским оквиром. Траке преплета су небојене, местимично су по ивицама исликане зеленкастожућкастом и црвеном бојом. Фон заставице је обојен наизменично златом и сивозеленкастим нијансираним тоновима. Међупростори решеткастих површина оживљени су црвеним и белим тачкицама, а у елипсасте површине нанесена је плава густа боја. Цртеж заставице изведен је сепијом, није прецизан, са горње стране оквира виде се три линије непрецизно и кривудаво изведене. Скоро идентичну заставицу по цртежу, композицији као и формату, сем у колориту, налазимо у рукописној књизи Архива САНУ, бр. 155 на л. 247 у делу који пише Христифор Рачанин кога сам идентификовала.

Испод заставице на л. 74 исписан је стилизовани наслов цинобером, а следећа три реда писана су црвеним мастилом. Кипријан почиње и завршава страницу текстом који је писан црним мастилом.

На л. 99 насликана је правоугаона заставица са портретом Христа (100x50 мм). Централни део заставице има облик крста у којем је смештено попрсје Исуса Христа како благосиља десном руком, а у левој руци држи отворену књигу. Глава Христа је у благом полупрофилу, а тело је постављено анфас. Христова глава је зналачки насликана, инкарнат лица је много светлији него код претходних двеју минијатура (цара Давида и Серафима). Светле површине су на челу, образима, носу и око усана. Нос је правилан и издужен, почиње од десне обрве са којом чини једну линију. Уста су наглашено црвена, очи крупне тамноплаве. Коса је дугачка, брада кратка и светлокестењаста као и бркови. Испод ових боја назиру се златни тонови. Обрве су јаке и наглашено кестењасте боје. Лице је уоквирено широком љубичастом линијом. Нимб са крстом око Христове главе је златан, опточен танком црвеном линијом. Лице, врат и руке су дати у светлом инкарнату, ружичастом са тамнијим браонкастим сенкама. Христ је обучен у црвену хаљину, набори на хаљини потенцирани су белим и љубичастим линијама. Преко

црвене хаљине иде тамноплави хитон са наборима који су истакнути светлијим плавкастим и црвеним линијама. Позадина крста централног дела заставице је тамнољубичаста, са светлијим и тамнијим површинама. Оквир крста је плавкастозеленкаст, са унутрашње стране оивичен тамнољубичастом линијом, а са горње стране завршава се стилизованим испреплетеним крстастим орнаментом. Фон заставице је у црвенкастозлатном тону. Кракови крста завршавају се стилизованим лозицама светлотиркизне боје. Горњи углови имају гране са листовима и светлотиркизне пупољке, а доње златне. Минијатура попрсја Христа зналачки је изведена: ликовно, стилски, колористички у цртежу и пропорцијама. Минијатура има високе уметничке вредности и рад је калиграфа-минијатуристе великог талента и знања. Ова минијатура има веће уметничке вредности од минијатуре цара Давида. Цртеж заставице изведен је бледом сепијом и веома танким пером. Испод заставице је дволинијски циноберни наслов, слова су испуњена загаситоплавом бојом.

На л. 104 налази се уска правоугаона заставица геометријскога стила, изведена црвеним мастилом и дебљим пером (дим. 95x12 мм). Преплет обликује плетеницу која је смештена у правоугаону површину и опточена уским оквиром. Заставица је оживљена светлозеленом бојом која је наношена на појединим међупросторима преплета, док су траке и преплет небојени. Заставица је укомпонована између црног и црвеног текстуалног блока. Црвени наслов исписан је испод заставице.

Између текста ближе горњој половини 107' листа насликана је уска заставица компонована од двочлане траке која се угласто ломи обликујући плетеницу (дим. 90x10 мм). Крајеви преплета завршавају се цветним детаљима. Заставица је оживљена црвеним бобицама постављеним са обе стране удубљења троугластих површина на пресецима трака. Површине унутрашњег дела међупростора су позлаћене, а преплет је оживљен плавом и жућкастом врежицом. Испод је стилизовани наслов исписан геометријским словима, цинобером.

На 116' листу на почетку текста исписаног брзописом насликан је иницијал **в**. Цртеж иницијала изведен је цинобером и танким пером, дволинијски, а међупростор је обојен златом. Иницијал је изведен веома сигурном и прецизном руком, са наглашено повијеним стаблом и петљама цртаним у једном потезу. Украшен је декоративном граном са којом се завршава вертикала стабла слова. Грана је таласасто разуђена, цветови, пупољци и листови дају иницијалу већу раскошност. У горњој петљи слова укомпоновано је и слово **ъ** (јер), изведено црним мастилом, а украшено златом. Грана је златна, са плавим пупољцима и листовима. Иницијал је једним делом укомпонован у блоковну површину текста, а величине је десет редова.

По средини 120' листа на празној површини нацртан је стилизовани украс, концентрични кругови различите величине са четворолистом и

цветовима по средини. Цртеж је црн, кругови су обојени зеленом и цинобермрком бојом, а цветови су жути и зелени.

У блоковну површину текста (лл. 1,1',3,5,6',39,45) укомпонован је мали број црвених геометријских иницијала украшених гранчицама са листовима и бобицама величине два реда.

На лл. 13 и 15 насликани су иницијали **Х** и **П** декоративних облика. Цртани су цинобером и веома танким пером. Стабла су им дволинијска исликана златом. Вертикале стабла завршавају се декоративним таласастим нитима са бобицама и листовима. Иницијали су укомпоновани у блоковну површину величине два до три реда текста.

Повез рукописа је картонски, обложен је орнаментираном кожом црвенкасте боје. Углови су украшени барокним пафтама са непрепознатљивим композицијама. У централном делу правоугаоног простора је картуш са композицијом Христовог Распећа. Назире се позлата која је временом отпала. Обе корице повеза решене су геометријски идентично, са различитим композицијама у картушима предње и задње корице. Повез има ребра на хрпту, капитална врпца је у жутоцрвеној боји, делимично су сачуване кожне прегаче које су затварале рукопис. Повез је највероватније из каснијег времена (дим. 203x148 мм).

Мирослава Грозданович-Пајић

ХАРТИЈА И ВОДЕНИ ЗНАЦИ У РУКОПИСИМА КИПРИЈАНА РАЧАНИНА ПИСАНИМ У СЕНТАНДРЕЈИ

Значај рачанског скрипторијума у Сентандреји у историји српске културе присутан је већ више година у нашој науци. О Рачанима и њиховом скрипторијуму, који је основао Кипријан Рачанин у храму Светог Луке у Сентандреји, постоји обимна литература, али та литература још не даје комплексно вредновање њиховог културно-историјског и уметничког стваралаштва. Новијег датума и најпотпунији рад о Рачанима објавила је М. Бошков. Она је уверљивим аргументима велику групу Рачана, у коју су многи писари недовољно убедљиво сврставани, свела на много мањи број, који заправо и припадају тој групи, наводећи притом сва њихова до сада позната дела. Овом кругу писара приписала је и неке нове рукописе и све их прецизно датирала на основу водених знакова.[1]

Свеобухватнијем проучавању писаних споменика рачанског скрипторијума, у новије време, такође доприносе и истраживања хартије која је у њима коришћена. Хартија, односно водени знаци на њој, не само да прецизно датирају рукописе, већ пружају и такве елементе који могу да одреде и место њиховог настанка. Тако је анализа хартије у рукописима Рачана помогла да се открије место њиховог писања. Заправо, познато је да су Рачани најпре радили на писању књига у Рачи на Дрини, а затим прешли у Сентандреју где су наставили своју писарску делатност. Шта је од њихових књига писано у манастиру Рачи, а шта у Сентандреји јасно је показала анализа хартије у тим књигама.

Неколико претходних година радила сам на датирању и проучавању хартије у рукописима који су настали у српским преписивачким центрима у Мађарској.[2] Посебно сам изучавала хартију рачанског скрипто-

---

[1] М. Бошков, *Хронографи и писарска традиција Рачана*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књига 36, свеска 3, Матица српска, Нови Сад; 1988, 367-394.

[2] Н. Синдик, М. Грозданович-Пајић, К. Мано-Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, Београд-Нови Сад, 1991, 315-320.

ријума у Сентандреји,[3] као и хартију коју је користио Венцловић за писање својих књига у Коморану и Ђуру.[4] Анализом хартије српских писарских средишта у Мађарској дошло се до неких нових сазнања не само о писаним споменицима у њима, већ и до података о набавци и употреби хартије.

Резултати ових истраживања показали су следеће: 1) сваки од писарских центара користи за писање извесну количину исте хартије са одређеним врстама водених знакова који су блиски по времену настанка; 2) у одређеним временским интервалима траје једна хартија коју смењује нова, са карактеристичним новим воденим знацима; 3) већи број водених знакова типичан је за одређени преписивачки центар. Све ово даје могућност да се, поред тачног времена настанка, уз помоћ водених знакова, одреде са сигурношћу и места настанка писаних споменика, што има превасходан значај када се ради о књигама у којима нема записа о томе где су и када су писане.

У овом раду задржаћемо се на рукописима Кипријана Рачанина писаним у Сентандреји. У некима од њих постоје и његови записи који Сентандреју потврђују као место настанка.

Најстарија сачувана књига писана у Сентандреји јесте *Саборник* Кипријана Рачанина (САНУ 142).[5] Њу, према записима исписаним на неколико места у књизи, највећим делом исписује Кипријан Рачанин у Сентандреји, а настала је бар у два маха: 1691/92. и 1694. године. Још старији делови књиге из око 1680. године имају на хартији водене знаке који нису коришћени у сентандрејском рачанском скрипторијуму тога времена. То говори у прилог мишљења да су они писани изван Сентандреје, вероватно у манастиру Рачи. Цео рукопис се, због постојећих Кипријанових записа, њему приписивао, али је Љ. Васиљев установила да је управо старије делове писао други писар. Навешћемо само водене знакове из делова које је писао Кипријан, са парелелама истих знакова у другим рукописима који су карактеристични за сентандрејски рачански центар. То су: 1. ловачки рог са иницијалима M.R. (има га само у овом рукопису, сл. 1); 2. грб са орлом, врло сл. у рукописном додатку *Архијерејског чиновника* око 1692/94 (НБС 640), који је писао Кипријан (сл. 2, упореди са сл. 8); 3. двоглави орао са круном и иницијалима F.P.

---

3 М. Гроздановић-Пајић, *Хартија и водени знаци у рукописима сентандрејског рачанског скрипторијума*, Археографски прилози, Београд, 1988-1989, књига 10/11, 125-147.

4 М. Гроздановић-Пајић, *Хартија и водени знаци у Венцловићевим рукописима писаним у Коморану и Ђуру*, Сентандрејски зборник, Београд, 1992, књига 2, 177-197.

5 Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*, Збирка Српске краљевске академије, Београд, 1901, 17; Подаци и водени знаци овог рукописа узети из нештампаног описа рукописа на коме ради Археографско одељење Народне библиотеке Србије; Уз поминьане рукописе даље у раду су и скраћенице или сигле збирки у којима се они налазе.

врло сл. у *Триоду цветном* око 1694/98 (СА 18) којег су писали Михаило и Кипријан, што је накнадно установљено, о чему ће бити још говора (сл. 3, упореди са сл. 13); 4. грб са лавом и круном, врло сл. у *Минеју за септембар* из 1704 (САНУ 148) који је писао Михаило, Кипријанов ученик, у Сентандреји,[6] (сл. 4); 5. лав који придржава грб са иницијалима F.P. врло сл. у *Стихологији* Кипријана Рачанина (БМС РР II 8, сл. 5, упореди са сл. 18); 6. ловачки рог са иницијалима HgV, врло сл. у *Минеју за новембар*, око 1720/25 (СА 9), писала су га два писара рачанске школе од којих је један Гаврило Стефановић Венцловић.[7] Такође, врло сл. у *Часлослову* и *Богородичнику* из 1725 (САНУ 132) који је писао Гаврило Стефановић Венцловић[8] свакако у Сентандреји где је у то време живео и радио (сл. 6); 7. велики грб са кулом и контрамарком у облику цвета и иницијалима NP, врло сл. у *Триоду цветном* око 1694/98 (СА 18) који су писали, што смо већ рекли, писари Михаило и Кипријан и у *Минеју за октобар* око 1710/17 (СА 8) Гаврила Стефановића Венцловића, према атрибуцији Н. Синдик.[9] Следећи рукопис са истим воденим знаком је *Минеј за август* из 1716/17 (СА 16), а писао га је Гаврило Стефановић у Сентандреји.[10] И последњи споменик са овим знаком, који је такође писан у Сентандреји, јесте *Минеј за септембар* из 1704 (САНУ 148) који припада, као што смо већ рекли, Кипријановом ученику Михаилу (сл. 7, упореди са сл. 15).[11]

Водени знак „грб са кулом" постоји, према досадашњој прикупљеној филигранолошкој грађи, само још у четири рукописа које је написао Јеротеј Рачанин, али у месту Фудвару. Хартија коришћена у Јеротејевим рукописима из Фудвара потврђује тесну сарадњу Јеротеја са сентандрејским скрипторијумом, о чему је већ писано.[12]

Саборнику Кипријана Рачанина близак је по времену настанка додатак у *Архијерејском чиновнику*, рукопису Народне библиотеке Србије бр. 640. Овај рукопис су писала три писара. Сви они имају различите хартије које се и временски разликују. Аутори *Описа ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије* атрибуирају основни део, лл. 9-138 Христифору Рачанину. Додатак на почетку, лл. 1-8 Кипријану Рачанину, а лл. 139-170 непознатом писару чији изглед писма показује да и он припада кругу рачанских преписивача.[13] Међутим, из поменутог рада М.

---

6 Љ. Стојановић, наведено дело, 25.

7 Н. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, наведено дело, 109.

8 Љ. Стојановић, наведено дело, 39.

9 Н. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, наведено дело, 107.

10 Н. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, наведено дело, 120.

11 Љ. Стојановић, наведено дело, 25.

12 М. Гроздановић-Пајић, *Посебан тип воденог знака „грб са кулом" у неколико рукописа с краја 17. и прве четвртине 18. века,* Археографски прилози, књига 9, Београд, 1987, 61-68.

13 Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Черњић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, књига I, Београд, 1986, 324.

Бошков види се да је тај трећи део рукописа, који има и годину 1705. М. Харисијадис атрибуирала Даскалу Максиму.[14] На основу запажања М. Харисијадис и аутора *Описа ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије* М. Бошков закључује „како се у Даскалу Максиму може видети још један писар из рачанске школе који је радио у временима после сеобе".[15] Водени знаци у Христифоровом делу рукописа, као и у Кипријановом додатку по времену су доста блиски, па су аутори у *Опису* повезали оба дела у једну временску целину (око 1688), а по месту настанка везали за манастир Рачу. Накнадно, на основу проучене хартије сентандрејског скрипторијума, у вези са местом настанка наведеног рукописа Народне библиотеке дошло се до новог закључка. Основни део рукописа који пише Христифор Рачанин, према воденим знацима сасвим различитим од водених знакова у рукописима сентадрејског скрипторијума, свакако је настао у скиту Св. Ђорђа у Бањи крај манастира Раче, док је додатак Кипријана Рачанина, према воденом знаку, писан у Сентандреји око 1691/94. године. То је водени знак „грб са орлом", врло сл. у *Саборнику* Кипријана Рачанина (САНУ 142, сл. 8, упореди са сл. 2). Трећи део *Архијерејског чиновника*, који М. Харисијадис приписује Даскалу Максиму, има посебан водени знак који нема сличну паралелу у сентандрејским рукописима. Тај водени знак припада хартији италијанског порекла коју срећемо, мада нешто ређе, и у сентандрејским рукописима. То значи да је могао настати и у Сентандреји, или можда и у Крушедолу 1705, када је ту боравио Арсеније III Црнојевић.[16] Овај део рукописа морао је бити писан за потребе патријарха, јер садржи чинове о постављењу архиепископа који су у његовој надлежности, а свакако у његовој непосредној близини, а то може бити и Сентандреја, као и Крушедол.

Следећа по времену настанка рукописна књига из Сентандреје јесте *Триод цветни*, писана око 1694/98. године (СА 18). Написао ју је писар Михаило заједно са Кипријаном Рачанином. У овом рукопису записа нема, али га је Н. Синдик на основу палеографско-ортографске анализе атрибуирала писару Михаилу.[17] Међутим, Љ. Васиљев је, трагајући за Кипријановим рукописима, установила да овај сентандрејски рукопис пишу заједно Михаило и Кипријан. Водени знаци у *Триоду цветном* делимично су исти као и у *Триоду посном* из 1698 (СА 17), који има запис писара Михаила са податком да је писао у Сентандреји.[18] Водени знаци које срећемо у оба рукописа представљају иницијале фабриканта папира (сл. 11 и 12) и на њима се нећемо задржати јер нису карактеристични за Кипријанове рукописе. Остале знаке из *Триода цветног* треба посебно поменути јер имају врло сличне паралеле са другим

---

14 М. Бошков, наведено дело, 388.

15 М. Бошков, наведено дело, 389.

16 М. Бошков, наведено дело, 382 и 389.

17 Н. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, наведено дело, 123.

18 Н. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, наведено дело, 121.

његовим рукописима, а то су: 1. ловачки рог са иницијалима G.I. врло сл. у *Стихологији* Кипријана Рачанина у Библиотеци Матице српске (БМС РР II 8, сл. 9, упореди са сл. 16); 2. двоглави орао са иницијалима F.P. врло сл. у *Саборнику* Кипријана Рачанина (САНУ 142, сл. 13, упореди са сл. 3); 3. лав који придржава грб са иницијалима F.p.P. врло сл. у *Стихологији* Кипријана Рачанина у Библиотеци Матице Српске (БМС РР II 8, сл. 14, упореди са сл. 19); 4. велики грб са кулом и контрамарком у облику цвета са иницијалима N.P. врло сл. у *Саборнику* Кипријана Рачанина (САНУ 142, сл. 15, упореди са сл. 7). Остале паралеле за овај знак види напред у делу о Кипријановом *Саборнику* (САНУ 142). И на крају, последњи водени знак у овом рукопису је: 5 дивојарац у кругу који није нађен у расположивој филигранолошкој грађи (сл. 10).

Последњи за сада познати рукопис Кипријана Рачанина, који он у целости пише, јесте *Стихологија* у Библиотеци Матице српске у Новом Саду (БМС РР II 8). Иако у њему Кипријан оставља записе о писању, ту нема ни године, ни места где је писан. Датирање овог рукописа било је различито. Ђ. Сп. Радојичић га ставља у 1672. годину,[19] а то би значило да је то најстарији Кипријанов рукопис и да није могао бити писан у Сентандреји. П. Ђорђић је објавио две репродукције овог рукописа и датирао их почетком 18. века,[20] што одговара времену постанка овог споменика и што потврђују водени знаци. Датирање помоћу водених знакова први пут објављује И. Веселинов у свом раду о овом рукопису.[21] Међутим, она није ископирала све водене знаке, па се датирање на некомплетној филигранолошкој грађи своди на крај 17. века. Сада је рукопис с те стране потпуно обрађен и на основу свих водених знакова датирање *Стихологије* може се свести у поузданије временске оквире.

Водени знаци овог рукописа су следећи: 1. ловачки рог са иницијалима G.I. врло сл. у *Триоду цветном* око 1694/98. године (СА 18) за који смо већ рекли да су га писали Михаило и Кипријан (сл. 16, упореди са сл. 9); 2. поштар или ловац на коњу са контрамарком у облику разгранатог цвета и иницијалима F.P. врло слично у *Минеју за септембар* из 1704. године (САНУ 148) који је писао Михаило у Сентандреји (сл. 17); 3. лав који придржава грб са иницијалима F.P. врло сл. у *Саборнику* Кипријана Рачанина из 1691/92. и 1694 (САНУ 142, сл. 18, упореди са сл. 5); 4. различита варијанта истог знака са китњастијим грбом и

---

19 Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности (XI-XVIII века)*. Избор, преводи и објашњења, Београд, 1960, 365.

20 П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд, 1971, сл. 131 (334) и сл. 179 (379).

21 И. Веселинов, *Стихологија Кипријана Рачанина*, Сентандрејски зборник, књига 1, Београд, 1987, 299-307.

иницијалима F.p.P. врло сл. у *Триоду цветном* из 1694/98 (СА 18) који су писали Михаило и Кипријан (сл. 19, упореди са сл. 14); 5. грб са јеленом, врло сл. у *Минеју за новембар* из 1720/25 (СА 9) чији је један од писара Гаврило Стефановић Венцловић,[22] у *Минеју за новембар* из 1720/25 (СА 10) где је један од писара такође Гаврило Стефановић Венцловић,[23] и у *Минеју за јануар* из 1720/25 (СА 11) који је, опет, писао Гаврило Стефановић Венцловић у Сентандреји,[24] као и у *Часослову* и *Богородичнику* из 1725 (САНУ 132) Гаврила Стефановића Венцловића[25] (сл. 20). Као што видимо, хартија са воденим знаком „грб са јеленом" према филигранолошкој грађи користи се у српским рукописима око двадесетих година 18. века. Међутим, овај знак се јавља и раније и има га у филигранолошком албуму код Лауцевичијуса под бројем 3637 из 1714. године.[26] И последњи знак из Кипријанове *Стихологије* је: 6. грб са нејасном фигуром животиње, највероватније лава који није нађен у расположивој филигранолошкој грађи (сл. 21). Временски распон у коме се употребљавају сви наведени водени знаци доста је широк. Једни знаци се користе у рукописима с краја 17. века, а други у рукописима прве, па чак и друге деценије 18. века. Употреба хартије са воденим знацима који се срећу тек у првој и другој деценији 18. века диктирају датирање споменика у 18. век, и то свакако после 1704. године.

Радећи на проучавању илуминације у *Стихологији* Кипријана Рачанина, Љ. Васиљев је уочила у заставици на листу 1. у свитку који држи цар Давид уписану годину. То може да буде 1706. или 1711. у зависности од читања последњег слова. Ова неупадљиво забележена година највероватније означава годину настанка рукописа.

Водени знаци у Кипријановим рукописима, као што смо видели, делимично се понављају кроз све његове рукописе и делимично их налазимо у Михаиловим или у рукописима Гаврила Стефановића Венцловића. У свим тим рукописима хартија је специфична и карактеристична за рачански скрипторијум у Сентандреји. Стога и година писања *Стихологије* и водени знаци поуздано говоре да је место настанка овог споменика Сентандреја, па се и Кипријан Рачанин у то време морао налазити у Сентандреји.

Датирање рукописних књига Кипријана Рачанина уз помоћ водених знакова, што је била тема овог рада, довела нас је и до неких других интересантних закључака који се односе на порекло хартије коришћене у сентандрејском рачанском преписивачком центру. Статистички пос-

---

22 Н. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, наведено дело, 109.

23 Н. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, наведено дело, 110.

24 Н. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, наведено дело, 111.

25 Љ. Стојановић, наведено дело, 39.

26 E. Laucevicius, *Popierius Lietuvoje XV-XVIII*, Vilnius, 1967, бр. 3637.

матрано, запазили смо да се у овом центру највише користила хартија која је имала знак „грб са кулом" (сл. 7 и 15). Порекло ове хартије везује се за Wiener Neustadt,[27] град у Аустрији, у близини мађарске границе. Иницијали који се јављају уз овај знак су почетна слова имена фабриканта папира N. Pichlmayra.[28] Хартију из другог центра, такође аустријске провенијенције, употребљавану у сентандрејском рачанском скрипторијуму, потврђује водени знак „лав који придржава штит" са иницијалима F.P. (сл. 5, 14, 18, 19). Ту хартију производи фабрикант папира Ferdinand Pok из Steyra.[29] Њему, по нашем мишљењу, треба приписати и водене знаке „двоглави орао" са иницијалима F.P. (сл. 3 и 13), као и „ловац или поштар" са контрамарком стилизованог цвета и иницијалима F.P. (сл. 17).

Сентандрејски скрипторијум користио је и хартију из других центара, о чему смо писали у једном ранијем раду.[30]

---

27 [E. J. Labarre], *The Nostitz Papers*, Hilversum, 1956, 77.

28 [E. J. Labarre], наведено дело, 63.

29 Karl M. Klier, *Schreibpapier - Waserzeichn aus den heutigen burgenlandischen Raum von, 1703-1710*, Eisenstadt, 1965, сл. 32.

30 М. Гроздановић-Пајић, наведено дело, види напомену 3.

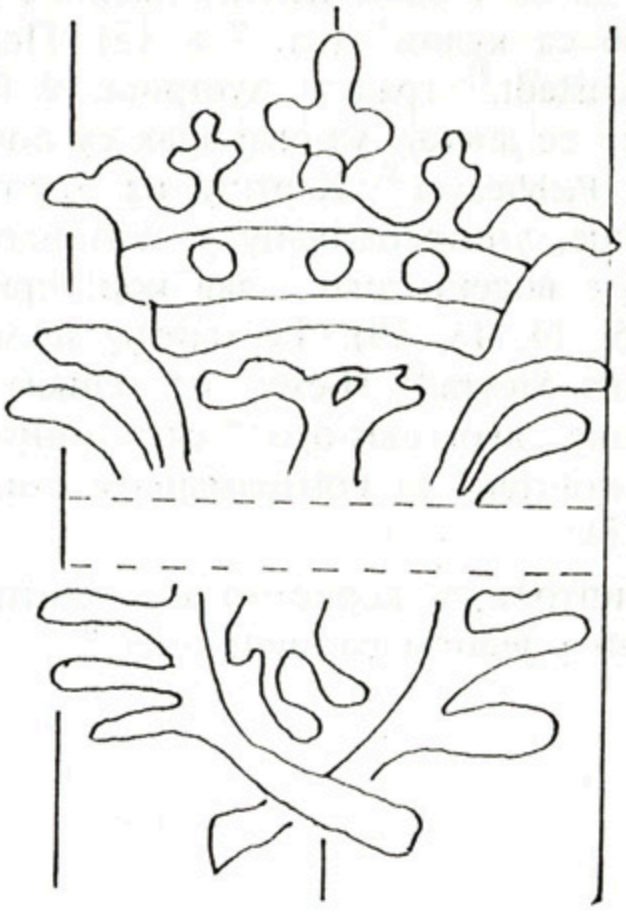

Сл. 20

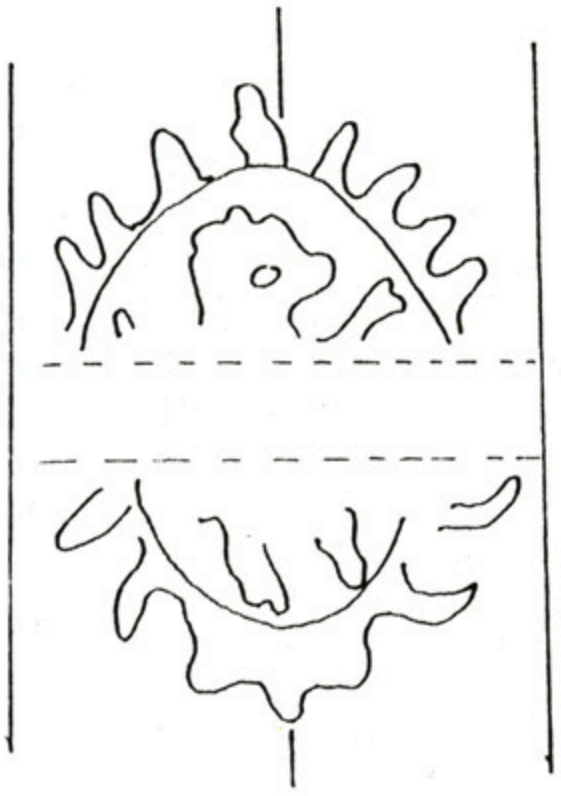

Сл. 21

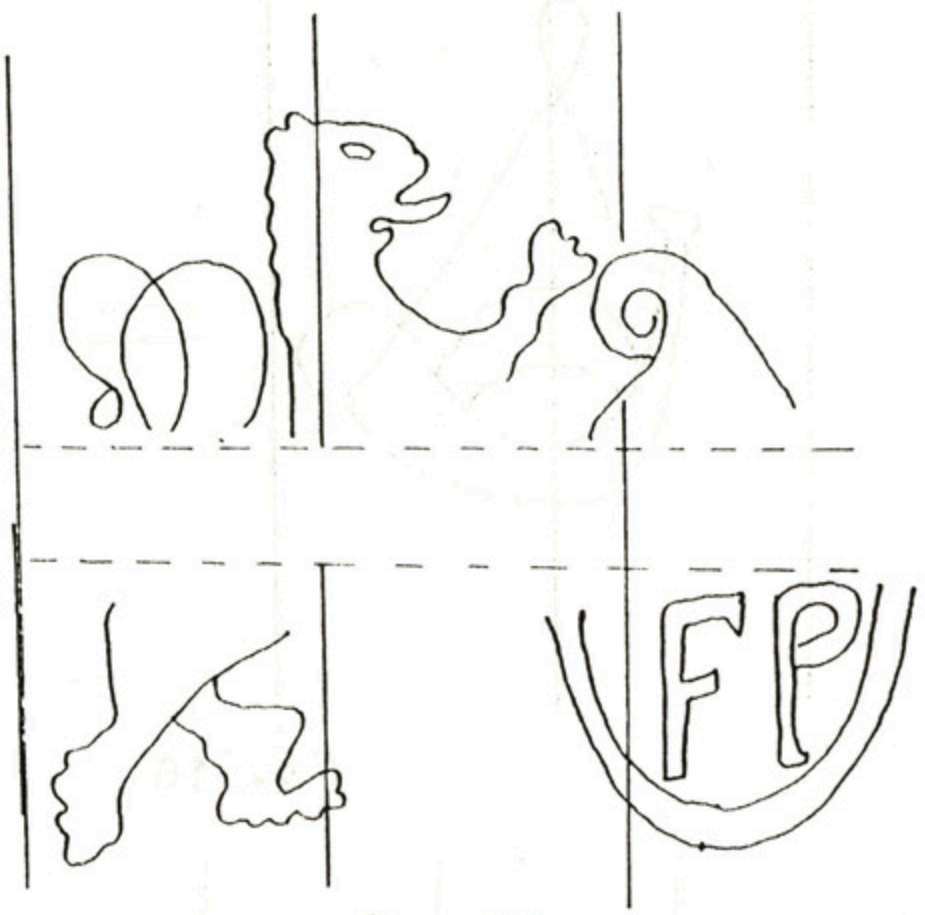

Сл. 18

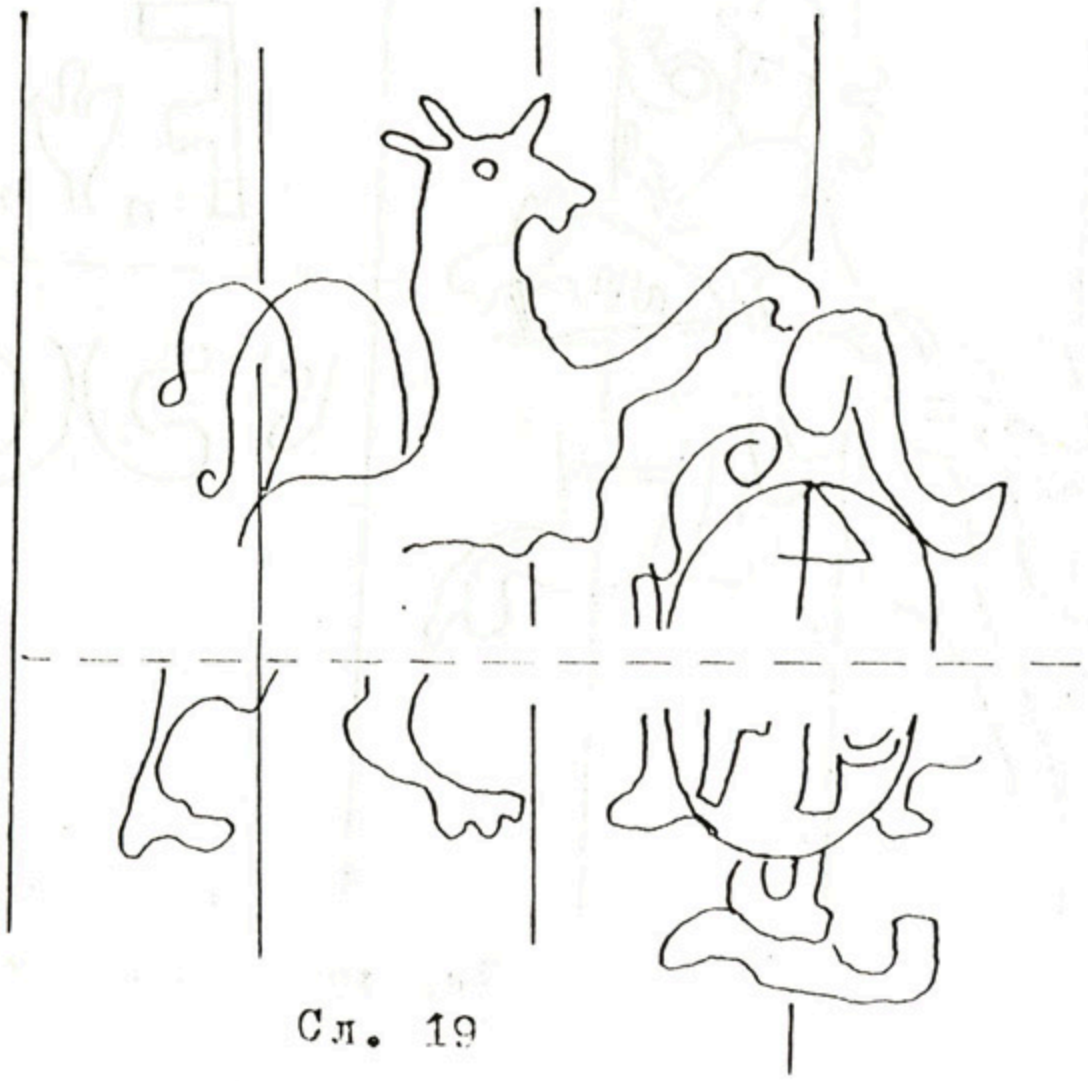

Сл. 19

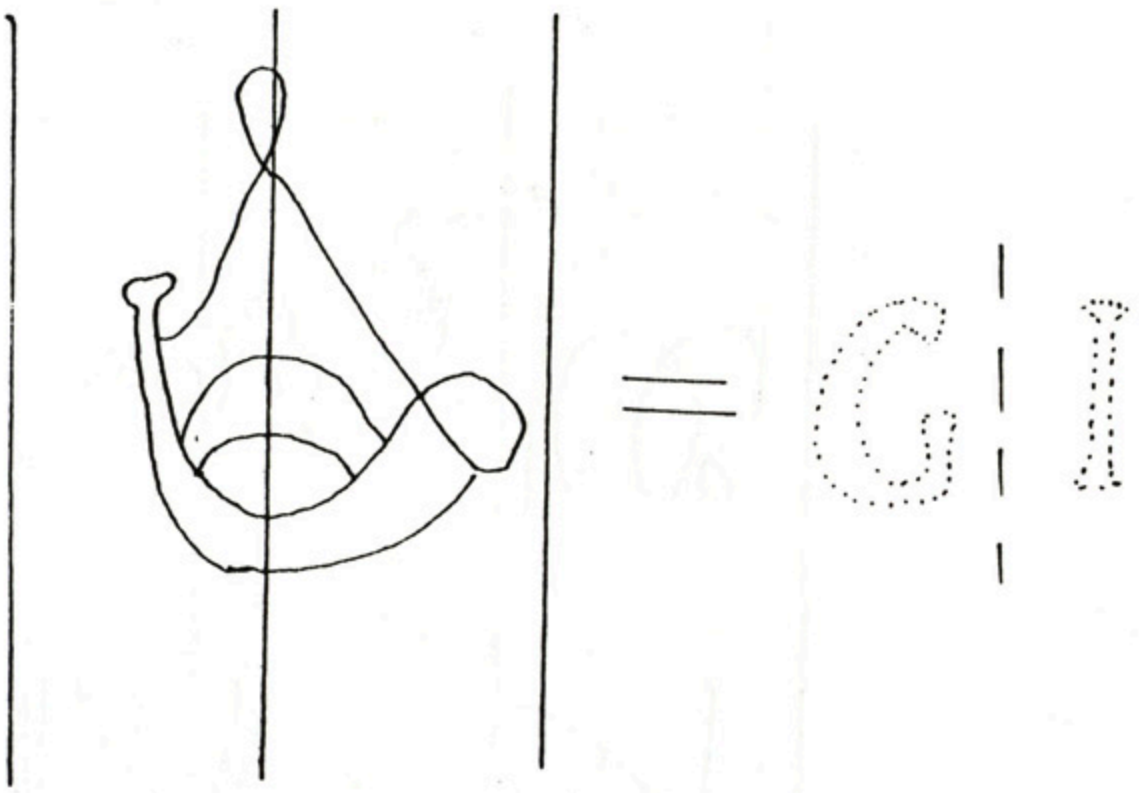

Сл. 16

Сл. 17

Сл. 15

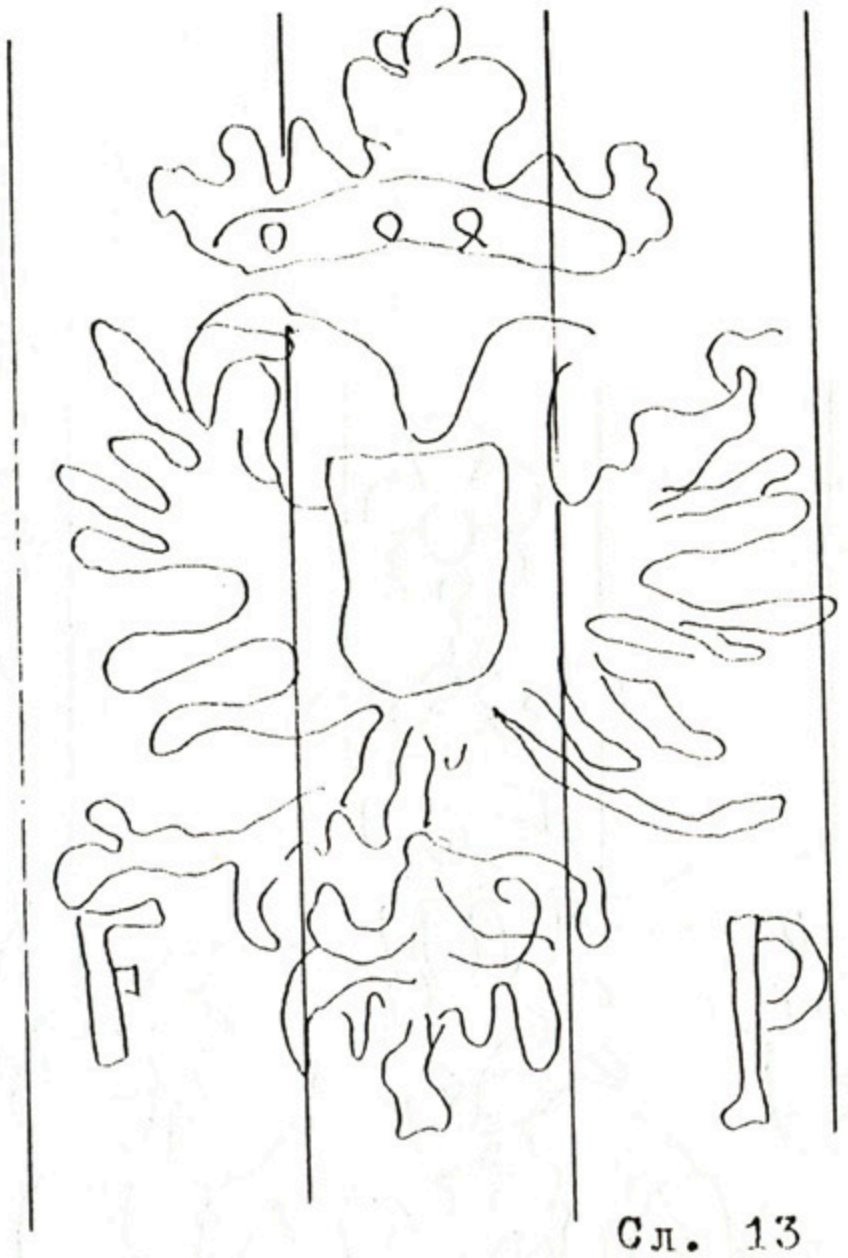

Сл. 13

Сл. 14

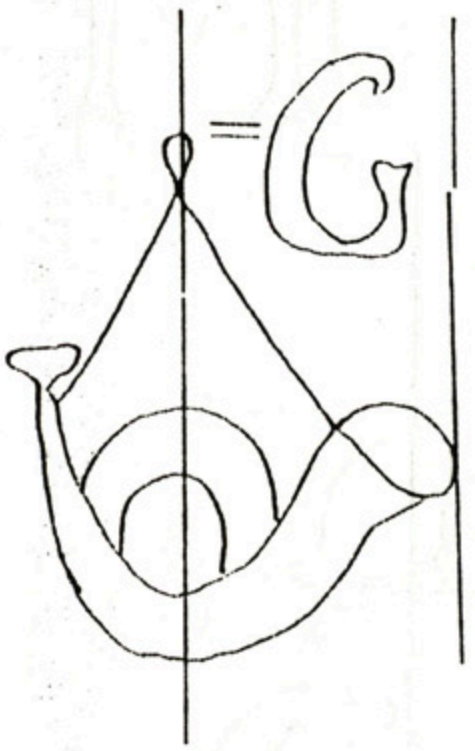

Сл. 9

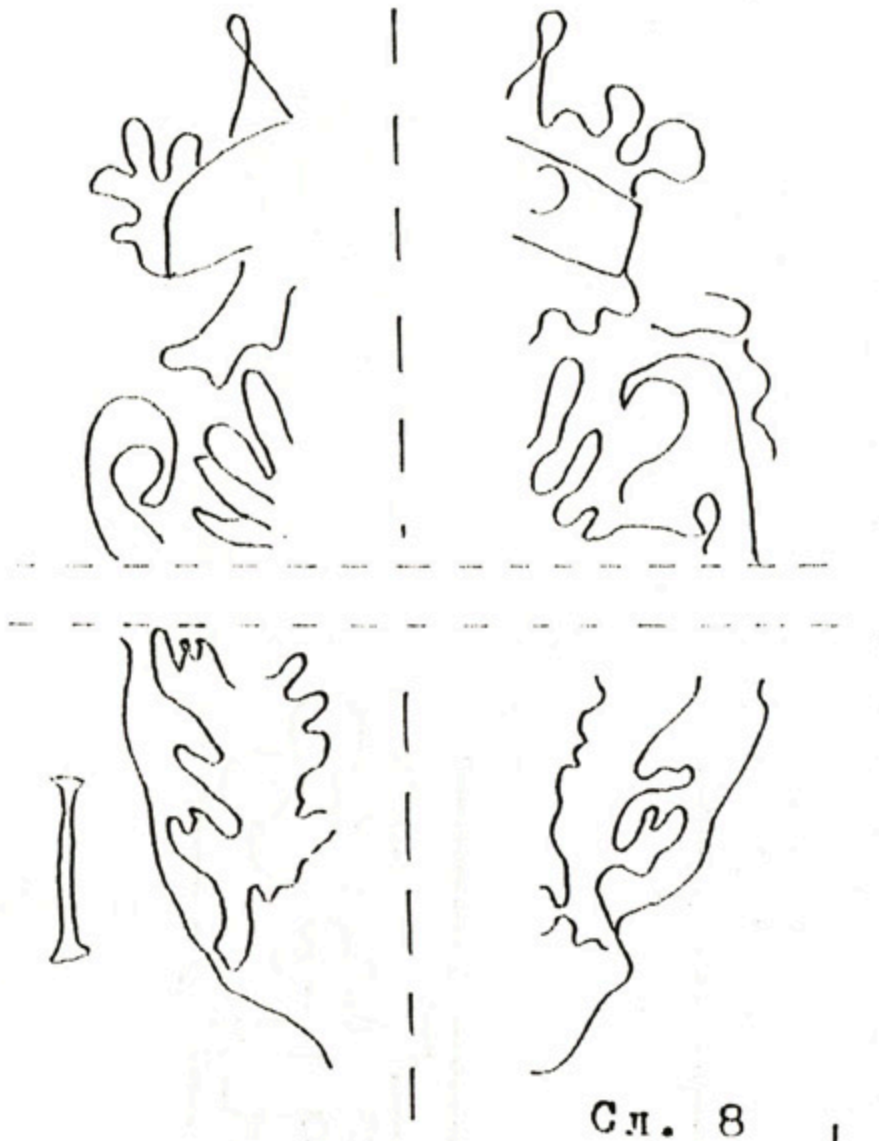

Сл. 8

Сл. 10

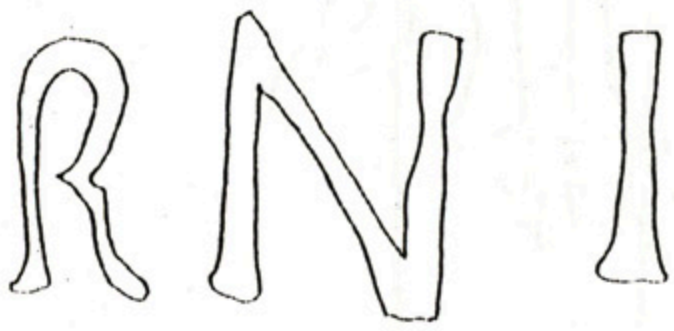

Сл. 12

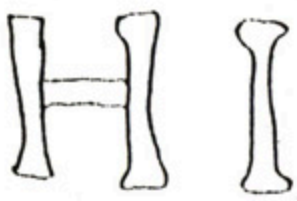

Сл. 11

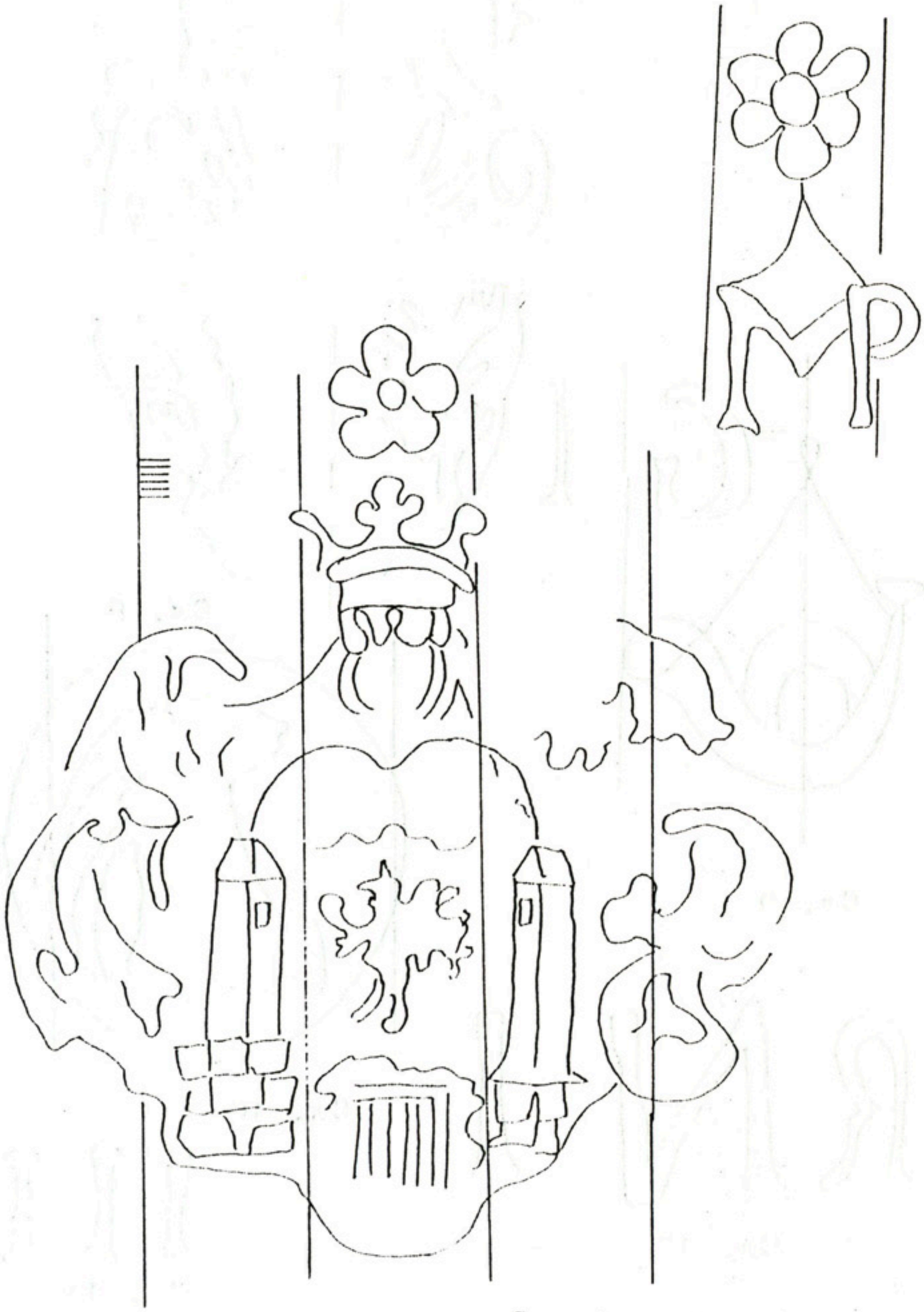

Сл. 7

Сл. 4

Сл. 5

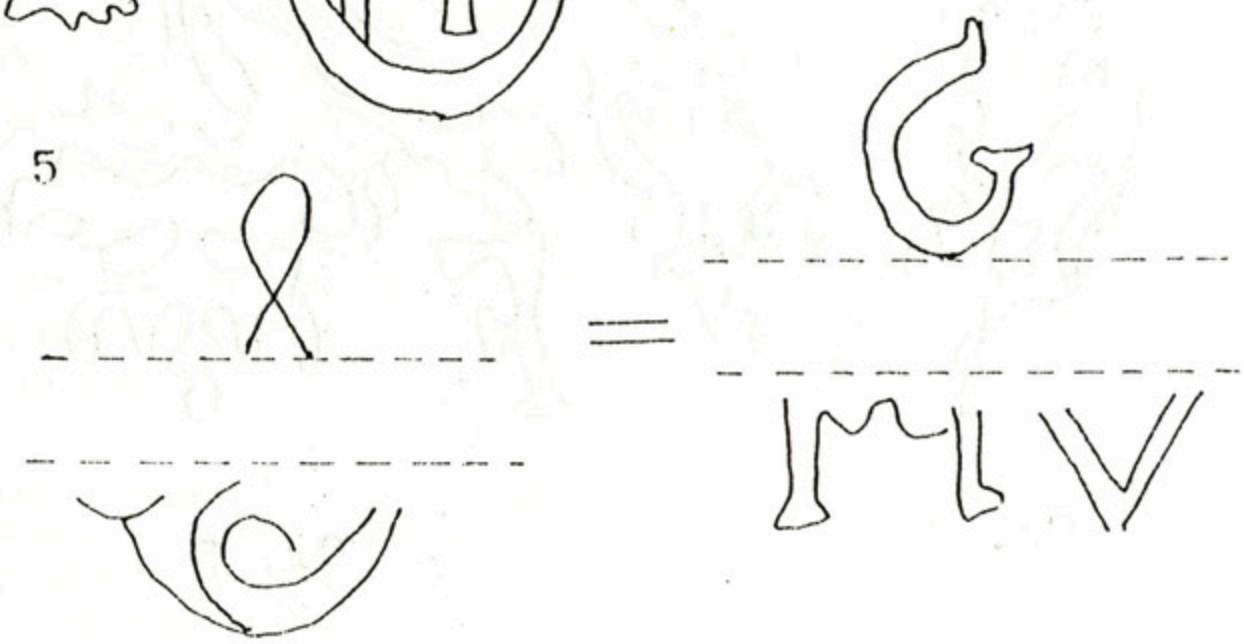

Сл. 6

Сл. 1

Сл. 2

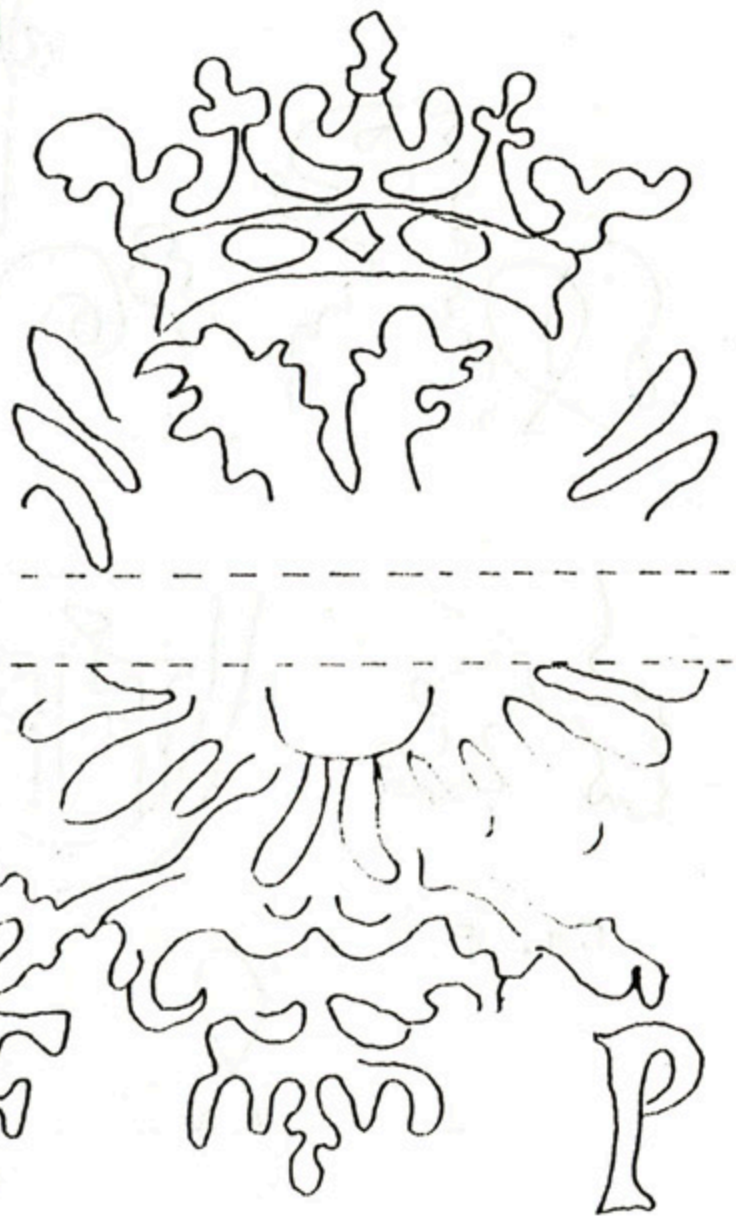

Сл. 3

Душица Грбић

ОСНОВНЕ ОРТОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ *СТИХОЛОГИЈЕ* КИПРИЈАНА РАЧАНИНА

Стихологија Кипријана Рачанина из збирке Библиотеке Матице српске писана је у Сентандреји,[1] 1706. или 1711. године,[2] у време када српскословенска писменост доживљава своје последње доба. У том периоду српске књиге се умножавају само преписивањем, јер је због пропадања старих српских штампарија, које су у 15, 16. и 17. веку радиле кратко и са прекидима, замрло њихово штампање.

Велика оскудица богослужбених и богословских књига нарочито се осећала код Срба у Угарској после Велике сеобе 1690. године, где им је претила опасност од покатоличавања и унијаћења.[3]

Значајан допринос рукописном продуковању и ширењу књига код Срба северно од Саве и Дунава дали су тада Рачани, калуђери-преписивачи из манастира Раче украј Дрине.

Несташица српских богослужбених и богословских књига ублажавала се и доношењем књига из других православних средина, нарочито из Русије. Од треће деценије 18. века руске књиге ће бити све присутније на овим просторима и изазваће снажне и дубоке промене у српском културном, просветном и црквеном животу.

Није ретка била појава да се књиге за Србе преписују са руских, а у прилог томе сведочи управо и *Стихологија* Кипријана Рачанина, чије неке ортографске и језичке карактеристике показују да је и њен предложак био руски.[4]

---

1 Мирослава Гроздановић-Пајић, *Хартија и водени знаци у рукописима Кипријана Рачанина, писаним у Сентандреји*, у овој књизи.

2 Љупка Васиљев, *Нови подаци о рукописима Кипријана Рачанина*, у овој књизи.

3 Мита Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку,* Београд 1932, 14; Исти, *Књиге, књижарство и књижнице Срба у XVIII веку*, Српска штампана књига 18. века, Каталог, Нови Сад-Београд 1963, 13.

4 Вера Јерковић, *Фонетске и морфолошке црте Стихологије Кипријана Рачанина*, у овој књизи.

Од ортографских црта *Стихологије* Кипријана Рачанина испитивала сам оне које су релевантне за одређивање школе: писање група *ја, је* у иницијалном и поствокалском положају речи, означавање секвенци *ља, ња, ље, ње,* употреба слова ї и *јерова*.

У наставку рада следи преглед ортографских одлика *Стихологије* Кипријана Рачанина, најпре њеног полууставног, а потом и брзописног текста.

1. *Полууставним* писмом исписани су л. 1а-116б/6. За анализу тог текста грађу сам прикупила са л. 1а-5б и 112а-116б/6, а неке резултате проверила сам и у ширем делу књиге.

Писање групе ја. На почетку речи група *ја* је обележена увек са ꙗ, што је у складу како с ресавском, тако и с рашком нормом: ꙗко 2а/10, 3а/10, ꙗростїю 1б/20, ꙗрос`т 2а/20 итд.

Иза вокала секвенца *ја* писана је чешће на ресавски начин (са -а) него на рашки (са -ꙗ), а у примени једне или друге праксе уочава се извесна зависност од вокала који претходи групи *ја*.

Група *а+ја* у наставку сложене придевске промене редовно је означена на ресавски начин: истинаа 116а/4, прѣславнаа 116а/18, сты̑аа 116а/20 итд. У овој категорији иза лигатуре ꙗ такође се потврђује ресавска пракса: вечєрнꙗа 3а/11-12.

Група *аја* означена је по рашкој традицији једино у речи: раꙗ 112а/1.

Група *јам+ја* (вредност *еја*) на анализираним странама сређе се у једном случају, а писана је по ресавским правилима: въз|д|ѣанїє 3а/10-11.

У групи *и+ја* доследно се примењује ресавска пракса: сп̑сєнїа 2б/6, wграж|д|єнїа 3а/14, л҃ѹкавствїа 3а/16, безаконїа 4б/9, по|д|овїа 5а/6 (насл.) итд.

Веза *јери+ја* (вредност *ија*) потврђује се само у једној речи из наслова, писаној великим црвеним словима у везу, а *-ја* је овде означено на рашки начин: стїхологыꙗ 3а/1 (насл.).

У групи *о+ја* присутна је увек рашка норма: достоꙗнїє 2а/7, моꙗ 3а/9, твоꙗ 113а/5 итд.

Резултати испитивања писања групе *ја* у поствокалској позицији показују да се ресавска правила увек поштују иза ї и у једном примеру иза ѣ. Ресавска традиција такође је присутна скоро увек и иза а, а изузетак је само један случај, писан на рашки начин (с лигатуром -ꙗ). Иза слова о поштује се само рашка норма, а она се потврђује једанпут и иза ы.

Писање групе је. Група *је* у иницијалном положају писана је углавном по ресавским правилима, и то са є, сем два примера у којима је є: єго 1а/9, єлика 1а/13, єзыци 1б/10 итд.; єго 1а/8, єси 4а/14.

Рашка норма потврђује се у случајевима: ѥ 1б/20, 2а/9,11, ѥ|с|(ть) 5б/2.

Иза самогласника секвенца *je* обично се означава у складу с ресавском традицијом, при чему је ѣ чешће од є. Присуство рашке праксе (ѥ) је ређе, а ван анализираних страна среће се два пута и слово ѧ на месту етимолошког ꙗ, што је одлика рускословенске ортографије.

У групи *а+je* на цитираним странама доследно се поштује ресавски тип: **въздмѣтае|т|** 1б/2, **възыскаей** 4а/12, **прѣбываѥ|т|** 5а/4 итд. Ван поменутих страна иза лигатуре ꙗ долази рускословенско ѧ у примеру: **наставлꙗѧ** 113а/10.

У групи *е+je* на анализираним странама потврђује се само рашка пракса: **враж|д|ꙋющеѥ** 2б/16-17, **моеѥ** 3а/6, 3б/5 итд. У ширем тексту књиге слово ѧ се јавља у **въсеѧ** 68б/2.

Веза *јат+je* (вредност *еје*) јавља се два пута, а писана је на ресавски начин: **оусп҃ѣетъ** 1а/13, **посм҃ѣет се** 1б/17.

Група *и+je* обележава се најчешће са їѥ или ређе са їє. На пример: **людїѥ** 1б/11, **цр҃їе** 1б/12, **повелѣнїѥ** 2а/3 итд.; **достоꙗннїє** 2а/7, **цр҃їє** 2а/12, **сп҃сенїѥ** 2б/19 итд. Лигатуре ѥ у овом споју нема.

Веза *јери+je* (вредност *ује*) потврђује се два пута, и то на рашки начин: **раискыѥ** 5б/3, **с҃тыѥ** 2б/10.

Група *о+je* писана је већином са є: **своє** 1а/11, **своєю** 1б/20, **моє** 4а/14 итд. Широко є среће се два пута: **твоє** 2а/7, 2б/20. Лигатура је такође ретка: **твоѥ** 2а/8, 4б/14, **своѥ** 114б/17.

Група *у+je* јавља се једанпут, а написана је са ꙋє : **радꙋє се** 5б/14.

Преглед писања *је* иза вокала показује да је ресавска традиција редовно присутна иза а, ѣ, ї и ꙋ. Она се, такође, већином поштује и иза слова о, док је рашка пракса овде ређа. Иза слова ы примењује се само рашко правило, а оно је скоро увек и иза слова є. Само једанпут иза є написано је ѧ, које такође срећемо и у једном примеру иза ꙗ, а последица је остатка руског предлошка.

Писање група ља, ња, ље, ње. Групе *ља, ња, ље, ње* редовно су написане с лигатурама (**лꙗ, нꙗ, лѥ, нѥ**), што је одлика како ресавске тако и млађе рашке школе[5]. Примери: **волꙗ** 1а/8, **їсꙗ** 4б/20, **землꙗ** 5б/1-2 итд.; **н҃нꙗ** 2а/12, **вечернꙗа** 3а/11-12, **г҃нꙗ** 5а/4 итд.; **възглѥ|т|** 1б/19, **землѥ** 1б/3, **поставлѥнъ** 2а/1 итд.; **нѥ|го|** 2а/1, **г҃нѥ** 2а/3, **хранѥнїѥ** 3а/13 итд.

Писање слова ї. Једна од најкарактеристичнијих одлика ресавског правописа јесте писање ї испред *ј* и пред словом и.

---

[5] Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице, Палеографско-филолошки прилози*, Београд 1971, 211.

Како је напред показано, група *ија* је на анализираним странама доследно означена по ресавској пракси, са **їа**, док се **ыа** сређе само у једном случају (в. стр. 112). У групи *ије* на месту етимолошког *и* стоји слово **ї**, док је на месту етимолошког тврдог *и* писано **ы** (в. стр.113).

У позицији испред **и** слово **ї** је редовно употребљено на месту етимолошког *и*, док је на месту етимолошког тврдог *и* слово **ы** нешто чешће писано од **ї**.

Два графијска знака **їи** у српскословенском фонетизму имају вредности *ij, иј* или дугог *и*.

У вредности *ij* слова **їи** на месту етимолошког **ии** долазе у примерима: Г мн. **людїи** 2б/13, 112б/16, **ѡ...безаконїи** 4б/20, **нѣстъ литѹргїи** 112б/10, **дн҃їи** 114б/12.

Две графеме **їи** на месту **ыи** (вредност *ij*) потврђују се три пута у А или В јд. м. р. сложене придевске промене: А јд. **члч|с|кый** 116а/15, В јд. **вѣрнїй** 5а/11, **правєднїи** 115б/17. Стављање квачице над **и** у прва два наведена случаја одговара рускословенској ортографији, где **й** означава фонему *j*.

У писању групе *иј* слово **ы** испред **и** сређе се у примерима: Н јд. **вторыи** 3а/8, **пасый** 113а/9, А јд. **нб|с|ный** 112а/17, В јд. **єдиноро|д|ный** 112а/13. Писање **й** у последња три наведена случаја такође потврђује присуство рускословенске праксе у означавању *j*.

У вредности *иј* слова **їи** долазе у случајевима: Л јд. **на лѵ|т|(оѵ)ргїй** 114б/14, Л мн. **въ бл҃говолкнїи|х|** 3б/6-7, **възъпїимъ** (1. л. мн. императива) 5а/11. У првом датом примеру написано је **й**, иако оно по рускословенској ортографији овде нема оправдања, јер и у рускословенском језику, као и у српскословенском, **їи** у овом облику речи има вредност *иј*.

У зависности од реконструкције, *-иј* или дуго *и*, писано са **їи**, јавља се у неким облицима сложене придевске промене: Н мн. **нечъстивїи** 1б/4-5, **зємлъсцїи** 1б/12, **зиж|д|ѵцїи** 113б/3, **живѵцїи** 113б/18-19, **правєднїи** 115б/17, В мн. **нечъстивїи** 1б/1, **прѣхвалнїи** 5б/1; Г мн. **вражїи|х|** 115б/14.

Два слова **їи** долазе и код глагола с префиксом **при-** испред **-и-** : **прїймѣте** 2а/17, **прїидѣте** 111б/1, **прыйдѣши** 112а/17, **прїимѵ** 115а/1, **прїими** 116б/4. У српскословенском фонетизму **їи** овде има вредност дугог *и*. Међутим, случајеви са графијом **й** указују на могућност и рускословенског изговора, *ij*.

Графеме **їи** потврђују се и у несловенској лексеми **гаврїила** 5а/12, где означавају дужину.

Група *ијо* на цитираним странама се не јавља. У речима страног порекла **їѡ(ıѡ)** се сређе у **сїѡномъ** 2а/2, **сıѡнє** 113а/13.

Група *ију* потврђује се са **ї** : **мл|с|тїю** 3б/3, **вєлїю** 5а/14, **любовїю** 5б/11 итд.

Графема ї долази два пута у предлогу при : прї исхо|дї|щи|х| 1а/10, прї адѣ 3б/12.

Слово ї(і) долази понегде и између два сугласника од којих други није *j*: єдінъ 3б/19, мїрови 5а/14, арімаѳєй 5б/8-9 итд.

Слово ї(і) на почетку словенских речи на анализираним странама се не среће, а од страних лексема са иницијалним і, у вредности *и*, потврђују се : іс҃лъ 4б/17, іс҃лꙗ 4б/20, ізраилꙗ 113а/10.

Писање јерова. Према правилима ресавске писмености поред *танког јера* користи се и *дебело јер*, чији је задатак био да означи јак полугласник. Анализа употребе јерова у ресавским и послересавским рукописима показује недоследну примену овог правила.

На цитираним странама *Стихологије* Кипријана Рачанина, а и у ширем тексту књиге, најчешће се јавља *дебело јер*, среће се и *пајерак*, док *танко* и *високо јер* ретко долазе.

а) *Писање јера на крају речи.* На крају речи, када су сва слова у врсти, већином је написано *дебело јер*: бл҃жєнъ 1а/4, моужъ 1а/4, г҃ъ 1б/7 итд. *Пајерак* је стављен у неким случајевима, и то обично на крају реда: грѣсѣх` 3а/17, их` 3б/2, възвах` 4а/1 итд. *Танко јер* се потврђује у примерима мѹжь 1а/2, съвѣть 1б/6, а *високог јера* на испитиваним странама у овој позицији нема.

У лексемама са надметнутим крајњим сугласником, знак редовно изостаје: но|щ| 1а/9, во|д| 1а/10, праведны|х| 1б/6 итд.

На крају речи која с речцом, везником или заменичком енклитиком иза себе чини акценатску целину, *јер* изостаје или је стављен *пајерак*. На пример: посмѣет се 1б/17, дам ти 2а/6, покажет ме 3б/3 итд.; родих` те 2а/5, поют` се 112б/9, не подвижит` се 112б/20 итд.

б) *Писање јера уз предлоге.* Предлог въ на цитираним странама скоро увек има *дебело јер*: въ законѣ 1а/8,9, въ врѣме 1а/11, въ блговолєнїи|х| 3б/6 итд. Знак изостаје само у случају в н|д|лю 114а/6.

Предлог къ јавља се подједнако често с *дебелим јером* или без знака, док се с *високим јером* среће једанпут. Од потврда с ъ наводе се: къ ни|м| 1б/19, къ мнѣ 2а/4, къ г҃ѹ 2б/9 итд. Знака нема у случајевима: к тебѣ 3а/3,5,7, 3б/13 итд. *Високо јер* присутно је у примеру къ нє|м|ѹ 114а/10-11.

Предлог съ долази више пута с *дебелим јером*: съ страхомъ 2а/15, съ трепетомь 2а/16, съ ч҃лкы 3б/1 итд. Знак изостаје само у случају: с тобою 5а/13.

Од предлога на *-з*, који ни у прасловенском ни у старословенском нису имали *јер*, потврђују се из/ис и без, такође без *јера*: ис тъмнице 4а/20, из глъбины 4б/5, ис тебе 116а/1 итд.; без сѣмене (изнад последњег є истом руком написано и) 115б/6.

Од предлога на *-д* среће се **надъ**, и то с надредним **д** : **на|д| сїѡномъ** 2а/2.

в) *Писање јера у иницијалном* **въ-, въз-/въс-**. Иницијално **въ** углавном је писано с *дебелим јером*: **въскоре** 2а/20, **въстаютъ** 2б/4, **въсꙋе** 2б/17 итд. *Високо јер* налази се у примеру **въпадꙋт се** 3б/18, где је слово **в** велико и црвено, а јавља се на почетку реда. *Танко јер* присутно је само једанпут, и то у речи из наслова, писаној великим црвеним словима: **вьзвах`** 3а/1. Знака нема у примерима: **вторыи** 3а/8, **вторникъ** 114а/12, 114б/18.

Облици заменице **вьсь** јављају се редовно с *дебелим јером*: **въса** 1а/13, **въси** 2а/13, **въсѣ|х|** 5б/9 итд.

У префиксу **въз-/въс-** слово *јер* се очекује иза **в** и иза **з**. У позицији **в+ъ** написано је увек *дебело јер,* а иза *-з-/-с- јера* нема: **въскр҃снꙋтъ** 1б/4, **възносе** 2б/8, **възвѣщꙋ** 4а/4 итд.

г) *Писање јера у осталим префиксима.* Префикси на *-з-* у старословенском језику најчешће имају *јер.* На испитиваним странама *Стихологије* префикс **из-/ис-** долази без знака *јер*: **исчезае|т|** 4а/5, **избави ме** 4а/18, **изведи** 4а/20 итд. Префикс **раз-** јавља се једанпут, с надредним **з** и без *јера*: **ра|з|сыпаше се** 3б/11.

У префиксу **съ-** обично је написано *дебело јер*: **събраше се** 1б/13, **съхрани ме** 3б/15, **съблазанъ** 3б/16 итд. Знака нема у: **смꙋтитъ** 1б/20, **смѣрих се** 4а/17.

д) *Писање јаког полугласа ван предлога и префикса.* Овде ће се изнети случајеви у којима се *јер*, ван већ поменутих позиција, могао вокализовати у српскословенском и у народном језику, без обзира на Хавликово правило о одређивању јаког и слабог полугласника.

У *корену* речи јак полуглас је на анализираним странама увек означен *дебелим јером*: **тъщетны|м|** 1б/11, **тъмъ** 2б/13, **стъзи** 4а/6 итд.

Ван *корена* речи *дебело јер* се среће четири пута, и то код *именица* на **-ькь** (**петъкъ** 114б/2, 115а/4, **четвръткъ** 115а/2) са гласовном вредношћу, и *придева* на **-ьск-** (**землъсцїи** 1б/12), без гласовне вредности.

Слово **а** на месту *јера* написано је у лексемама **четвръткъ** 114а/19 и **съблазанъ** 3б/16 (у другом случају у питању је категорија секундарног полугласника).

Знак је више пута изостављен у случајевима где се могао развити секундарни полугласник: **вѣтръ** 1б/3, **есм'** 2а/1, 3б/19, **жизнъ** 5б/9 итд.

ђ) *Правопис јера у слабом положају ван краја речи.* У слабој позицији најчешће нема *јера* или је ређе написан *пајерак.* Илустрације ради, наводе се примери: **конце** 2а/8, **желѣзною** 2а/9, **что** 2б/3 итд.; **гꙋбител'не** 1а/7, **ꙗрос'т** 2а/20, **бѣг'ство** 4а/11 итд.

е) *Писање вокалног л, р.* За вокално *л* на цитираним странама постоје само две потврде. У оба случаја иза **л** стоји **ъ** : **тлъща** 3б/10, **длъготꙋ** 114б/12.

Вокално *р* се јавља више пута, а иза њега обично долази *дебело јер*: **ѡдръжанїє** 2а/8, **жрътва** 3а/11, **мрътва** 5б/8 итд.

Знак изостаје у примеру **ѿврзѣмь** 1б/16.

Знака нема ни у лексемама с надредним словом - **ср|д|ца** 3а/15, **ср|д|цємъ** 5б/11, а такође ни у скраћеници **цр҃кви** 112б/9.

2. *Брзописно* писмо у *Стихологији* Кипријана Рачанина јавља се на л. 116б/7-120а. Њиме су исписана многолетствија, здравице и похвале српским светитељима, српском патријарху и митрополиту, а такође и запис писара Кипријана, којим се књига завршава.

У испитивању ортографије овог дела *Стихологије* пратила сам исте црте као и у полууставном тексту књиге.

Писање групе ја. Група *ја* у иницијалном положају потврђује се с лигатуром **ꙗ** : **ꙗко** 119а/1, 119а/8.

Иза вокала ова група долази много пута иза **ї** и два пута иза **а**, а писана је редовно на ресавски начин, са **а** : **василїа** 117а/2, **подꙋнавїа** 118б/1, **сїа** 118б/19; **мноогаа** 119а/15, **мнѡгаа** 119а/19.

Писање групе је. На почетку речи секвенца *је* означена је доследно помоћу широког **є**, сем једног случаја, који има лигатуру **ѥ**. За **є**- наводе се потврде: **єго** 117а/15, 117б/9, 119б/17, **єлєны** 117б/10, **єкатєрины** 117б/11-12 итд. Лигатура је присутна у примеру: **ѥмꙋ** 119б/8.

Група *је* у поствокалској позицији писана је скоро увек по ресавским правилима, при чему мало **є** долази много пута, у позицији иза **а**, **є**, **ї**, **ы**, **о**, **оу**, док широко **є** само једанпут, и то на крају реда иза **ї**. Илустрације ради износе се случајеви: **николає** 117а/5, **ст҃ыє** 117б/12, **нашєє** 117б/12-13, **поспѣшєнїє** 118б/5, **пръвїє** 119а/11-12, **бл҃гоє** 118б/5, **да ра|д|оуєт сє** 119б/1 итд.; **мл҃ѥнїє** 116б/8.

Рашка норма, тј. лигатура **ѥ**, присутна је једанпут, иза **ѣ**: **имѣѥ** 119б/8.

Писање група ља, ња, ље, ње. Групе *ља, ња, ље* долазе редовно с лигатурама, док за групу *ње* нема потврда. Примера ради, наводе се случајеви: **ст҃лꙗ** 118б/10, **оучитєлꙗ** 118б/15, **слоужитєлꙗ** 118б/15 итд.; **гн҃ꙗ** 118б/15, **нн҃ꙗ** 119а/5, **горнꙗго** 119а/14 итд.; **застоуплѥнїє|м|** 116б/12, **въсєлѥнски|х|** 117а/2, **възлюблѥнника** 117а/13-14 итд.

Писање слова **ї**. У позицији етимолошког *и* испред *ј* и пред **и** доследно је писано **їи**, док се на месту етимолошког тврдог *и*, поред **їи**, јавља и **ыи**.

У групи *ија* на анализираним странама увек се среће **ї** (в. напред наведене примере). У групи *ије* слово **ї** је употребљено како на месту

етимолошког **и**, тако и на месту **ы**, а има примера и са **ы** на месту етимолошког *јери* (в. стр. 117).

У вредности *ај* два графијска знака **їи** срећу се само у несловенским лексемама **мирликїискаго** 117а/6, **врєтанїїскы|м|** 118а/20. У овом другом случају, фонема *ј* обележена је на рускословенски начин, са **й**. Друга наведена реч писана је и са **и**: **врєтанискы|м|** 119а/14.

Вредност *ај* писана је са **ын(ый)** у примерима: Н јд. **прѣтворивый** 119а/4, **оупраз|д|нивый** 119б/19-20, **таковын** 120а/10.

У вредности *ји* слова **їи** долазе у случајевима: Д јд. **мр̄їи** 116б/10, **далматїи** 119а/13, **травѹнїи** 119а/13, Л јд. **на литѹргїи** 119а/9, **въ софїи** 117б/16; Л мн. **пѣнїи|х|** 118б/16.

Дуго *и*, односно *-ји* означено је са **їи** у неким облицима сложене придевске промене: Н мн. **дръжавнїи** 119б/4-5, **соуцїи** 119б/6, Г мн. **прочїи|х|** 116б/13,19, 117а/18, **новосїатєлнїи|х|** 118а/8 итд.

Два слова **їи** срећу се и код глагола с префиксом **при-** испред **-и-** : **прыйдѣтє** 119б/10, 15, **прїимає** 120а/9. Како је напред већ истакнуто, у српскословенском језику **їи** се овде изговара као дуго *и*, али писање **й** у првом наведеном примеру указује на могућност и рускословенског изговора, *ај*.

У лексемама **гаврїила** 116б/13, **гав'рїила** 117б/5 два **їи** означавају дужину *и*.

Група *јо* се не потврђује у словенским лексемама, а код страних речи **їѡ** се јавља у случају **иларїѡна** 117б/6.

Група *ју* обележена је са **їю** : **арсєнїю** 119а/10, **поморїю** 119а/13.

У иницијалном положају, у вредности *и*, понегде се јавља **і**: **і̄с̄ѹ** 116б/8, **иларїѡна** 117б/6, док се **ї** не среће.

У положају између два сугласника од којих други није *ј* слово **ї(і)** има следеће потврде: **кон'статїна** 117б/9, **маѯїма** 118а/9, **ієѵ|г|листа** 119б/4.

Писање јерова. У брзописном делу *Стихологије* Кипријан Рачанин користи најчешће **ъ**, много пута ставља и *јерак*, а пише и *високо јер*, чешће него у полууставном тексту књиге.

а) *Писање јера на крају речи.* На крају речи, где крајњи сугласник није дигнут над ред, већином долази **ъ** : **ап|с|лъ** 116б/17, **м|ч|нкъ** 117а/16, **ѡ̈цъ** 117а/20 итд. *Високо јер* јавља се више пута, а примера ради износе се потврде: **ієѵ|г|листъ** 116б/17-18, **оучитєлъ** 117а/2, **прочїихъ** 117а/18 итд. Случајева с *јерком* или без знака нема.

Примери с надметнутим крајњим сугласником веома се често срећу на крају реда, а писани су без знака: **бє|з|плътны|х|** 116б/13-14, **въсєлкнскы|х|** 117а/2, **прочїи|х|** 117а/7 итд.

Само два пута реч стоји испред енклитике (испред везника се не потврђује), а писана је без знака иза крајњег сугласника: да ра|д|оуєт сє 119б/1, да в|с|єлит сє 119б/1.

б) *Писање јера уз предлоге.* Предлог въ чешће се потврђује са словом ъ, а више пута се среће и *високо јер.* Од потврда са ъ наводе се: въ прѣмнѡгыє 116б/8 въ м|л|бꙋ 116б/14, въ бл҃гоє 118б/5 итд. За *високо јер* износе се случајеви: въ мл҃бꙋ 117а/1,4, въ длъгоднъство 118а/14 итд.

Предлог къ јавља се у једном случају: къ ѥмꙋ 119б/8.

Предлог съ налази се такође једанпут, а има *високо јер*: съ ними 119б/6.

Од предлога на *-з* потврђује се из/ис, без знака: из єгѵ̈пта 118б/20, ис камєнє 119а/3.

Предлози на *-д* не долазе у тексту.

в) *Писање јера у иницијалном* въ-, въз-/въс-. Иницијално въ- среће се у примеру въсєлѥнскы|х| 117а/2.

У заменици вьс- обично долази ъ : въси 118б/13, въсѣ|х| 119а/8, въсѣ|м| 119а/12 итд. *Пајерак* се јавља у случају в'са 119б/20, а знак изостаје у всє|х| 117а/15.

У речима сложеним са вьс- скоро увек је написано ъ : въсєхвалны|х| 116б/16, въсєст҃ѣйшємꙋ 119а/16, въсєблж҃єннєишє 119а/16 итд. *Пајерак* је присутан у примеру в'сємїрноє 119б/15, док потврда без знака нема.

Префикс въз- јавља се само у случају: въ|з|люблѥнника 117а/13-14.

г) *Писање јера у префиксима.* Префикс съ- потврђује се с ъ два пута: съхрани 118б/10, съзываєтъ 119б/14. Знак изостаје у примеру: скончав'ши|х| сє 117а/13.

Од префикса на *-з* јавља се бєз- увек се надредним з и без знака *јера*: бє|з|пл'тны|х| 116б/12, бє|з|плътны|х| 116б/13-14, бє|з|срєбр'ныкъ 117а/16-17 итд. Среће се и префикс из-, писан такође без *јера*: извєдє 119а/1, избѣжати 120а/12.

Потврде за префикс на *-д* су: прѣ|д|статєлство|м| 116б/11, по|д|крилїє 118а/8.

Префикс об- писан је без *јера* и с *пајерком*: ѡбложъ 119б/19, ѡбщєдатєлны 120а/9; ѡб'щ|є|житєлꙗ 117б/2-3.

д) *Писање јаког полугласа ван предлога и префикса.* У случајевима у којима се *јер* могао вокализовати у српскословенском и у народном језику, без обзира на Хавликово правило о одређивању јаког и слабог полугласника, редовно долази ъ: съи 119а/5, мъздꙋ 119а/7, тръжъство 119б/15, нєчъстїа 119б/18, моужъство|м| 119б/18, конъцъ 120а/10.

ђ) *Писање јера у слабом положају ван краја речи.* У слабој позицији обично нема *јера* или је стављен *пајерак*: прѣмнѡгыє 116б/8, похвалꙋ 116б/16, оумнаго 117а/14 итд.; истин'номꙋ 116б/7, гав'рїила 116б/13, мар'ка

116б/18 итд. Знак ъ ређе долази: длъгодн҃ъство (друго ъ) 118а/14, длъгодн҃ъствїє (друго ъ) 118б/5, ср'бъскомꙋ 118а/13.

е) *Писање вокалног л, р.* Иза вокалног *л* увек се јавља ъ : длъгодн҃ъство 118а/14, длъгодн҃ъствїє 118б/5, блъгарѡ|м| 119а/13, длъгъ 120а/8.

Иза вокалног *р* јавља се најчешће ъ : оутвръди 119а/5, пръвыє 119а/11-12, сръблѥ|м| 119а/12 итд. *Пајерак* је присутан више пута: пр'вом|ч|ницѣ 117б/10, ср'бскаго 117а/7, оутвр'дишє 118а/6 итд. Знак изостаје само једанпут: срб|с|комꙋ 119а/9.

Општи осврт. Ортографска испитивања полууставног текста *Стихологије* Кипријана Рачанина сведочи о ресавском, ненормализованом правопису.

У писању групе *ја* на почетку речи поштује се увек ресавска норма, док се у поствокалском положају, поред ресавске праксе, више пута потврђује и рашка традиција.

Група *је* у обе позиције најчешће је означена по ресавским правилима, при чему у иницијалном положају речи већином долази широко є, а ретко мало є, док је иза вокала слово є чешће од є. У неким случајевима, како на почетку речи, тако и иза самогласника, секвенца *је* писана је на рашки начин, а два пута иза вокала потврђује се и рускословенска пракса, тј. на месту етимолошког ꙗ стоји ѧ.

Групе *ља, ња, ље, ње* редовно су писане с лигатурама.

Слово ї испред *ј* и пред словом и јавља се увек на месту етимолошког *и*, док се на месту етимолошког тврдог *и* поред ї среће и ы. У вези їи над и у неким примерима стоји квачица (й), што је одлика рускословенске ортографије у означавању фонеме *ј*.

Од *јерова* Кипријан Рачанин употребљава *дебело јер*, много пута ставља и *пајерак*, док *танко* и *високо јер* ретко пише.

У позицији где се полугласник могао вокализовати најчешће долази *дебело јер*, два пута се јавља *високо јер*, једанпут се среће *танко јер, пајерак* се не потврђује, док су случајеви без *јерова* или *пајерка* ређи.

На крају речи где крајњи сугласник није дигнут над ред већином је присутно ъ, понегде је написан *пајерак*, а са *танким јером* постоје две потврде. Знак изостаје само у примерима где следи речца или заменичка енклитика.

У слабој позицији полугласника ван краја речи знака нема или се јавља *пајерак*.

Иза вокалног *л* потврђује се само ъ, а иза вокалног *р* чешће стоји ъ, а ређе знак *јер* изостаје.

За вокализацију полугласника у *а* на анализираним странама књиге постоје две графијске потврде.

Резултати ортографске анализе *брзописног* текста у *Стихологији* Кипријана Рачанина потврђују да је и овај део књиге, као и полууставни, исписан ресавским правописом, али да се јављају и ретки остаци рашке праксе.

Група *ја* у обе позиције означена је на ресавски начин.

Група *је* у иницијалном положају писана је по ресавским правилима, и то увек са широким **є**, док се рашка традиција потврђује само једанпут. Иза самогласника *је* је такође скоро увек обележено на ресавски начин, при чему стално долази **є**, а само једанпут широко **є**. За рашку праксу постоји једна потврда.

Секвенце *ља, ња, ље* (за *ње* на испитиваним странама нема потврда) писане су с лигатурама.

Правопис слова **ї** испред *ј* и пред словом **и** је као и у полууставном тексту (на месту етимолошког *и* је увек **ї**, а на месту етимолошког тврдог *и*, поред **ї**, сређе се и **ы**). Утицај рускословенске ортографије такође се јавља у писању **й**.

Од јерова потврђују се **ъ**, *високо јер* и *јајерак*, а *високо јер* се овде чешће користи него у делу књиге писаном полууставом.

У позицији где се полугласник могао вокализовати у књижевном и у народном језику по правилу стоји **ъ**, ретко је стављен *јајерак* или нема знака.

На крају речи јавља се **ъ** или *високо јер*.

У слабом положају ван краја речи обично нема *јера* или је стављен *јајерак*.

Иза вокалног *л* јавља се **ъ**, а иза вокалног *р* најчешће је написано **ъ**, више пута потврђује се и *јајерак*, док знак (*јер* или *јајерак*) ређе изостаје.

Вера Јерковић

ФОНЕТСКЕ И МОРФОЛОШКЕ ЦРТЕ *СТИХОЛОГИЈЕ* КИПРИЈАНА РАЧАНИНА

У калуђерској осами, опхрван мислима о пролазности живота, јеромонах Кипријан, један од најугледнијих представника рачанске школе, сигурном, иако старачком руком, исписује *Стихологију*, богослужбену књигу на српскословенском језику.[1] Настала у последњим деценијама служења српскословенским језиком у српској цркви,[2] а трудом образованог и искусног преписивача,[3] она је незаобилазно сведочанство о језику на коме је вековима, у континуитету трајања, остваривана богата српска црквена и световна литература.

Српскословенски језик се у црквеним књигама налази у својој највишој и најчистијој форми, што се односи и на црте на фонетском и морфолошком плану. *Стихологија* је преписана у време када су српске редакцијске црте већ давно биле одређене и уткане у старословенско језгро. Старословенски језик је формирањем редакција највише измена претрпео на фонетском нивоу, и то у оквиру вокалског система. С обзиром на функцију коју је заједнички словенски богослужбени језик изградио, до његовог озбиљнијег раслојавања под утицајем народних језика и није смело доћи. Стога у области морфологије нема знатног одступања од оног стања које је нађено у споменицима Лескиновог канона,[4] односно у старословенском језику какав је био у доба формирања националних редакција. То је био језик у коме се огледа развој,

---

1 Запис Кипријана Рачанина се налази у рукопису на 120а страни.

2 Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице,* Београд 1971, 194; Мирослава Гроздановић-Пајић на основу водених знакова датира Стихологију у XVIII век, после 1704. године. Љупка Васиљев је уочила да се у заставици на 1. листу налази уписана година која се у зависности од читања своди на 1706. или 1711. Податке о томе види у њиховим радовима објављеним у овој књизи.

3 Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 1983, 168.

4 A. Leskien, *Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache*, Heidelberg 1909; Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, Нови Сад 1975, 34-37.

те се паралелно срећу старије и млађе језичке особине, међу којима знатан број одговара српском језику.

Не може се заобићи ни специфичност проблема које ствара етимолошки правопис. Традицијом преношен начин читања српскословенских текстова није досегао до времена рађања славистичке науке. Читање је реконструисано уз помоћ новоцрквенословенског језика и оних примера који су спонтано унети у српскословенске текстове, а исписани према изговору. Знатну помоћ пружили су и рукописи са посрбљеним правописом.[5] Анализирајући фонетске црте *Стихологије*, пажњу ћу посветити утврђивању изговора, односно транскрипцији.

С обзиром на културноисторијске прилике северно од Саве и Дунава почетком XVIII столећа, није неинтересантно ни питање предлошка са којег је Кипријан преписао своју књигу.

1. *Фонетске црте.* Поред редакцијских одлика пратиће се и оне особине по којима се српски разликује од црквеног језика.

Српскословенски текстови XVIII века писани су послересавским правописом у коме се *јери* чува. Међутим, слово се већ вековима изговарало као *и* о чему сведоче многобројне замене знакова **ы, и** и **ї** у српским споменицима, као и правопис назван посрбљен. Појава је присутна и у Кипријановој књизи. Упада у очи врло често писање групе *ки* са **и** и **ї** као и појава **ы** иза *ц*. Томе се придружују и многобројни случајеви у којима иза префикса на *-з* иницијално *и-* речи која следи долази са **ы** : **изыде, възыиде**. Уколико се ове поменуте категорије изузму, грешака у етимолошком писању **ы** нема много. Наведене, пак, црте одлика су руске редакције.[6]

Књижевни, то јест богослужбени језик Срба у време настанка *Стихологије* био је екавски. Мада је јеромонах Кипријан слово **ѣ** претежно написао на етимолошком месту, ни његов рукопис није лишен случајева узајамног замењивања слова **ѣ** и **є**, као: **прп|д|бнєи** 30б/9, **чєдєхъ** 40а/18, **тєлѣси** 5б/19, **нє вѣдєхѫ** 41б/16, **прыидѣши** 109б/17 итд.

У књизи нема других рефлекса *јата*, те се види да је јеромонах добро владао екавским изговором, устаљеним у српској православној цркви српскословенског периода од појаве овог рефлекса.[7]

---

5 Посрбљеним правописом се писало „нарочито у XVII и у првој половини XVIII века" / види: Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 206/.

6 Аврам Мразовић, **Рѫководство въ славєнстѣи грамматїцѣ, въ Бѫдинѣ** 1821, 20-23 (надаље се цитира под *Руководство*); Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, 53.

7 "Први недвосмислени екавски рашки документ" настао је око 1289. године. /Павле Ивић и Вера Јерковић, *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, 200/; Јасмина Грковић-Мејџор истражује и утврђује да је српскословенски екавски изговор био јединствен, без обзира на дијалекатску основу /Јасмина Грковић-Мејџор, *Језик „Псалтира" из штампарије Црнојевића*, ЦАНУ, Подгорица 1993, 50/.

У *Стихологији* Кипријана Рачанина уставним *дебелим јером* означен је некадашњи полуглас у јаком положају који је имао гласовну вредност, те слово треба прочитати као *а*, с обзиром да се вокализација одиграла више векова раније.[8] У многим српским споменицима стога долази до узајамног замењивања слова **а** и *јер*, али има и таквих у којима та појава изостаје, што значи да се правопис *јера* у јаком положају могао научити и релативно лако памтити.[9] Кипријанов рукопис се придружује овим текстовима. У њему се **а** место **ъ** налази у примерима: **хвалань** 16а/18, **са въсакы|м|** 76б/3, **васъ миръ** 102б/20, **четвръtакъ** 114а/15, 115а/2 (али и **четвръtъкъ** 115а/2). О изговору **ъ** као *а* сведочи и случај **хла|д|(а)нъ** 65а/7 где је сугласник дигнут изнад два једнака вокала од којих се други не пише. Место **а** је **ъ** у **къпъдокѡ|м|** 27а/8 (постоји и **кападокѡ|м|** 29а/14).

Постојећа правила о транскрипцији српскословенских споменика казују да су се предлози **въ, къ** и **съ**, без обзира на некадашњи слаби или јаки положај полугласа, читали *ва, ка* и *са*.[10]

У Кипријановом препису увек је **въ** (*ва*), сем у случајевима **в' васъ миръ** 102б/20, **в н|д|лю** 114а/6. Предлог **въ** (*ва*) не постоји у српском језику, те на том плану није могло доћи до узајамног прожимања, које је евидентно код предлога **къ** и **съ** јер у српском језику егзистирају као *к* и *ка, с* и *са*. Анализа српскословенских рукописа показала је да се ови предлози без вокала обично јављају уз личне заменице 1. и 2. лица, што је запажено и у *Стихологији*.[11]

Ни иницијално **въ-**, префикси **въ-, въз-/въс-** не постоје у српском језику, а понашају се на исти начин као предлог **въ**, односно очекује се редовно присуство **ъ** (*а*). Од овог правила у *Стихологији* се издвајају примери: **вторын** 3а/8, **втораго** 28а/18, **вторы** 45а/16, **вторїе** 46а/11, **вторникъ** 114а/12 (али и **въторникъ** 114а/12), **всїавъ** 11б/8, **вчера** 77б/3, **вдовѹ** 101а/9.

Исте лексеме се без *јера* налазе и у другим српским рукописима, а са *в-* се изговарају и у новоцрквенословенском језику.[12]

Префикс **съ-** за разлику од **въ-** или **въз-/въс-** има у српском језику ослонац на *са-* и *с-*. У досада испитаним рукописима српске редакције

---

[8] Рефлекс полугласа се код Срба јавља крајем XIV века. / Павле Ивић, *Судбина полугласа у српскохрватском језику*, Књижевност и језик, 2-3, Београд 1972, 6-11; Павле Ивић - Милица Грковић, *О почецима замене полугласа са а у ћирилским споменицаима*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XIV, Нови Сад 1971, 53-59/.

[9] П. Ђорђић указује на категорије са јаким полугласом. /види: *Историја српске ћирилице*, 206-209/.

[10] *Исто*, 207-208.

[11] Вера Јерковић, *Српска Александрида. Академијин рукопис бр. 352. Палеографска, ортографска и језичка истраживања*. САНУ, Београд 1983, 35.

[12] *Исто*, 37; Прота Сава Петковић, *Речник црквенословенскога језика*, Сремски Карловци 1935; Вук Ст. Караџић, *Примјери српско-славенскога језика*, Беч 1857, 38-62.

показује велико колебање у писању *јера*, те је тешко поверовати да је неко чвршће правило о обавезном присуству вокала уопште и постојало. У *Стихологији* се префикс **съ-** (*са-*) јавља осам пута чешће од **с-** (*с-*). Лексеме са *с-* јесу: **свєзан-, свѣдѣтєлство, сказати, сказатєлъ, скончавати, скровищє, смєсти сє, смѣрити, смѣсно, смѣшєнїє, спасти сє, сподобити, стєжати.** Пишући о транскрипцији српскословенских текстова П. Ђорђић скреће пажњу на речи **смѣрєникъ, спасєникъ, сподобити**, а делимично и **сказати** и **скончати** које су се у црквеном језику усталиле са *с-*.[13]

Књишка црта да се заменице **въс-** и **въсак-** читају са *-а-* без обзира на положај некадашњег полугласа, готово се у потпуности потврђује у *Стихологији* (набројала сам 206 потврда са **въс-** и 35 са **въсак-**). У већини случајева са испуштеним знаком *јер* за вокал, он изостаје када је пред заменицом предлог **въ : въ всѫ** 25а/2, 115а/3, **въ все** 49б/16, 65б/5, 81а/12, 98а/20, 114а/14, **въ всѣхъ** 76а/6, **въ всеи** 85б/8, - **въ всако** 16б/13, **въ всакѡ|м|** 18б/5, 230/18. Појава се лако да објаснити редукцијом у изговору другог *-а-* у *ва вас-*.[14] Тим примерима одговара и **съ всєвоинство|м|** 89а/17. Само још у малом броју потврда у заменици **въс-** изостаје знак **ъ** (**все** 2б/16, 89а/17, **всємъ** 7б/11, **вси** 29а/5, **вса** 43б/19, - **всєсилнъ** 73а/9, 78б/3, **всєч|с|тнаа** 83а/20, **всєро|д|на** 88а/6), или имају *јајерак*, који се у рукопису иначе јавља у слабом положају некадашњег полугласа (**в'сєпраз|д|-нъстъвнаа** 80а/19, **в'сєсилна** 87а/14). Таква ситуација нађена је и у другим српским рукописима из времена када је замена *вс-* у *св-* у народном језику већ увелико била извршена.[15] У заменици *васачаск-* оба *јера* су написана.

У редакцијским језицима, те и у српскословенском, испред суфикса на *-ств-* и *-ск-* развио се јак положај полугласа, касније код Срба *-а-*, уколико су се налазили иза *ч, ж, ш, жд* и *шт.* [16] Кипријан Рачанин редовно поштује то правило стављајући слово **ъ**.

Међутим, у неким рукописима се под утицајем етимолошког правописа и наведеног правила среће **-ъ-**(**-а-**) и када није испуњен изнети услов. У рукописима исписаним посрбљеним правописом са *-а-* су потврђене лексеме: *богатаство, јестаство, плтаски.*[17] Уметањем полугласа, односно *-а-*, спречава се сливање сугласника *-тс-* у *-ц-*, што и

---

[13] Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 208.

[14] Види исту појаву у Јефимијиној похвали кнезу Лазару / Вера Јерковић, *Синтаксичке одлике Јефимијине похвале кнезу Лазару*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXIII, Нови Сад 1990, 183-189/.

[15] До метатезе *вс-* у *св-* долази у народним говорима током XIII и XIV века. /види: Александар Младеновић, *Прилог тумачењу измене иницијалног в- са слабим полугласником у једном делу српскохрватског језика*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXI/2, Нови Сад 1979, 14/.

[16] Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 208-209.

[17] *Исто*, 208, 209.

објашњава ову појаву. У *Стихологији* се без *јера* налазе: богатство, безчедствꙋюще, благочедствꙋюще, моавитск-, са *пајерком* који Кипријан ставља у слаб положај некадашњег полугласа: богат'ство, а са ъ : адъскыми 78б/10, г|с|дъскымъ 49а/4, плътъскы 111б/20.

Уколико се пред групом *-ств-* и *-ск-* суфикса налази сонант, у изговору се не јавља *-а-*, што потврђује и правопис нашег рукописа. Овом правилу подлежу лексеме без икаквог знака за *јер*: блаженство, воинство, лꙋкавствиѥ, начелствꙋющи, празднство, пришълствиѥ, свѣдѣтелство, свѣдѣтелствꙋе, царство, царствовати, чꙋвство, ꙗвствовати, - аврамск-, алеѯандрск-, горск-, едомск-, женск-, звѣрск-, мирск-, морск-, пищалск-, славословск-, херꙋвимск-. И са *пајерком* је таинство, а само са *пајерком* царствиѥ, док се у лексемама агглск-, аѳонск-, юрданск-, санск- налази двојако писање: са ъ и без знака. Са ъ је и пример ханаанъска 17б/6. *Пајерак* се у *Стихологији* користи у слабом положају некадашњег полугласа, а ъ у наведеним примерима свакако није имало гласовну вредност. Унето *-а-* не очекујемо ни у примерима *српск-* писаним сръбск- и сръбъск- и у бѣг'ство. Због компликоване сугласничке групе могуће је да се у ликъствꙋетъ 55а/2 полугласнички знак изговарао, те гласи *ликаствујет*.

Посебно се осврћем на придеве са групом -ствън- у оквиру које је долазило до метатезе -въ- у -ъв- са изговором полугласничког знака.[18] Уколико се издвоје скраћенице бж|с|твн-, у *Стихологији* је та црта доследно спроведена. Потврда је много, па као илустрацију наводим по један пример нађених лексема: дв|с|тъвника 53а/10, чю|в|стъвныи 53а/15, бж|с|тъвноє 54а/10, блгодарстъвно 65а/10, ꙗвстъвно 71а/13, нежрътъвно|є| 79а/11, прѣсоущ'стъвне 81а/10, затим невещестъвнными 55б/10, невещестъвны 59б/16, невещестъвныи 65б/1. Пошто се група *-ств-* разбија у *-став-* у примерима *невештествн-* иза *шт* остала је туђа, овде руска вокализација полугласа, речи са бж|с|тъвн- имају скраћено написан први део, а у прѣсоущ'стъвне питање је да ли *пајерку* треба дати гласовну вредност.

Када је група *-въ* на крају речи, нема метатезе: вѡи|н|ствъ 56б/14, 61б/13, мрътвъ 73б/7.

У примеру вѣтъв'ми 72а/8 правопис потврђује изговор *ветавми*, док је у мрт'вца 75а/11 опет присутан проблем око *пајерка*.

Посебно је праћен и правопис активног партиципа претерита инфинитивне основе на *-и-*, који је грађен на старији начин, стран српском језику. П. Ђорђић наводи да се према *рождаство* изговарало и *рождашија*,[19] што значи да се испред *-ш-* развио јак положај полугласа ако су му претходили сугласници *ч, ж, ш, жд,* и *шт*. У *Стихологији*

---

[18] *Исто*, 209.

[19] *Исто*, 209.

таквих потврда има: **рож|д|ъшаго се** 54а/20, 61б/4, **рож|д|ъшѹ се** 109а/20, **заблѹж|дъшимъ** 52а/16, **свобожъша** 107б/14 (место *жд* је *ж*, што је вероватно русизам).

У *Историји српске ћирилице* П. Ђорђић каже да се у српскословенском „примењивао" изговор *Аврамаљ, земаљни, оставаљ, оставаљши.*[20] О таквом изговору нема ни трага у *Стихологији*. Сугласничке групе *вљ, мљ, пљ* нису раздвојене секундарним полугласом, односно словом **ъ**. Појава се не среће код именице **въплъ** 34а/15, 42б/10, код придева: **землъсцїи** 1б/13, 17а/11, 45б/10, 11, **землъная** 6б/12, **землъноро|д|нїи** 28а/5, **землънымъ** 59а/17, **таковлъ** 100б/2 итд., затим код активног партиципа претерита типа: **избавлъшем се** 44б/16, **избавлъ** 48б/4, **съвъкѹплъше** 53а/14, 67б/8, **съвъкоуплъшек** 54а/1, **тавлъшаго** 62б/20, **ѡстѹплъ** 66б/6, **наставлъшомѹ** 89а/16, **потоплъшомѹ** 89а/18, **прославъшемѹ** 94б/13 итд. Међутим, упада у очи **ъ** стављено редовно иза тих група када нису у финалном положају. Стога се намеће питање да ли је тиме графијски учвршћен изговор спојева *вљ, пљ, мљ* без вокала, или је можда такво *јер* аналогно примерима типа *рождаши* имало гласовну вредност.

Секундарни полуглас којим су се у српском језику разбијале сугласничке групе уколико су на другом месту садржале сонант, у *Стихологији* не постоји у речима: **агнц-, въноутръ, вѣтръ, петръ, пѣснъ, огнъ, седмъ, цедръ.** Нема **ъ** ни у партиципу перфекта, као: **прозеблъ, реклъ, съсѣклъ** итд. Облик **есмъ** је много пута написан без *јера*, а само једанпут сам наишла на: **ес'мъ** 2а/1. Секундарни полуглас, у *Стихологији а*, приметила сам у **въсехытър'цѹ** 92а/12.

На крају да поменем и то да се у рукопису у примерима са кореном *šbd- иза префикса на *-з-* редовно налази **ъ**, изузев у **нзшъ|д|** 82б/11. Посрбљеним правописом је писано *изашад, изашадши*, што значи да се у тој позицији секундарно **ъ** изговарало: **произъшъ|д|шѹ** 93а/8, **възъшъ|д|** 95а/10, **възъшъ|д|шимъ** 95б/4 итд.

У једном броју примера присутна је туђа вокализација полугласа: **ъ** у *о*, **ь** у *е*. У српским споменицима, па и у *Стихологији* она се јавља у одређеним категоријама и лексемама и те црте се сматрају македонизмима од којих су неки ушли у састав норме. То су: **-емь** у И јд. именица основа на **ĭ* и на консонант, **-емъ** у Д мн. и **-ехъ** у Л мн. истих основа.[21] Нису стекли статус норме наставци Г мн. основа на **ĭ* (**костен, господен**), нити придеви типа **велїи** са *е* (**велен**). Као саставни део српскословенске лексике се понашају и речи: *љубов, црков, праведн-, тогда* у којима се вршила македонска вокализација полугласа. Међутим, страна вокализација је у Кипријановом препису присутна и у: **невеществьнными** 55б/10,

---

[20] *Исто*, 209.

[21] Вера Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*, Нови Сад 1975, 145.

невещєстъвны 59б/16, **невещєстъвныи** 65б/1, **свѣтиленъ** 98б/14 (потврђује се више пута) **и свѣтителенъ** 88б/16. То су случајеви преписани из предлошка.

Чување редукованог **и** и **ы** чији се изговор у српској редакцији изједначио, те се у *Стихологији* и слова **и, ї** и **ы** узајамно замењују, црта је књижевног језика. Редуковано *и* се у Кипријановом препису доследно јавља у групама *ија, ије, ију*. У групама *-ај* и *-ији* долазило је и до сажимања, до процеса који је познат из најстаријих времена. У *Стихологији* упада у очи настојање да се облици одређеног вида у Н, А и В јд. м. рода означе са **-їи** и **-ыи** (замењивање слова **ы** са **ї**). Овакав правопис, па и читање, могли су потећи из руског предлошка.[22]

Код придева **божїи, велїи** и сл. постоји уједначено писање, те и читање наставка са *-ај* по старословенској традицији или *-ији* према народном језику.

У тексту је примећен само један случај замене редукованог **ы** са **ъ**: **богатъи** 9а/1. Он одговара руском језику.

Вокално *л* се у *Стихологији* доследно употребљава: **стлъпѹ** 7а/4, **слъзами** 7а/18, **млънїє** 43б/15, **хлъми** 45б/8, **блъгарѡ|м|** 119а/13 итд. Само једанпут у скраћеници **снце** 78а/17 није написано **л**, што ипак не доказује да се није изговарало. Потврда за вокално *р* је знатно више, а међу њима се издваја **четвертаа** 32б/12 са руским рефлексом.

Српскословенски језик је закон прегласа поштовао наследивши га из старословенског језика. Ипак, у новим морфолошким творевинама иза сугласника *ч, ж, ш, шт, жд* закон се често крши, што се догађа и у Кипријановом делу: **сътворшомѹ** 14а/12, **поразшомѹ** 14а/17, **провєдшомѹ** 14б/1, **показавшомѹ** 47а/13, **наставлъшомѹ** 89а/16, **живѹщомѹ** 19б/13, **подающомѹ** 50а/20, **дръжєщомѹ** 63а/11 итд., **животворєщои** 102а/12 итд. Примера са наставком *-ому* у Д има много и они уживају статус норме за разлику од наставка *-ој* у Д и Л јд. женског рода. Потврда са наставком *-ему* је у рукопису мало: **сътворшємѹ** 14а/11, **поразившємѹ** 14б/5, **оубившємѹ** 14б/9, **прославлъшємѹ** 94б/13.

У рукопису се у два примера налази слово **ѧ**. Оно је на етимолошком месту, а одговара рускословенском: **въсєѧ твари** 68б/2, **наставлѧѧ** 113а/10.

Упадљиво је и то што се реч *јутро* не јавља са **ю-**: **оутрѹ** 79б/6, **оутра** 104б/4, **оутро** 112а/12, а са *у-* су и изведене лексеме: **на ѹ|т|рни** 52б/18, 63а/1, **оутръноємъ** 78б/4, **оутръню** 78б/4, **ѹтрънѥ** 108б/10, **оутръноє|т|** 113б/17.

---

22 Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, 225.

У рукопису нема замена група *жд* и *шт* рефлексима *ђ* и *ћ* из народног језика. Само је један случај одступања[23], али он није у духу српског језика (**свобожъша** 107б/14).

Слово **ѕ** се среће у гласовној вредности *з*, што показују и следећи примери: **ѕѣлw** 22а/8, 26а/17, 63б/9, 104б/19, 108а/5, али и **зѣлw** 83а/10, **ѕвѣз|д|ы** 35а/15, **ѕвѣз|д|а** 93а/3, **ѕвѣз|д|ами** 98б/14, а **звѣз|д|ы** 45б/3, **ѕиж|д|ителꙗ** 54б/3 и **зиж|д|ителꙗ** 65б/3, затим **бз̄ѣ** 5а/20 и **бз̄ѣ** 115а/20.

Књижевна норма није прекршена ни у погледу групе *чр-* којој у српском одговара *цр-*: **чръмное** 14б/3, **чрѣва** 24а/13, **начрътавъ** 49б/18 итд.

Нема замене заменице *кто* са *тко* или *ко*, нити *что* са *што*: **кто** 4б/10, 9б/4, 11б/5 итд., **что** 2б/3, **ничтоже** 76а/10, **почто** 107б/19 итд.

Доследно се чувају: иницијално **въ-**, предлог **въ**, префикси **въ-**, **въз-/въс-**. Не замењују се српским *у, у-* и *уз-/ус-*.

Нема промене сугласника *л* на крају речи и слога под утицајем српског језика, нити новог јотовања.

У *Стихологији* се јављају групе *-здр-* и *ждр-*: **раз|д|рѹшилъ** 48б/2, 79а/17, **раз|д|рѹши сѧ** 52а/1, 75а/5, 9, **раз|д|рѹшенїѥ** 80б/7, **въз|д|радуѥм сѧ** 96а/3 итд., а **възрастившїа** 51а/16, затим **ж|д|рѣвѣти** 70б/14, 72а/2, 4, а увек **пожрѣти** 3б/7, **пожрѣтъ** 39б/3, **пожрети** 75б/3, **пожрѣта** 75а/20.

Доследно су писане сугласничке групе *-здн-* и *-стн-* те се може поставити питање да ли је то резултат изговора. Као илустрацију наводим: **праз|д|николюбци** 30б/10, **праз|д|нѹющѥ** 56б/2, **праз|д|никъ** 72а/6, **праз|д|нъствꙋными** 78б/17 итд. - **постникѡ|м|** 6б/19, **извѣстно** 10б/14, **бѥ|з|нєвѣстнаа** 115б/9 итд.[24]

После губљења слабих полугласа већ је у језику старословенског канона морало доћи до многих промена у новонасталим сугласничким групама. Међутим, једначење сугласника по звучности или месту творбе, као и упрошћавање сугласничких група, није нашло знатнији одраз у писму, те се приликом реконструкције изговора отвара читав низ питања.

Осврнућу се прво на проблем једначења сугласника по звучности. По старословенском и српскословенском правопису једначење сугласника по звучности се графијски означава код предлога и префикса на *-з*. То је у извесној мери чинио и јеромонах Кипријан, али нимало

---

[23] Ову црту Ђорђић квалификује као русизам /П. Ђорђић, *Старословенски језик*, 79/.

[24] Слично стање као у овом рукопису потврђује препис Александриде из друге половине XVI века/ види: Вера Јерковић, *Српска Александрида*, 113-114/; „Упрошћавања сугласничких група до којих долази у дијалекатској основици остају ван норме књижевног језика./ види: Јасмина Грковић-Мејџор, *Језик „Псалтира" из штампарије Црнојевића* 63-64/. Нема упрошћавања тих група у новоцрквенословенском/ А. Мразовић, *Руководство*, 31/.

доследно. Напротив, стиче се утисак да је пазио да напише **з** (обично надредно) када је префикс стајао пред речју са иницијалним *з-* или *с-*. Од правила је одступио само у случају: **ис'сѵшихъ** 19а/20.

У свим осталим позицијама графијско бележење једначења по звучности изостаје: **бѣг'ство** 4а/11, **чл҃колюбче** 5б/16, **сръбскомѵ** 28а/12, **сла|д|каго** 81б/9 итд.

У примеру **чрътока** 83б/4 дошло је до обезвучења *г*.[25]

У рукопису нема означавања једначења по месту творбе: **из'чезаше** 43а/6, **ра|з|шираемъ** 63б/19, **бе|з|чедствѵюцек** 87б/3, **исчезае|т|** 4а/5, **исчедїа** 80б/18, **исче|з|ноѵ|т|** 83а/2 итд.

Сажимање два једнака сугласника евидентно је само у писању примера: **безаконїе** 3б/7, **възва|х|** 114а/11, **бесъмрътные** 6а/5, **бесъмрътнымъ** 106а/5.

Епентетско *л* се у *Стихологији* не губи.

Група *-сц-* је упрошћена само у једном примеру: **въ влахернстеи цркви** 55а/12. Појава је позната већ из времена канона, али није одомаћена у српским споменицима.[26]

Интересантно је и питање како су се изговарали примери **ср|д|це** 18а/9, **ср|д|цемъ** 44а/11 итд. Они су у *Стихологији* редовно са **д**. Уколико се *д* изговара, такав изговор је вештачки, натегнут и књишки.

У писању облика речи *отац, отачаство* у *Стихологији* се примењује правило и оно указује на начин читања. У Н и А јд. и у Г мн. написано је увек **ѿцъ**, са **ѿ** је и реч **ѿчство**, док се у случајевима где се некадашњи полуглас налазио у слабом положају сређе **Оц҃а, Оц҃ѵ**... или ређе **ѡц҃а, ѡц҃ѵ**... Према томе, Кипријан је реч читао *отац, оца, оцу*..., онако како је у српском језику.

2. *Морфолошке црте.* Српскословенски језик је на морфолошком плану готово идентичан са старословенским језиком канона, с том разликом што су се у њему неке међу иновацијама уопштиле и стекле статус норме. Слична ситуација владала је и у другим редакцијским језицима, никлим на старословенској основи.

а) *Именичка деклинација* основа на **o/jo* и **a/ja* се у падежима једнине и множине у потпуности може реконструисати на темељу грађе коју пружа испитивана *Стихологија*. У многобројним потврдама падежни наставци одговарају класичном, старословенском обрасцу, реконструисаном у граматикама. Пажња ће се стога задржати на дублетним формама и на наносима из српског језика.

---

[25] Појава се сређе у призренско-тимочкој зони/ види: Вера Јерковић *Српска Александрида*, 72/.

[26] Појава указује на руски предложак /види: А. Мразовић, *Руководство*, 79/.

У Д јд. именица основа на **o/jo* м. рода постоје старе дублетне форме познате језику канона и српскословенских споменика. Категорија у којој се ова појава у Д среће је одређена.[27] Осим наставака **o/jo* основа у примерима: **бг҃ѹ** 14а/14, **б҃ѹ** 15а/4, 17б/2, 34а/13, 42б/8, 67а/1, 69б/20, 97а/5, 105а/6, **мїрѹ** 78а/4, 86б/18, 116а/12, **двдѹ** 18б/19, **мшѵсею** 92а/1, по **й* осн. су: **мїрови** 5а/14, 53б/2, 71б/6, 82а/7, **бви** 68б/20, **хви** 7б/12, **цр҃єви** 18б/13, **дв҃дви** 24а/11.

У Л јд. именица ср. рода **jo* основа само је у примеру **по єѵ|г|лї** 57а/11 сажет наставак именица на *-ује*. Потврда са **-їи** (*-иjи*) је много: **въ въ|с|кликновенїи** 21а/16, **О спсенїи** 32а/6, **въ цр|с|твїи** 72б/5, 77б/6, **ѡ въстанїи** 81б/3 итд.

У Л јд. наставак *-у* из српског језика нађен је само у **на соу|д|(оу)** 1а/5.

У Н мн. се поред редовног наставка јавља и *-ове* из основа на **й*: **бѣсове** 7б/1, **стїхове** 15б/7, 17а/1, **врачеве** 42а/7, 94б/20, **ключеве** 85а/6. Потврђује се и облик као у српском: **стїхшви** 45б/1, 46а/11, 113а/15.

У **jo* основама се аналогијом налази и завршетак **i* основа у Н мн.: **цр҃їе** 1б/12, 2а/12, 17а/11, **царїе** 45б/10, **зрителїе** 53а/19, **прѣ|д|стателїе** 67б/10, 94б/20.

У једном броју примера је под утицајем руске редакције иза *-ц-* у Н мн. написано **ы**: **грѣшницы** 1б/6, **пр|о|р(о)цы** 36б/8, 44а/14, **истшчницы** 44а/1, **м|ч|нцы** 44а/14, **старцы** 46б/1 итд.

У Г мн. се поред класичног облика среће и потврде са уметнутим *-ов* из **й* основа: **богшвъ** 25а/15, **стїхшвъ** 31а/1, 39а/8, **грѣхшвъ** 37б/19, 45а/4, **ѹмшвъ** 55а/3, **богш|в|** 76а/7, **оудовъ** 84б/19, **грѣхш|в|** 87б/16, 103а/1, **пр|о|р(о)кшвъ** 91а/20.

Проширена основа је још у Д мн. **часовш|м|** 108б/9, 110а/3, 110б/16, 111б/10 и у А **ликове** 113б/8 са наставком *-е* из српског језика.

Именице на *-ин* и *-тель* су у множини у Д и А по **o/jo* основама: **хр|с|тїанш|м|** 52а/15, 66а/1, 67б/18, **къ римлѧнш|м|** 110б/4, 111а/2, **ст҃лѣм'** 27а/17, 62а/4, **къ обителѣмъ** 23б/2, **- граж|д|аны** 25б/3, **пръвостоѧтелѣ** 6а/1, **злажителѣ** 89а/9, **сказателѣ** 94б/3, **разорителѣ** 94б/4, **рачителѣ** 95б/6.

Именица *ложесно* има у Л мн. наставак из народног језика:[28] **въ лажесна|х|** 57б/7.

---

[27] Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, 94.

[28] Форма *ложеснах* налази се и у *Медицинским списима Ходошког зборника/* види: Др Рељa В. Катић, *Медицински списи Ходошког зборника. Избор.* Београд 1990. Снимци 2/16, 3/9, 13, 15, 18, 5/1, 26/; Наставак *-ах* у ср. роду нађен је и у Чајничком јеванђељу/ Вера Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*, 144/; А. Белић каже да је та појава раширена у нашим црквеним споменицима, нарочито код именица на *-ује*, а да је иста као у руском језику/ Александар Белић, *Историја српскохрватског језика, књ. II св. I. Речи са деклинацијом*, Београд 1962, 86/.

Страна реч **іѠрданъ**[29] у Л је доследно са меким наставком.

Двојински облици **o/jo* основа не одступају од норме: **двѣ лици** 11б/12, **на крилѹ** 20б/20, 21а/2, **колѣнѣ** 25б/14, 28б/9, **двою животѹ** 32б/18, **Оба лика** 87а/15, **застѹпника** 94б/19, **крылѹ** 55б/3, **из бокѹ** 95б/19 (наведени облици су у Н, Г, А и Л).

У промени именица ж. рода основа на **a/ja* готово и нема одступања од норме. Запазила сам неколико примера **ja* основа које у Г јд. место *-е* имају *-и*: **пр|д|тчи** 24б/15, **н|д|лы** 112а/9 и **десницы** 63б/10, **плащаницы** 79б/17, **тр|о|(и)цы** 85б/10, **ѿ дв҃цы** 97б/1. Облици су пренети из предлошка руске редакције. Исти је процес и у А мн. **вь все н|д|ли** 49б/16.

Именице са наставком *-ија* (у Н јд.) у Д јд. и у Л редовно су са несажетим завршетком: Д **братїи** 27б/11, Л **на лѹ|т|ргїи** 52б/14, 55б/20, 61б/20 итд.

Двојински облици **a* основа (Н, Г, А, И и Л) имају наставке по норми.

У Л мн. у примеру **въ стрѹна** 82а/19 изостало је *х*.

Промена именица основа на **i* кратко се у српскословенском језику релативно добро чувала и у м. роду. Карактеристика српске редакције да се у И јд. м. р. јавља *-ем*, а у Д оба рода у мн. *-ем* у Л *-ех* доследно се налази и у *Стихологији*. Међутим, примери Г мн. на *-ej* који нису у књижевном језику стекли статус норме, нешто су чешће од очекиваног: **сѣтєи** 63б/18, **ѿ страстєи** 74б/15, **двєрєи** 85а/6, **дѣтєи** 87б/4 итд., али постоји и **ѿ сѣтїи** 48б/4 итд. У примеру **скръбѣхъ** 26а/16 **є** је замењено са **ѣ**.

У *Стихологији* је од именица м. рода основа на **ĭ* које су се већ и у канону деклинирале и по **o* основама, најчешћа *Господ*. Процес је подржан и српским језиком. У Г јд. увек гласи **г҃а** по **o* основама. У Д је **г҃ѹ** (4а/1, 86а/3, 110б/1) по **o* и **г҃ви** по основама на **u* кратко (2а/15, 14а/10, 15а/13, 17а/2, 19б/13, 22б/18, 29а/5, 29б/16,17, 30а/4, 31б/15, 43а/15, 44а/20, 45б/14, 59а/9, 67а/2, 72б/15, 89а/11, 104а/19, 104б/1, 105а/5, 109б/5, 110а/13, 113а/15). У В и Л јд. редовно је **г҃ви** по **ĭ* основама.

Веома често се у тексту сусреће и именица *људије*. Њени облици одговарају **ĭ* основама: Н **людїє** 1б/11, 5а/2, Г **людїи** 25а/14, 45б/13, **люди** 89а/15, Д **людємъ** 13б/8, 21б/19, А **люди** 25а/17, 39б/5, И **людми** 19б/3, 50б/12, Л **людєхъ** 25а/9, 46а/2 (примери су издвојени за илустрацију). У А мн. се јавља **людїє** 81а/18 у форми Н, што је могло потећи под утицајем изједначења тих облика у народном језику.[30]

---

[29] **іорданъ**, у *Rječniku JAZU* је: *Jordan* и *Jordana* са *-и* у Л.

Именица *звер* је у тексту м. рода и у јд. се мења по **о* основама: Г ѡ **звѣра** 88а/4, Д **звѣрѹ** 91б/10, док је у Н мн. **звѣрїе** 35а/18 по **ǐ* основама.

Именица *пут* је у облицима **ǐ* основа: Г ѡ **пѹти** 2а/19 **пѹти** 37б/17, А мн. **пѹти** 26а/1, 45а/2. У А мн. је и облик Н: **прѣ|д| пѹтїе** 93а/2.

Именица *хлеб* је у Г мн. са наставком **ǐ* промене: **хлєбїи** 17б/19.

Од именица које су се деклинирале по основама на **и* кратко у *Стихологији* су употребљене: *вол, врх, дом, пол, син* и *чин*. Већ у канонским текстовима оне имају дублетне форме са наставцима **о* основа.

Лексема *вол* је запажена у Г мн. са завршетком **и* основа: **волшвъ** 33а/12, 41б/7.

Међутим *врх* се у Л јд. јавља са наставком **о* основа: **врѣсѣ** 63а/10.

Именица *дом* је у Д јд. искључиво по **о* промени: **домѹ** 15а/19, 16б/5, 18б/3, 23а/16, 104б/20 итд. Међутим, по **й* основама су: Г јд. **до домѹ** 23а/15, **домѹ** 27б/13, Л **въ домѹ** 13а/4, 24а/19, 27б/19, 37а/19, 44б/5.

Реч *пол* има само наставке **й* промене: Г јд. **полѹ** 68б/19, ѡ **полѹ** 111а/5, А дв. **wба полы** 66б/19.

У тексту се често среће именица *син*. У Д јд. је по **й* основама само **сн҃нови** 108а/17, док су по **о* промени: **сн҃ѹ** 18б/14, 47а/11, 59а/20, 64а/8, 90а/12, 97а/4. У А јд. је увек **сн҃а** по **о* основама. У В се чешће јавља **сн҃є** из **о* основа, а **сн҃ѹ** је само на страни 98б/17. У И и Л јд. су облици **о* основа: **сн҃омъ** 90а/16, 20, **въ сн҃ѣ** 90б/6.

Именица *чин* је у падежима једнине по **о* основама: Д **по чинѹ** 17а/14, И **чинѡ|м|** 5а/15. У А мн. је облик **чини** 29б/8, 78б/17 који одговара **й* основама ако се претпостави замена слова **ы** са **и** и **чинѡвє** као Н 86б/1. Облик И мн. **чинмы** 102а/17 одговара промени на **й*.

У непродуктивној именичкој врсти на **и* дуго у неким падежима се очекују и дублетне форме настале још у време канона. У *Стихологији* су употребљене именице: *кри, неплоди, љуби, смоки* и *цркы*. Међу њима именица *кри* врло рано прелази у основе на **i* кратко.

У облику Н јд. налази се именица **нєплоды** 40а/17, 58а/1 са наставком основа на **и* дуго, а место **цр҃кы** се јавља новија форма **цр҃кви** 15а/18, 16б/4. Она је и у В јд. **цр҃квы** 103б/10 (разлика је само графијска јер се **ы** изговара *и*).

Колебање у наставку постоји у Г јд. где су по **ū* основама: **цр҃квє** 62а/8, **посрѣ|д| цр҃квє** 89а/7, **кръвє** 71б/9, а по **ǐ* основама: **цр҃кви** 7б/18,

---

30 Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у штокавско наречје*, Нови Сад 1985, 113 / изједначење Н и А у множини постоји у призренско-тимочкој дијалекатској зони/.

прѣж|д|є цр҃кви 50а/8. У Д јд. употребљен је наставак *-и* који имају и основе на **і* кратко и на **ја*: **цр҃кви** 9а/10, 11а/15, 71а/11, **къ цр҃кви** 34б/3, 9, 42б/18, 43а/9, **кр'ви** 102б/20. Облици А и И јд. одговарају **ū* основама: **любов** 20а/6, **кръвъ** 26а/20, **въ цр҃ковъ** 56а/3,4, - **любовїю** 5б/11, **кръвїю** 51б/20, 94а/3. У српскословенском језику је током времена дошло до уопштавања наставка *-и* у Л јд. те и ове именице испуњавају системску црту по којој су облици Д и Л јд. ж. рода једнаки по наставку. У *Стихологији* је та црта доследно спроведена: **въ цр҃кви** 27б/8, 35а/1, 43б/1, 45б/15, 55а/12, 67а/10 итд.

У множини се налази Н **смоквы** 33а/7, 41б/2. То је форма која одговара **а* основама, али и промени на **u* дуго, с обзиром да се **ы** изговарало *и*.

Упада у очи да је именица *кр҃в* деклинирана по **ū* основама у Г јд., а остали облици одговарају и **ū* и **ĭ̄* основама.[31]

Од именица основа на консонант м. рода у тексту су: *дан, камен, корен* и *пламен.*

Именица *дан*, сем у Л јд., Н и Г мн., има наставке основа на консонант: Г јд. **ѿ дн҃є** 18б/15, **дн҃є** 80б/2, Д **дн҃и** 14а/15, Л **въ дн҃и** 80б/19, **въ дн҃їи** 82а/2, али Н мн. **дн҃їє** 100а/5, Г **дн҃їи** 15а/20, 16б/6, 23а/17, 105а/1, 114б/12, А **дн҃їи** 38б/12, **по дн҃и** 39а/8, **дн҃и** 44б/18, 104а/17, **въ дн҃и** 114а/14, И **днѣми** 66б/8, Л **въ днєхъ** 19а/10. Аналошки облици одговарају **ĭ̄* основама.

Исто стање нађено је и у промени осталих именица м. рода основа на консонант: Г јд. **ѿ корене** 49а/11, **ис корене** 59б/11, **посредѣ пламене** 60б/17, **пламене** 65а/13, **ис пламене** 73б/7, Д **камени** 103а/16, И **пламенем** 67б/10, **стєпене|м|** 59б/9, Л **при камени** 3б/8, **на камени** 83а/12, 103а/8. И овде је иновација присутна само у Л јд., где је усвојен наставак **ĭ̄* основа.[32]

У тексту се налазе облици следећих именица ср. рода основа на консонант: *име, семе, небо, око, ухо, слово, тело, чудо* и *ждребе.*

Именица *име* је у Г јд. увек овде са новим наставком: **имєни ради** 4б/12, **имєни** 15б/19, 106б/8, 113а/2, док *семе* чува стари облик: **без' сѣмене** 10а/8, 11а/8, 74а/2, 115б/6. У примеру 115б/6 натписано је **и**. У Д и И се основе на консонант и на **ĭ̄* подударају, те се ове форме не оцењују као новина, а утицај **о* основа ни ове именице не потврђују: Д **имєни** 4б/1, 13а/6, 17а/3, 18б/7, 85а/20, 104б/2, **сѣмєни** 37а/14, И

---

[31] Именица *кр҃в* врло рано добија облике **ĭ̄* основа / Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, 99/.

[32] Јасмина Грковић-Мејџор, *Језик „Псалтира" из штампарије Црнојевића*, 71-72; Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, 100.

именем' 112а/4, 113а/19. У Л је аналошки наставак из **ĭ* основа: **ѡ имени** 22б/7, 10, О **имени** 96а/3. У множини је само Н **имена** 8б/7.

Именица *небо* се у свим употребљеним падежима, сем у Д јд. **нб҃ѹ** 68а/13 и више пута у Л **на нб҃си** (13а/12, 17а/5, 21а/8, 45б/13, 56а/10, 100а/15), налази у облицима који одговарају консонантској промени. То су: Г јд. **нб҃се** 21 б/5, 59а/15, **съ нб҃се** 69а/14, Д **къ нб҃си** 5а/9, Н мн. **нб҃са** 21б/3, 46а/12, Г **съ нб҃съ** 29б/18, 46а/12, А **нб҃са** 14а/12, 33а/5, Л **на нб҃се|х|** 1б/17, 102а/14 итд.

Именице *око* и *ухо* су углавном у падежима двојине. У Г јд. је **очесе** 87а/19, а у двојини се срећу: Н **ѡчи** 66б/12, **ѹши** 4б/7, А **очи** 3б/13, 6б/6, 114б/1, Г **ѿ очію** 34б/1, 42б/16, И **ѡчима** 67б/1, 69а/10, **ѹшима** 113а/3, Л **въ очію** 113б/5.

Облици именица *слово, тело* и *чудо* деклинирани по консонантском обрасцу јесу: Г јд. **словесе** 64б/12, 100а/20, **чѹдесе** 69а/17, Д **словеси** 106б/17, **чюдеси** 11а/6, 86б/1, И **словесемъ** 21б/3, Л **ѡ чю|д|(е)се** 9б/3, Н мн. **словеса** 24б/20, 112б/14 х 2, Г **словесъ** 30а/12, **ѿ словесъ** 64а/1, **чюдесъ** 9б/4, 66а/7, Д **чюдесемъ** 49б/1, Л **чюдесехъ** 8б/6. Са наставком **о* основа, али са консонантском основом је И мн. **телѣси** 5б/19, а без проширења *-ес-* су: Г јд. **слова** 90а/4, 93а/3, Д **тѣлѹ** 102б/19, И **слово|м|** 69б/4, Н мн. **слова** 64а/15, Д **тѣлѡ|м|** 95а/1. Често се јавља и облик В **слове** 81а/8, 20, 95а/13 итд. са наставком **о* основа као многобројни придеви употребљени самостално са тим именичким наставком.[33]

Именица *ждребе* је у тексту у Л по **ĭ* основама: **на ж|д|рѣбети** 70б/14, 72а/2, 4.

Именице ж. рода у *Стихологији* не подлежу иновацијама: Г јд. **дъщере** 16б/13, **бе|з| мт҃ре** 9б/20, **безъ мт҃ре** 10а/10, **мт҃ре** 51а/12, 54а/19, 55а/4, 58а/17, 67а/9, 90а/1, 98б/3, **ѿ мт҃ре** 66б/8, Д **дщери** 19б/5, **мт҃ри** 11б/20, 53б/16, А **мт҃ръ** 10а/18, 12а/12, 49б/1, **на мт҃ръ** 9б/5, В **ѡ дъщи** 68а/8, И **мт҃рїю** 69а/2, Д мн. **мт҃ремъ** 88б/7.

б) *Заменице.* У тексту су врло често употребљени облици личних заменица и они одговарају старословенском, то јест српскословнском обрасцу. Ипак, скрећу на себе пажњу примери А јд. личне заменице 2. л. у положају испред глагола: **те бц҃е, тѣмъ въси величае|м|** 96а/1-2, **спсаеши присно бц҃е, те величающи|х|** 98б/9. У овим положајима заменица *те* је наглашена. Међутим, постоји и млађи облик личне заменице у А испред глагола: **мене ждѹтъ праведници** 4б/2.

У А мн. се поред млађих форми *нас* и *вас* више пута налази: **на вы** 10б/12, 17б/5х3, **ви** 3а/15, **вы** 8б/1 итд.

---

33 Претпостављам да је форма *слове* настала под утицајем категорије придева које излажем на страни 16.

Лична заменица 3. л. у потпуности поштује правило везано за предлоге. Деклинира се по старословенском обрасцу, а упада у очи одсуство сажимања у Г јд. ж. рода: **из нѥѥ** 8б/19, **ѿ нѥѥ** 12б/2, **ѳѥ** 15а/11, 22б/6, 24а/12 итд.

Доста иновација се среће код заменице **тъ, то, та**. Она у Н јд. м. рода обично гласи **тъи** 4б/19, 16б/10, 21а/7, 25б/1, 41а/4, 68а/15, 74б/13, 77б/17, 83а/13, 105а/20 итд., али се јавља и **тъ** 100а/3 у Н и **въ тъ** 100б/15 у А. У Н јд. ср. рода интересантан случај је **тоѥ** 96б/4. У Н мн. се више пута налази **тїи** 101б/8, 11, 12, 16 итд. Претпостављам да су све те разлике у односу на српскословенску норму пренете из новоцрквенословенског предлошка. Истина руско **тъи** (*moj*) ту се чита на српски начин и одговара заменици *maj* народног језика, а форма **тїи** одговара обрасцу сложене промене придева. Из српског језика је А мн. м. р. **въ тѥ** 103а/12.

Облику **тъи/тои** се додаје и партикула: **тъиж|д|ѥ** 72б/6, **тои|ж|(ѥ)** 59а/11 (руска вокализација полугласа).

Врло слично стање показује и књишка заменица **сь, сѥ, си**. У Н и А јд. м. р. најчешћи облик је **съи** (*caj*), али постоји и **съ** 51а/14 и **сии** 83а/18. Као илустрацију навешћу неколико потврда за **съи**: Н **съи** 64б/20, 75б/12, 87а/8, А 20б/2, 69б/16 итд. У ср. роду је обично употребљен аналошки облик **сїѥ** 103б/6, 18, 113б/16 итд., али сам запазила и **сѥ** 93а/18. У ж. роду су **си** 75б/11 и **сїа** 80а/20. У Г јд. се поред правилног **ѿ сѥѥ** 69б/5 среће и **сїѥ воды** 107а/12 са *-и-* место *-е-*. Слична колебања у облицима те заменице која је изгубила ослонац у народном језику, имају и други српскословенски текстови.[34]

У промени заменице **вьсь, вьсѥ, вьса** у *Стихологији* нема одступања од норме. Пример **вьсѣѫ тварь** 68б/2 је правилног облика, али са руским рефлексом назала.

Уместо облика **кыи-** у склопу заменице **коиж|д|о** 76б/16 употребљено је *који-* из народног језика.

Заменице које у овом прегледу нису поменуте, а налазе се у тексту, уклапају се у норму књижевног језика. Истаћи ћу ипак чињеницу да се сажимање у Г јд. ж. рода не догађа у целом рукопису: **своѥѥ** 2б/10, 6а/17, **моѥѥ** 3б/5, **твоѥѥ** 11б/17 итд. Појава је вероватно подстакнута руским предлошком у чијем се језику сажимање и не очекује.

в) *Придеви*. У Н јд. *м. рода* придеви одређеног вида се и након сажимања наставка формално разликују од облика неодређеног вида. У *Стихологији* пажњу привлачи мали број потврда са означеним сажимањем, као: **вѥликы** 75б/9, **ѥзычны** 87а/17, **крѣпкы** 90б/2 итд. Присуство

---

[34] Јасмина Грковић-Мејџор, *Језик „Псалтира" из штампарије Црнојевића*, 82-83 (види и напомену).

наставака -ыи, -їи није само питање правописа. У руској редакцији су се усталили облици Н и А са *-j*, те се вероватно ради и о утицају предлошка.[35] Међутим, преузимање таквог начина писања може бити знак да је и Кипријан Рачанин ове наставке читао са *-ij* (тако су се читали и у старословенском језику), а не као дуго *-и*.

Од система се издваја пример **богатъи** 9а/1, преписан нанос из руског језика.

Облици Г јд. м. рода знатно чешће се јављају у одређеном, него у неодређеном виду. Наставак одређеног вида је **-аго**, а прегледана је цела књига. Као илустрацију наводим: **грѣшна|го|** 3б/4, **Огнnаго** 9а/19, **новаго** 9б/3 итд.

У Д јд. м. рода одређеног вида уопштен је наставак заменица: **бг҃омѹжномѹ** 9б/15, **нб|с|номѹ** 14б/14, **пѹстынномѹ** 25б/13, **дечанском|ѹ|** 26б/17 итд.

У А је најчешће **-ыи** или **-їи**, док је сажето написан наставак редак. Уколико се придев односи на биће, његов је облик једнак са Г.

У В јд. м. рода се одређен и неодређен вид разликују, а сажимање у наставку одређеног вида није често. Као пример наводим: **бг҃ородичнъ** 5а/10, **Єѵфратовъ** 6а/8, **ст҃ыи** 47б/1 итд., **бл҃гы** 73а/7, **нб|с|ны** 105б/10.

У В јд. се срећу и облици на *-е* који одговарају именицама: **въсесилне** 6б/17, **прп|д|бне** 7а/13, **прѣсоущ'ствьвне** 81а/10, **прѣвж|с|тъвне** 81а/1 итд. Ова појава позната је српскословенском језику.[36]

У И јд. м. рода мало је потврда и оне одговарају норми. Сажимање **-ыи-** или **-їи-** у **-ы-** и **-и-** у основи ретко изостаје, што је могло бити подстакнуто правописом предлошка,[37] али и уобичајеним изговором тих форми у српскословенском језику.

У Л јд. м. рода у одређеном виду се редовно налази **-ѣмъ**, доследност одговара новоцрквенословенском језику.[38] Такви су примери: **троѹбнѣмъ** 20б/18, **нарочитѣмъ** 80б/19, **прѣч|с|тнѣмъ** 94б/10 итд.

Из српског језика потиче наставак у: **въ невечернѥм' днїи** 82а/2.

Сви употребљени облици придева *ср. рода* су по књижевној норми. Од м. рода се не разликују: Г јд. где је увек **-аго**, Д са **-омѹ**, Л са **-ѣмъ**. У И је основа сажета. Као илустрацију дајем: **прѣч|с|таго** 11б/6, **страшномѹ** 52а/9, **гн҃имъ** 21б/3, **правымъ** 23б/11, **ст҃ѣмъ** 22а/16.

---

35 Аврам Мразовић, *Руководство*, 78-80; Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, 115, 225.

36 Ст. Кульбакин, *Старословенска граматика*, Београд 1930, 94; Јасмина Грковић-Мејџор, *Језик „Псалтира" из штампарије Црнојевића*, 85 /Наводи велики број таквих примера/.

37 У новоцрквенословенском је дошло до регулисања изговора, односно до уопштавања форми са **-ы-** и **-и-** /А. Мразовић, *Руководство....* 72-80/.

38 *Исто*, 72-80.

Иновације потекле из народног језика су: **по тр|с|томъ** 48а/11, **по велико|м|** 48а/13.

У Н и у В јд. придева *ж. рода* преовлађују наставци **-аа** над **-а**, а у А **-ѫю** над **-ѫ**. У новоцрквенословенском се у одређеном виду изговарају *-аја* и *-ујy*.[39] Верујем да је **-аа** и **-ѫю** и Кипријан читао онако како их је написао: *-аја* и *-ујy*.

У Г јд. се у оба вида поштује норма, а из народног језика је нанос: **камене вѣры** 94а/12.

И у Д и Л јд. ж. рода најчешће су заступљени наставци књижевног језика. Међутим, из народног језика продиру форме: **въ мѣсто херѫвимскои пѣсни** 72а/17, **славославскои** 99а/1, **сцѣннои** 102б/8, **ч|с|тнои** 102б/19, **изліаннои** 102б/20, **василіевои** 103б/1, 7.

У *множини* у Н и у В *м. рода* претеже наставак **-їи** (понегде написан **-ыи**). Он се у старословенском језику читао *-иjи*, тако се изговара и у новоцрквенословенском,[40] а с обзиром на правопис и Кипријан је по свој прилици **-їи** за разлику од **-и** употребио да означи *-иjи*.

У Г. Д. И и Л мн. *сва три рода* готово је уопштен наставак одређеног вида, што одговара књижевном језику. То је црта која се током времена у српскословенском усталила.[41]

У именичком облику су само: **на вода|х| мнwга|х|** 17б/2, **во|д| мнwгъ** 17б/14; **веселами ногами** 78а/12.

Сажимање у основи И јд. м. и ср. рода и у поменутим падежима множине изостаје код придева типа *божиј* **божїи**, *вражиј* **вражїи**, где се **-їи-** изговарало *-иjи-*: **бжїимъ** (*божијим*), **бжїихъ** (*божијих*) итд. Код осталих придева је обично написано **-ы-** или **-и-**, док сам примера са **-ыи-** и **-їи-** запазила врло мало. Сматрам да је и то последица изговора ових форми.[42]

Ни они облици који у овом прегледу нису поменути, не одступају од књижевне норме.

г) *Бројеви.* Пратиће се они бројеви који су исписани као речи, а не словне цифре код којих се наставак не види.

Број *један, -о, -а* се деклинира по заменичком обрасцу, а иновација из српског језика нема. У Н јд. м. рода се среће **єдинъ** 8а/14, 12б/3,

---

39 Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, 61-62.

40 *Исто*, 115, 225.

41 Вера Јерковић, *Српскословенска норма у гласовном и у морфолошком систему.* Југословенски семинар за стране слависте, Задар 1984, 55-66.

42 То су форме код којих се у новоцрквенословенском не врши сажимање /П. Ђорђић, *Старословенски језик*, 62/.

47б/7 х 2, у Г и А **єдиного** 46б/4, 49б/11, 75а/11, 80б/9, у Д **єдиномѹ** 14а/10, 14.

У В се налази **Єдинє** 48б/13 са наставко **o* основа. У ср. роду су: А **Єдино** 92а/16, И **єдинѣмъ** 58б/7, Л **Єдином'** 62а/10, а у ж. роду: Н **єдина** 49б/10, 87б/5, А **єдинѹ** 10б/14.

И облици броја *два, две* и *оба, обе* одговарају норми: м. р. Н **оба** 87а/15, А **два** 48а/13, **wба** 66б/19, Г **посрѣдѣ двою** 32б/18, ср. р. А **въ двѣ** 11б/12, ж. р. Н **обѣ** 93а/14.

Број *три* се потврђује у А м. рода и ту се не разликује од облика српског језика (**три** 63б/8, 92а/2, 95а/8), затим у Д (**трємъ** 28а/19), где је у српској редакцији усвојена македонска вокализација полугласа (она одговара и руској).[43] У Г и Л гласи **трїєхъ** 50б/15, 92а/15. Форма *трије*х место *трех* јавља се и у другим српским споменицима, али и у новоцрквенословенским.[44] Настала је према Н м. р. (**трїє**).

У облику **три ста** 31а/19 конгруенција је правилна. Број 40 у И долази са наставцима **четыри десетми** 66б/7 место очекиваног **четырми десеты**.

Редни бројеви су готово редовно у Н и А једнине. Они су у *Стихологији* употребљени само у одређеном виду. То је карактеристично већ и у најстаријем периоду словенске писмености.[45] Као и код придева, и код редних бројева су сажето написани наставци ретко присутни: м. р. Н **пръвыи** 45а/12, **дрѹгїи** 62а/15, **шєстыи** 109а/13, 110а/18, **дєвєтыи** 109б/2, 110б/6, А **сє|д|мыи** 75б/11 итд., А ср р. **пръвоє** 6б/15, Н ж. р. **дрѹгаа** 92б/17, **чєтвєртаа** 32б/15, **чєтврътаа** 64а/3, **дєвєтаа** 36б/15, 61б/1, али и Н м. р. **пръвы** 92б/5, **вторы** 45а/17, **дєвєты** 111б/1. Редни број *трећи* који се једини деклинирао по меком обрасцу, формално се наставком **-ыи** придружује осталим бројевима у Н јд. м. рода: **трєтыи** 109а/3, 110а/11 и у А **трєтыи** 81б/17. Сажимање је извршено у А јд. м. р. **трєти** 81а/17 и у Н **трєтїа** 67а/3, 71а/6.

У *Стихологији* се још срећу правилни облици: А јд. м. р. **втораго** 28а/18 и Г јд. ж. р. **ѡ пръвыє** 11б/18, **вторїє** 46а/11.

д) *Глаголи.* Приликом анализе глаголских облика задржаћу се прво на приказу личних глаголских облика, а потом ћу се осврнути на грађење и промену партиципа.

---

[43] С обзиром да се број *три* деклинирао по **ĭ* основама, наставак *-ем* одговара српскословенској норми.

[44] Облике тријех потврђују и српски и руски споменици. /Александар Белић, *Историја српскохрватског језика. Књ. II, св. 1. Речи са деклинацијом*, 183; Слободанка Перкучин, *Фонетска и морфолошка анализа Вршачког јеванђеља из збирке Библиотеке Матице српске*, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Јеванђеља, Нови Сад 1988, 124/.

[45] Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, 131.

Облици *презента* (футура свршених глагола и 3. л. мн. императива) са малим изнимком одговарају норми.

Сви примери атематских глагола и глагола **имѣти** у 1. л. мн. имају наставак **-мы** који одговара српској редакцији: **єсмы** 26а/19, **вѣмы** 42а/4, **имамы** 8б/19 итд.

У 3. л. дв. је наставак *-та*, а пример конгруира са субјектом м. рода: **възра|д|ѵєта** 22б/8. Усвајање наставка *-та* у 3. л. дв. црта је српске редакције.

Глагола са презентском основом *-је-* у тексту има много. Само у случају **павлѧт сє** 8а/8 постоји сажета основа, док је у многобројним примерима *-је-* присутно: **оусп҃ѣєтъ** 1а/10, **възмѣтає|т|** 1б/2, **пр҃ѣбыває|т|** 5а/4 итд.

У *Стихологији* нисам запазила сажимање вокала у примерима као што су: **пр҃їимѹ** 23а/8, 51б/9, **пр҃їидѣши** 109б/17 итд. Овде се вероватно ради о утицају предлошка.[46]

Пример **пр҃їидѣши** 109б/17 само је правописни проблем, а у **процвътє|т|** 23б/12 и **оцъвтєтъ** 100а/6 у питању је развој групе **-въ-**.

Право одступање од књижевног језика среће се само у примерима: **хвалимо** 34б/16 и 43а/16.

Имперфекат је у тексту грађен правилно, сем у примерима истог глагола: **зовєше** 73а/13, **зовѣхѹ** 88б/19, 95/7. Они не спадају у српски језик.[47]

Већина глагола има графијски означено сажимање **-аа-** у **-а-**, сем: **глааше** 16а/20, **радоваахѹ сє** 54б/5. И код глагола са основом на **-ѣа-**, изузев у **недоѹмѣахѹ сє** 87а/7, стоји **-ѣ-** или **-є-**: **невєдѣхѹ** 33б/8, **имѣше** 65а/20, **идѣхѹ** 78б/11, **вѣдєше** 19а/9, **зрєхѹ** 96б/17 итд.

Глагол *бити* се јавља у следећим формама: **бѣше** 7а/17, 75а/2, 90а/15, **бѣ** 73а/1, 75б/18 итд. све у 3. л. јд. и **бѣхѹ** 84а/9, 96б/16 итд. у 3. л. множине.

У *Стихологији* нису употребљени облици асигматског *аориста*. То одговара норми српскословенског језика.

Претежни део глагола који је у облику аориста у *Стихологији* гради аорист само на један начин, по старом сигматском типу.

Међу глаголима који су могли имати и млађи сигматски тип грађења издваја се **рєщи**, са доследном употребом старијег сигматског типа: **рѣх'** 4а/13, **рѣ|х|** 26а/2, **рѣхъ** 48а/1 итд.

---

46 Нема сажимања у новоцрквенословенском. /Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, 62/.

47 Имперфекат се и од презентске основе јавља у канону (Супрасаљски зборник). /Ст. Куљбакин, *Старословенска граматика*, 128/.

Остали глаголи коренске инфинитивне основе на сугласник долазе само у форми млађег сигматског аориста. Ово илуструју потврде: **въ|з|мо-гоше** 3б/10, **w҃връзоше се** 5б/3, **сътресоχ се** 25б/14, **прондоχш|м|** 26б/3, **изне|м|огшстѣ** 28б/10, **погрезоше** 31б/2, 39а/17, **прондшше** 31б/9, 10, 32а/1, 39б/19, 20, 40а/11, **прѣидоше** 34а/20, 40а/11, **сметоше** 39б/12, **сънидоχъ** 43а/2, **възмого|χ|** 75б/3, **шбрѣтоше** 77б/9, 83а/12, **прїидоше** 81а/3, **изыидоше** 94б/6, **повръгоше** 95а/13, **шбрѣтоχш|м|** 104а/2 итд.

Глаголи код којих би се могло наћи архаично фонетско стање (**с** место **χ** и **ш**) нису са том цртом употребљени у тексту.

У 3. л. јд. се код глагола који у старословенском језику имају наставак **-тъ**, он готово доследно налази: **прыет'** 5б/2, 31б/4, **сънетъ** 5б/9, **прїетъ** 6а/16, 39б/14, 54а/12, 60а/19, 61а/8, **шбрѣтъ** 10б/4, **кле|т|** се 18б/19, 24а/11, **пожрѣтъ** 39б/4, **распет се** 50а/16, 75б/1, **зачетъ** 93б/4 итд. Без наставка сам запазила само: **пожрѣ се** 78а/15.

По српскословенској норми су редовно и облици: **прѣбыстъ** 9а/18, 11а/10, 12, **дастъ** 13б/7, 21б/20 **быст'** 56а/6 итд.

У 3. л. двојине присутно је стање настало под утицајем предлошка.[48] Наставак *-та* се јавља у примерима где конгруира са м. родом: **посли свѣ|т| твои и истинѹ твою, та ме настависта и въведоста ме.** 22б/1-2. Уколико се слаже са ж. или ср. родом долази *-сте*: **стоıастѣ нозѣ** 16а/2, **колѣнѣ мои изнемогостѣ** 25б/15, 28б/10, **ѹготовастѣ роүцѣ** 31б/15, 40а/5, **шчи видесте** 66б/12, **цѣловастѣ се шбѣ матери** 93а/13, **роүцѣ съз|д|асте** 105б/1.

Глагол *стати* има старији сигматски тип и гласи: **не ста** 1а/3, **прѣ|д|сташе** 1б/12, **въста|χ|** 2б/12, **прѣ|д|ста** 8а/15 итд.

Перфекат се у рукопису среће доста често у 2. л. јд. при личном обраћању, а нађени су и малобројни примери у 3. л. јд. и у 2. л. множине. Партицип перфекта је правилно грађен, а секундарног полугласа под утицајем српског језика код глагола коренске инфинитивне врсте на сугласник нема: **w҃връглъ Єси** 34а/16, **съсеклъ Єси** 41а/11, **прозеблъ Єси** 59б/12, **реклъ Єси** 69а/9 итд. По српскословенској норми је и појава секундарног јаког полугласа иза префикса у **възъшълъ** 15б/16.

У реченици: **азъ дв҃о Сн҃аа бц҃е. по|д| кровъ твои прибѣгаю. вѣде ıако Обрѣщѹ тобою сп҃сенїе** 116а/2, 116б/1-2 облик **вѣде** се може двојако схватити: то је врло архаични облик презента (**вѣдѣ**)[49] или је парицип презента активни. У том случају форма је аналошка, настала под утицајем *-и-* основа (**вѣдѧ**).

---

[48] Богољуб Ћирковић, *Граматика новоцрквенословенског језика за ученике богословије*, Београд 1949, 68.

[49] Вера Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*, 169.

Од глаголских начина *императив* је употребљен доста често. Код глагола основа на *-е-* и *-не-* нема разлика у односу на српскословенску норму: **въскр|с|ни** 2б/15, **прїими** 7б/17, **помѣни** 15а/1, **прїиди** 68а/8, **w҃врзѣмъ** 1б/16, **растръгнѣмъ** 1б/15, **прѣ|д|идѣте** 7б/14, **възнесѣте** 59а/8 итд.

Код глагола *решти* постоји одговарајућа редукција кореновог вокала: **рцѣм'** 7б/19, **рцѣте** 25а/10, 85а/14, 108а/9, 112б/18 итд., али је од *тешти*: **тецѣте** 77б/14, 85а/13.

Глагол *бити* у 2. и 3. л. јд. гласи правилно: **бѫди** 47б/15, 69б/20.

Правилно су грађени и императиви презентске основе на *-је-* и *-и-*: **не прѣстан** 9б/12, 10а/13, **ра|д|ѹи се** 10б/19, **разѫмѣите** 2а/12, **работанте** 2а/15, **възъпїимъ** 5а/11, **дръзанте** 8б/20 итд., - **хвалите** 5а/1, 13а/1, **бл|с|вите** 14а/1, 2, 3, 4 итд.

Одступају само аналошки облици настали под утицајем основа на **-ѣ-**: **поможѣмъ** 79б/10, **плачѣмъ** 79б/18, познати већ и времену канона и дијалектизми: **оуслышете** 27а/18, **не ищете** 77б/13, **сѣдѣте** 91а/10.[50]

Ни презентска атематска врста у императиву нема новина: **подаж|д|ъ** 10б/10, 74а/13, **даж|д|ъ** 18б/13, 42а/1, **дадите** 74б/5, **повѣдите** 17а/5, **проповѣдите** 83а/17. Присутан је и аналошки облик **виж|д|ъ** 81а/3.

У грађењу *потенцијала* нема неправилности. Употребљен је помоћни глагол у аористу, а партицип перфекта се ничим не издваја: **не бы прѣсталъ** 7а/14, **быхъ не прїѥлъ** 75а/2-3 итд.

Сви партиципи нађени у *Стихологији* грађени су по старословенском, односно српскословенском обрасцу. Особине које су констатоване у вези са деклинацијом придева, овде се понављају. Закон прегласа се у Д јд. м. и ср. рода врло често крши (место *-ему* је *-ому*), а у ж. роду сам запазила случај **нєрѫшимои** 115б/1. У Н мн. м. рода у неодређеном виду увек је *-е*, али се у одређеном поред чешћег **-єи** јавља и аналошко **-їи** настало под утицајем придева: **соудєщиєи** 2а/13, **призывающіє** 10б/17, **живѫщїи** 39б/15, 113б/18 итд.

Општи осврт. У рукопису Кипријана Рачанина се на фонетском плану са незнатним одступањем поштује српскословенска норма.

У *Стихологији* има довољно доказа о изговору **ы** као *и* и **ѣ** као *е*. Слово *јер* је врло ретко замењено са **ѧ**, а на месту *а* је *јер* још ређе. Ипак, разлога нема да се сумња у гласовну вредност полугласничког знака у јаком положају. Он се већ у XIV веку читао као *а*, а многи

---

50 Облике императива са основом *-е-* место *-и-* имају призренско-тимочки говори, сем косовско-метохијског дела. /Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, 115/. Примери се јављају и у српскословенским рукописима: Српска Александрида, Академијин рукопис из друге половине XVI века и у Тројанској причи / Вера Јерковић, *Српска Александрида*, 194/.

српски споменици са сличним, готово доследно спроведеним етимолошким правописом *јера* у јаком положају сведоче о томе да су се упадљиве књишке категорије могле памтити. Тако се и у *Стихологији* предлог **въ** (изузев у два случаја) увек налази са **ъ**, а оно је присутно и у многобројним примерима са иницијалним **въ-**, са префиксима **въ-**, **въз-/въс-**. Одступање се јавља у лексемама: **вдова, вторникъ, вторыи, всїати, вчєра**. Оне долазе без *јера* и у другим српскословенским споменицима. У *Стихологију* су могле бити пренете и из предлошка, чије је рускословенско порекло у раду утврђено.

Књишки изговор заменица **вьс-** *вас-*, **вьсак-** *васак-* у *Стихологији* се потврђује присуством **ъ** у већини примера. Уколико *јер* изостаје, заменице гласе *вс-, всак-*. То су у српскословенским текстовима некада били остаци из старословенског језика подржани изговором у српском пре метатезе *вс-* у *св-*. Изгледа да су се касније осећали као дубletне форме и нису чишћени из језика. Не треба заборавити ни могућност да су преписани из предлошка.

Предлог **въ**, иницијално **въ-**, префикси **въ-**, **въз-/въс-** ни у једном случају нису замењени са *у, у-, уз-/ус-* из српског језика, нити се јављају примери са метатезом иницијалног *вс-* у *св-* (*сва, свак-*).

Нађено стање у вези са предлозима **къ** и **съ** и префиксом **съ-** уклапа се у слику коју о њима пружа постојећа научна литература. Предлози су већином са **ъ** (*ка* и *са*), сем малобројних случајева где се налазе пред личним заменицама. Префикс **съ-** се без вокала сређе уз оне лексеме којима се *са-* не додаје ни у српском језику. Оне се тако потврђују и у другим споменицима.

У *Стихологији* је доследно испоштовано правило да се испред суфикса *-ств-* и *-ск-* развија јак полуглас, односно *а*, ако им претходе сугласници *ч, ж, ш, жд* и *шт*. Аналогно томе се јавља секундарно јак положај полугласа и код активног партиципа претерита инфинитивне основе на *-и-*, уколико сугласнику *-ш-* претходе *ч, ж, ш, жд* и *шт* (*рождашија*).

Без изнимка је спроведена и метатеза *-въ-* у *-ъв-* у сугласничкој групи **-ствън-** придева (божанставн-). Међутим, групе *бљ, вљ, мљ* и *пљ* се не раздвајају уметањем вокала (полугласа, овде *а*). Нема ни уношења некадашњег секундарног полугласа под утицајем српског језика.

Вокализација **ъ** у *о* и **ь** у *е* нађена је у оним морфолошким категоријама, као и лексемама које су тако усвојене из старословенског језика и познате су под именом македонизми. Међутим, у *Стихологији* се сређе и један број примера са рефлексом *е* и *о* које не можемо сврстати у ту категорију, а одговарају новоцрквенословенском језику.

Редуковано *и* се у рукопису не замењује *јером*, нити губи, сем у речи **богатъи** преписаној тако из предлошка.

Вокално *л* се у рукопису редовно налази, а место *р* је једанпут *-ер-* из руског предлошка.

Закон пре́гласа се у *Стихологији* поштује, сем у новим морфолошким творевинама (ради се о придевском наставку *-ому* који је стекао статус норме и о *-ој* унетом само спорадично).

Сажимање вокала је правописом потврђено у одређеним категоријама, а одступања у њима су минимална или ретка. То су: доследно написан наставак Г јд. м. и ср. рода са **-аго**, Л јд. истих родова одређеног вида **-ѣмъ**, као и И јд., Г, Д, И и Л мн. са **-ы-**, **-и-**. Издвајају се углавном придеви типа **божїи**, где се **-їи-** читало *-иjи-* (*божиjих* итд). Под утицајем руског предлошка, а вероватно и начина читања, у рукопису је присутна тенденција да се наставци Н, А и В јд. м. рода пишу **-ыи**, **-їи**, а читају *-иj*, а Н и В мн. **-їи** као *-иjи* што је било књишко у односу на српски језик. У науци постоји тумачење да су се и облици са **-ыи**, **-їи** изговарали као дуго *и* по српски. Како је заправо било, данас се не може са сигурношћу тврдити. Напомињем, да се и у канонским старословенским текстовима поред графијски несажетих форми срећу и сажете, а читање је реконструисано као у новоцрквенословенском. Проблем се преноси и на наставке **-аа**, **-єк**, **-ѹю** сложене промене. Интересантно је и то да се у Г јд. ж. р. заменица не налазе графијски означене сажете форме. Затим, у презенту основа на *-је-* асимилација, па и сажимање изостају, сем у једном случају. Вероватно под утицајем предлошка у свим примерима где се префикс *при-* јавља пред глаголом са иницијалним *и-*, писана су два слова: **-їи-**.

На руско порекло предлошка указује и мало *јус* у речима **въсѣмь** и **наставлѧѧ**.

Старословенске групе *жд* и *шт*, сем у једном примеру (**свобожъша**), доследно се употребљавају. Пример са *ж*, а не *жд* је русизам.

Старословенске групе *чр-*, и *чт-* се чувају, као и *л* на крају речи. Слово **ѕ** има гласовну вредност *з*.

Сугласничке групе *-стн-, здн-* нису упрошћене под утицајем народног језика. Једначење сугласника по звучности и месту творбе, па и сажимање два једнака сугласника не може се истински пратити због етимолошког правописа који се и у овом рукопису на уобичајени начин остварује. Ипак чини се да је код именице *отац* графијски означено када се чита *т*.

Сугласник *х* није написан у једном примеру, а у речи *чртог* једанпут је место *г* глас *к*: **чрътока**. Оба наноса су из народног језика.

У области морфологије у рукопису је мало кршења књижевне норме.

У именичкој деклинацији основа на **o/jo* м. рода јављају се старе, наслеђене иновације од којих су дублетне форме Д јд. у одређеним

лексемама имале статус норме још у старословенском језику, где се паралелно употребљава наставак *-у* **о* основа и *-ови* основа на **и* кратко. Из промене на **и* кратко спорадично продире проширење *-ов-* и у друге падеже: у Н мн. у форми *-ове* и *-ови*, у Г *-ов*, у Д *-овом*.

Именице на *-ин* и *-тель* су у множини деклиниране по основама на **о*, односно **jo*, а лексема *цар* и неке именице на *-тель* долазе у Н мн. и са наставком **ѣ* основа.

Из народног језика потиче по један пример у Л јд. на *-у*, у Н мн. на *-ови* и у А на *-ове*.

Норми одговара и чешће присуство несажетог наставка у Л јд. именица ср. рода на *-ије*. Реч *ложесно* долази у Л са аналошким *-а-* према Н и А: *ложеснах*.

Мањи број именица ж. рода на *ја* у Г јд. место *-е* има наставк -и (**-и, -ы** иза *ц*). То одговара руској редакцији. У Л јд. именица на *-ија* изостаје сажимање наставка *-ији*.

Од именица основа на **й* нестабилност у примени деклинационог обрасца показују: *дом, син* и *чин*. Оне имају и облике по **й* и по **о* основама. Именице *вол* и *пол* долазе само по **й*, а *врх* по **о* основама.

Међу именицама на **и* дуго које су употребљене у Н јд. у старој форми је само *неплоди*, док се место *цркы* јавља Н и В *цркви*. У Г јд. присутно је колебање између *-е*, наставка **ū* основа, и *-и* из основа на **ǐ*. У Л јд. дошло је до уопштавања *-и*, што је црта српске редакције. Именица *крв* у Г јд. има наставак *-е* из основа на **ū*, а у осталим падежима у којима се јавља основе на **ū* и **ǐ* се не разликују.

У српскословенском језику је дошло до уопштавања наставака са македонском вокализацијом полугласа у И јд. (*-ем*), у Д мн. (*-ем*) и у Л мн. (*-ех*) именица на **ǐ* и на консонант.

Именица *Господ* је у Г јд. увек по **о* основама. У Д јд. је чешћи облик *Господеви* по **й* основама, него *Господу* по основама на **о*. У В и у Л јд. се сачувао наставак **ǐ* основа.

Именица *звер* је м. рода. Наставци Г и Д јд. су по **о* основама, а Н мн. по **ǐ*.

Именице *људије* и *пут* имају све форме по **ǐ* промени. Тој промени припада и *хлебиј* у Г множине. Међу примерима се издваја: **пѹтїє** 93а/2, облик Н мн. за А.

Од именица м. рода на консонант јављају се: *дан, камен, корен* и *пламен*. Ове именице у *Стихологији* чувају облике деклинације на консонант, сем у Л јд. где је место *-е* редовно *-и* из **ǐ* основа.

У тексту се налазе следеће именице ср. рода на консонант: *име, семе, - небо, око, ухо, слово, чудо, - ждребе*.

Именица *име* је у Г јд. са аналошким наставком *-и* из **ĭ* основа, док *семе* чува *-е* консонантских. И у Л јд. се *име* јавља по **ĭ* промени са *-и*. Именице *небо, око, слово* и *чудо* у Г јд. имају *-е* консонантске врсте. У Л јд. *-и* из **ĭ* основа среће се код именица *небо* и *ждребе*, док се старо *-е* сачувало код речи *чудо*. Именице *око* и *ухо* су у правилним облицима двојине. Без проширене основе, са наставцима **о* основа долазе само *небо*, *слово* и *тело*.

Обе именице ж. рода на консонат у наставцима немају иновација.

У деклинацији заменица одступање од норме показују заменица **тъ, то, та** и **съ, сє, си**. Оне су у Н јд. м. рода у облику **тъи, съи** под утицајем предлошка. Међутим, **тъи** са српском вокализацијом полугласа одговара народном језику. Поред **тъи** среће се и **тъ**, а у А мн. један пример *ва те* са *-е* потиче из српског језика. Поред облика Н и А јд. **съи** и **сіи** јавља се и стари **сь**, а поред **сїє** и **сє**, **сїа** и **си**. Колебање се запажа и у Г јд. ж. рода: *сеје* и *сије*. Народном језику одговара и облик *који-* у заменици *којиждо* и на српски начин прочитано **тъи** у **тъиж|д|є** (*тајжде*). Постоји и пример са руском вокализацијом полугласа: *тојже*. Облик Г **вьсѣѧ** одговара такође руској редакцији.

У деклинацији одређеног вида придева, редних бројева и партиципа у Д јд. м. и ср. рода уопштен је наставак *-ому/-ему*. То је црта српскословенског, али и новоцрквенословенског језика. У Г, Д, И и Л мн. врло ретко је употребљен неодређен вид, што је такође црта српске редакције.

Под утицајем српског језика у *Стихологији* се сусрећу малобројна одступања од норме. То су Л јд. м. р. са наставком *-ем*, ср. р. *-ом*, Л ж. р. са *-ој* и један пример Г јд. ж. рода **а* основа на *-е*.

У деклинацији бројева нема наноса из српског језика. Врло старе иновације су присутне код основе на **ĭ*. У Г и Л мн. постоји и форма *тријех* настала аналошки према Н *трије*. Редни бројеви се налазе само у облику одређеног вида, а број *трећ* писан је и са *јери*, а он се једини према правилу деклинирао по меком обрасцу.

Од глаголских времена у тексту се јављају: *презент, аорист, имперфекат, перфекат* и *футур*. Њихово грађење и наставци са малим изнимком одговарају норми.

У облику презента атематски глаголи и *имети* у 1. л. мн. редовно долазе са **-мы**. Утицај народног језика одразио се само у два случаја, оба пута у облику *хвалимо*.

У рукопису нема асигматског аориста. Од глагола инфинитивне основе једнаке корену, старији сигматски тип гради само *рећи* (он се у млађем облику не налази).

Имперфекат је готово увек са означеним сажимањем у основи. Нових наставака нема, а глагол *бити* се јавља у облицима: **бѣше**, **бѣ** (3. л. јд.) и **бѣхѫ**.

Облици перфекта су грађени правилно. У партиципу се некадашњи секундарни полуглас под утицајем народног језика не среће.

Осврнућу се и на питање 2. и 3. л. двојине имајући у виду све облике конјугације. У српскословенском језику је 3. л. изједначено са 2, а у *Стихологији* се у 3. л. јавља *-та* када је субјекат м. рода. Уколико је ж. или ср., тада је *-те* (**-тѣ**). Такво стање одговара руском предлошку.

Ни у императиву, ни у потенцијалу нема кршења норме, сем у примерима: **оуслышете** 270/18, **не ищете** 77б/13, **сѣдѣте** 91а/10, који потичу из народног језика. Облика помоћног глагола *бим* и *бу* у тексту нема.

У грађењу партиципа неправилности нема. Претежно се налазе у одређеном виду. У Н мн. м. рода се поред наставка **-ен** среће и аналошко **-їи** из промене придева, док је у неодређеном виду увек *-е*.

О пореклу Кипријана Рачанина засада се ништа не зна. Није познато његово место рођења, односно одакле је дошао у манастир Рачу на Дрини. У *Стихологији* се налази један број наноса из народног језика који није општештокавског карактера. То су: губљење сугласника *х* на крају речи, именица *чртог* написана *чрток*, код именица м. рода А мн. је изједначен са Н, императив основа на *-и-* место *-и-* има *-е-* (наведена одступања се јављају у једном примеру, па до три случаја). Црте одговарају призренско-тимочком дијалекту, међутим, да би се извео сигуран закључак, потребно је испитати и остала Кипријанова дела.

Јасмина Грковић-Мејџор

СИНТАКСИЧКЕ ЦРТЕ *СТИХОЛОГИЈЕ* КИПРИЈАНА РАЧАНИНА

Дело Кипријана Рачанина, настало на заласку српскословенске писмености, од изузетног је значаја за историју књижевног језика, посебно у домену до сада недовољно истражене синтаксе редакцијских споменика. Кључно питање је да ли су старословенски синтаксички модели, које редакцијски језици наслеђују без дубљих измена,[1] наставили свој живот до краја српскословенског периода, да ли су били изложени утицају народног језика и да ли и у којој мери долази до накнадне грецизације текстова. Ови процеси су свакако бивали условљени, између осталог, и жанровском припадношћу дела, при чему је, како се претпоставља, у жанровима конфесионалног карактера који су вековима чували своју стабилност, језик еволуирао у најмањој мери.[2]

Овом типу литературе припада и Рачанинова *Стихологија,* те су карактер и жанровски тип дела наметнули селективни приступ синтаксичкој проблематици текста. Од посебног је значаја чињеница да је овај текст преписан са рускословенског предлошка, што је пружило могућност да се и са синтаксичког аспекта осветли проблем јединства литературе културног ареала *Pax Slavia Orthodoxa.*

Месне падежне конструкције

до + *генитив*. Датом везом се, као и у споменицима канона,[3] указује на крајњу тачку до које радња досеже: **даже до домоу бжїа** 23а/15, **възлїа се на ме вода до дше моєк** 42б/19.

---

1 Jaroslav Bauer, *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby,* Brno 1972, 74.

2 Н. И. Толстой, *История и структура славянских литературных языков*, Москва 1988, 169.

3 Станислав Геродес, *Старославянские предлоги.* - Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага 1963, 358.

изь, отъ, съ + *генитив*. Овим трима конструкцијама се у старословенском означава удаљавање, при чему се предлогом **изь** упућује на кретање „из унутрашњости", предлогом **съ** на кретање „са површине", док је **отъ** у овом смислу немаркирано, и значи просто удаљавање, без ближег одређења. Међутим, овај изузетно продуктивни предлог се већ у епоси канона јавља и у контекстима где би се очекивало **изь** тј. **отъ**.[4]

У *Стихологији* се **изь** + генитив реализује у значењу „кретање из унутрашњости". Нпр: **изведи ис тъмнице дш҃ю мою** 4а/20, **из твоєѥ оутробы прошъ|д|** 11б/17-18, **єгоже из чрѣва ѡригнѹ** 64б/19-20. Предлог **съ** са генитивом следи старословенску традицију: **ни|з|ложи силныѥ съ прѣстолъ** 37а/7, **посланъ бы|ст| съ нб҃се гаврїилъ** 69а/14. Везом **отъ** + генитив, међутим, покривају се сва три значења: а) немаркирано удаљавање - **вънѥг|д|а исчезае|т| ѡ мене дх҃ъ мои** 4а/5-6, **бъ ѡ юга прїидетъ** 33а/3, б) удаљавање „из унутрашњости": **ѡ оутробы произыде** 38б/7-8, **ꙗко из чрътога ѡ звѣри изъшъ|д|** 73а/20-73б/1, в) тип удаљавања иначе спецификован предлогом **съ**: **єгда ѡ дрѣва тє мртва аримаѳеи сънестъ** 5б/8-9 итд.

Датив циља. У старословенском се у овој функцији реализују слободни датив и **къ** + *датив*.[5] У *Стихологији* је, међутим, ситуација донекле различита. Уз непрелазне глаголе кретања среће се искључиво предлошка веза, а) непрефиксирани: **гредет же къ крщ҃енїю** 63б/14-15, **къ свѣтѹ идѣхѹ** 78б/11, **течахѹ къ гробѹ** 108а/5-6; б) глаголи са префиксом **при**: **иже к тебѣ прибѣгающи|х|** 5а/17-18, **пристѹпите къ нѥмѹ** 17б/7, **да прїиде|т| к тебѣ** 34б/8, **к тебѣ прибѣгае|м|** 115а/20-21 итд, исто и: **възыде къ начєлномѹ свѣтѹ** 88б/20-89а/1. Уз прелазне глаголе се по правилу јавља слободни датив, а само једанпут **кь** + датив: **приведѹт се цр҃ю** 16б/14, **приведѹт се тебѣ** 16б/15, **пицѹ ти приносе** 55а/7, **приведъ ѡц҃ѹ** 79а/13 итд, али: **къ ѡц҃ѹ принесетъ и къ своемѹ хотѣнїю** 10б/5-6. У датим конструкцијама очигледно претеже основно дативно значење намене. Једанпут је посведочена архаична веза глагола са префиксом **при-** и локатива:[6] **приближающимъ се емъ** 46б/6-7.

по + *датив*. У значењу простирања радње по одређеној површини, ова веза се у старословенском јавља првенствено уз глаголе кретања.[7] у *Стихологији* су нађени следећи сигурни примери: **по нѥмѹ же хож|д|ахъ** 4а/7-8, **прондоше по сѹхѹ** 32а/1-2, 40а/11-12, **по соу҃хѹ свое си изводитъ** 63а/20. Због формалне једнакости датива и локатива код именских речи

---

4 *исто,* 336.

5 Роман Мразек, *Дательный падеж в старославянском языке.* - Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага 1963, 231-233.

6 Ярослав Бауэр, *Беспредложный локатив в старославянском языке.* - Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага 1963, 278.

7 Ст. Геродес, *исто*, 333.

женског рода у следећим примерима, не зна се који је од ова два падежа у питању.[8] Уз глагол кретања: **по нѣи же ходеще** 60а/15-16. Уз (неексплицирани) глагол **быти** означава се простор који је у целини обухваћен радњом, што је наглашено заменицом **вьсь**: **тако чюдно име твое по въсеи земли** 19а/18-19, **цр̑ъ велїи по въсеи земли** 20б/15-16, 104а/13-14. Уз остале глаголе који немају значење кретања, ова веза означава да се радња врши „на различитим тачкама одређене површине”:[9] **въси живѹщеи по въселенѣи** 27а/19-20, **оуставиши ихъ кн̑зе по въсеи земли** 25а/5-6.

вь + *акузатив / локатив*. У старословенском се уз одређене глаголе јављају напоредо акузатив и локатив,[10] у зависности од тога да ли је акценат на статичком (резултат кретања) или динамичком моменту (само кретање). У *Стихологији* се архаично стање са локативом среће уз глаголе **вьзлещи, излиꙗти, погрести, погроꙋзити, полагати, потопити, провести, стати**: **въ нихъже възлеже** 61б/8-9, **излїа се блг|д|тъ въ оустна|х| твои|х|** 5а/8, **погрезоше въ глъбинѣ** 31б/2, **въ нѣи погрѹжъ** 63б/1, **въгробѣ полагаетъ се** 52/8, **потопи въ чрьмнѣмъ мори** 31а/35-31б/1, **проведшомѹ люди своѥ въ пѹстыни** 14б/4, **бъ ста въ сънмѣ богѡвъ** 25а/15 итд. Уз **вьселити се** и **принти** реализују се оба падежа, с тим да је акузатив обичнији: **въсели се въ ны** 90б/15, **кто въселит се въ горѣ ст̑ыи твоеи** 2/19-20, **прїинде въ цр̑ковъ г̑ню** 56а/3, **въ цр|с|твїи си егда прїидеши** 101б/3 итд. Уз највећи број глагола присутан је акузатив: **вьводити, вьврѣщи, вьзвести, вьзвратити се, вьзити, вьнити, вьпасти, вьходити, изити, истрести, насадити, низводити, отврѣщи, пойти, приносити, сьнити, отити**: **въводещїи въ непристѹпнѹю радостъ** 64б/8-9, **въвръже въ море** 31а/6-7, **възведоста ме въ горѹ ст̑ѹю твою** 22б/2-3, **въ нѣдра моꙗ въ|з|вратит се** 28б/16-17, **да възыдѹ въ люди** 41а/20-40б/1, **праведнїи вънидѹтъ въ нѥ** 15а/5-6, **въпадѹт се въ мрѣжѹ свою грѣшници** 3б/18-19, **х̑с въходитъ въ гра|д| виѳанїю** 70б/13-14, **въ всѹ землю изыде вѣщанїе ни х|** 25а/2, **истресшомѹ фарашна и силѹ его въ море чрьмно** 14б/2-3, **насади ѥ въ горѹ** 40а/2-3, **ни|з|водитъ въ адъ** 40а/19-20, **ѡвръглъ ме ѥси въ глъбинѹ** 42б/11-12, **поидѹ въ мѣсто крова дивна** 23а/14-15, **приноситъ въ цр̑ковъ** 68б/6-7, **сънидохъ въ землю** 43а/2, **ѡидоше въ странѹ свою** 109б/1.

на + *акузатив / локатив*. У канонским споменицима се уз одређене глаголе предлог **на** везивао за оба падежа, под истим синтаксичко-семантичким условима као и **въ**,[11] с тим што архаична конструкција са локативом претеже.[12] Слично стање је и у *Стихологији*, где је локатив заступљен уз глаголе **насадити, положити, посадити, прѣити, стати, сѣсти**: **на**

---

8 Одговарајућа ситуација запажа се и у старословенским споменицима; недвосмислени примери везе **по** + локатив су у њима ретки (уп. Ст. Геродес, *исто*, 333).

9 Милка Ивић, *О предлогу* по *у српскохрватском језику*. - Јужнословенски филолог, XIX, Београд 1951-1952, 1-4, 178.

10 Списак ових глагола дат је у: Fr. Miklosich, *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, Wien 1883, 658; уп. и Ст. Геродес, *исто*, 321.

11 Fr. Miklosich, *исто*, 664.

12 Ст. Геродес, *исто*, 328.

земли насаж|д|ено бы|ст| дрѣво 51а/17-18, на мнѣ прѣидоше 42б/14-15, печати на камени положише 103а/8-9, посаж|д|ѵ на прѣстолѣ твоемъ 15а/12-13, кто станетъ на мѣстѣ с҃тѣмъ его 22а/16, на сѣдалици гѵбител' не сѣде 1а/6 итд. Акузатив се доследно реализује уз вьзити и наводити: възъшълъ еси на высотѵ 15б/16, на высокаа наводит ме 41б/12 итд. Архаични локатив се далеко боље чува уз предлог на него уз предлог вь.

о + *акузатив*. Нађено је свега неколико потврда овог типа, који је већ у старословенском језику био непродуктивна, петрифицирана веза прилошког значења:[13] сматрахъ ѡ деснѵю 4а/9, ѡ деснѵю тебе 10а/18 итд.

Предлози са суфиксом -дь + *акузатив / инструментал*. Предлози надь, подь, прѣдь везују се у старословенском уз акузатив или инструментал по критеријуму динамичност / статичност.[14]

надь - потврђено је само са инструменталом: поставлѥнъ есмъ...на|д| сїѡномъ горою 2а/2, высокъ естъ на|д| въсѣми людми 19б/2-3, възгръмѣлъ еси на|д| водами мнѡгими 64а/6-7 итд.

подь - с акузативом: по|д| водами мнѡгими 64а/6-7 итд.

подь - с акузативом: по|д| твои вл|д|чце покровь въси землъноро|д|ныи прибѣгающе 12а/15-16, покори люди намъ и езыки по|д| нѡгы наше 25а/17-18; с инструменталом: примракъ по|д| ногама его 19а/6-7, по|д| единѣмъ царство|м| мїрскимъ грады быше 58б/7-8, по|д| землю съкрыше 72б/13, по|д| кровъ твои прибѣгаю 116а/20-116б/1.

прѣдь - сви примери су са инструменталом: тако кадило прѣ|д| тобою 3а/9, пролѣю прѣ|д| нимъ мл҃твѵ мою 4а/3, поклонѥт се прѣ|д| нимъ 21б/11 итд.

о + *локатив*. Овом везом се у канону исказује исконско конкретно просторно значење „около, са свих страна".[15] У *Стихологији* је потврђен само један пример: положи г҃и хранѥнїе ѹстом мон|м|. дверъ ѡграж|д|ѥнїа ѡ ѹстна|х| мон|х| 3а/12-13.

при + *локатив*. Нађено је неколико случајева ове конструкције оријентационог карактера, иначе ретке у канону:[16] расыпаше се кости ихъ прї адѣ 3б/11-12, пожрѣти быше при камени 3б/7-8, и не бѵдетъ волшвъ прї гаслѣ|х| 33а/11-12, 41б/7.

Нису потврђени слободни генитив, слободни инструментал, слободни локатив, по + локатив, од којих су последња два средства већ у старословенском ретке могућности.[17]

---

[13] *исто*, 345.

[14] *исто*, 360.

[15] *исто*, 345.

[16] В. Н. Топоров, *Локатив в славянских языках*, Москва 1961, 202.

[17] Ярослав Бауэр, *исто* 265-267; В. Н. Топоров, *исто*, 282.

до + *генитив*. Конструкцијом се, као у канонским споменицима,[18] указује на крајњи временски одсечак до којег се простире радња: **ѡ страже оутрънѥ до ноци** 4б/15-16, **до скончанїа вѣка** 81б/11, **до ѡмины н|д|лы** 112а/9 итд. Конструкција **до вѣка** 16а/12, 22б/13 има прилошко значење *заувек*.

отъ + *генитив*. За разлику од старословенског, у којем се за обележавање почетног момента радње срећу предлози **изь, оть** и **сь** са генитивом,[19] у *Стихологији* је потврђена само веза **оть** + прилог: **ѡ нн҃а и до вѣка** 22б/13, **сѥ бо ѡ нн҃а бл҃жет мѥ въси рождь** 36б/20.

кь + *датив*. У старословенском дата веза означава „временску приближност".[20] Потврђен је један случај: **прѥ|д|варише къ оутрѹ** 79б/5-6.

Акузатив без предлога. Реч је о падежу временске актуализације, који се као синтаксички невезан облик реализује по изузетку, и у том случају се ради о лексемама које означавају природно идентификоване временске одсеке: **поѹчи|т| сѥ дн҃ь и но|щ|** 1а/8. По правилу се јавља са актуализатором: **съи дн҃ъ иже сътвори г҃ъ възра|д|(о)ѹем сѥ** 20б/2-3, **оумрѣщвлѥмы ѥсмы въсъ дн҃ъ** 26а/18-19, **трѥти дн҃ъ въскрсѥ ѡ гроба** 81а/17 итд.

вь + *акузатив*. Без одредбе се редовно среће уз именицу **вѣкь**: **прѣбываѥ|т| въ вѣкы** 5а/4-5, **имѥ твоѥ въ вѣк'** 13б/9 итд. Детерминатор изостаје и у примеру **въ н|д|лю** 107б/7, уз појам временске јединице типа константне идентификације. У осталим потврдама се реализује актуализатор, и реч је о именицама које имају временско значење: **иже пло|д| свои да|ст| въ врѣмѥ своѥ** 1а/10, **почїю въ дн҃ъ печали моѥѥ** 41а/20 итд.

на + *акузатив*. Од три значења ове везе, која за старословенски (али и за словенске језике у целини) наводи Херодес,[21] није потврђена семантика „post", ретка и у старословенском. Иначе се **на** + акузатив реализује: 1) као идентификација времена статичког типа, при чему се уз акузатив по правилу јавља одредба: **на въсакѹ ноцъ** 104б/5, **на сто҃ѹю пасхѹ** 111б/10, **на въсако врѣмѥ** 11б/6 итд. Одредба изостаје само у **г҃ъ цр|с|твѹѥтъ вѣкы и на вѣкъ** 40а/6, где одговарајућа веза има очигледно прилошко значење, *увек*. 2) као динамичка временска конструкција ("током одређеног временског периода"): **на мнѡгаа лѣта вл|д|ко** 103б/20-21.

---

18 Ст. Геродес, *исто*, 358-359.

19 *исто*, 337, 341, 349.

20 *исто*, 350-351.

21 *исто*, 329.

по + *акузатив*. У тексту је потврђен један пример: **антифоны по въсе дн҃и** 104а/13. Он у потпуности одговара канонском стању, где се овом везом, у којој је редовно акузатив множине, изражава значење „током одређеног временског периода", семантички подржано присуством заменице **вьсь**.[22]

Слободни инструментал. Нађена је једна потврда овог, и у старословенским споменицима ниско фреквентног инструментала: **г҃ъ цр|ц|твꙋетъ вѣкы** 40а/6. У питању је динамички тип словенског слободног инструментала, којим се означава време у потпуности обухваћено глаголском радњом.[23]

вь + *локатив*. Реч је о локационој временској конструкцији, која је у старословенском сасвим ограничена.[24] Једини овакав случај у *Стихологији* је: **въ исходѣ исл҃ѥвѣ** 110б/9-10.[25]

на + *локатив*. Спорадична у канону,[26] одговарајућа веза је у *Стихологији* посведочена једанпут, без одредбе, будући да се ради о именици која означава црквену службу, те носи у себи моменат константне идентификације: **на оу|т|рни** 11б/11.

по + *локатив*. Оријентациона временска конструкција, која у потпуности одговара старословенском моделу.[27] У највећем броју случајева реч је о посредној идентификацији времена, при чему се у локативу по правилу реализује глаголска именица, уз обавезну одредбу: **по прѣшъствїи ісл҃ѥвѣ** 11а/9-10, **по рож|д|ъствѣ дв҃а** 98б/7-8, **по бл|с|венїи ѿ іереа** 110б/17-18 итд. Одредба је присутна и у: **катавасї по ѳ҃ пѣсни** 51а/12-13. У случају **по непорочна|х|** 107б/7 она се не јавља, будући да лексема има моменат константне идентификације (тропари који се поју на одређеним службама).

Оријентационог временског значаја је и потврда **и по ѡч҃е нашъ** 111а/6, необична веза предлога **по** и номинативне/акузативне синтагме.

Запажа се одсуство следећих канонских предлошко-падежних веза за означавање времена: слободни генитив, слободни локатив, **при** + локатив; последње две конструкције су већ у старословенском ниско фреквентне.[28]

---

[22] *исто*, 334.

[23] *Творительный падеж в славянских языках*, под редакцией С. Б. Бернштейна, Москва 1985, 222.

[24] В. Н. Топоров, *исто*, 204.

[25] Уп. Јасмина Грковић-Мејџор, *Језик Псалтира из штампарије Црнојевића*, Подгорица 1993, 126.

[26] Ст. Геродес, *исто*, 329.

[27] В. Н. Топоров, *исто*, 200.

[28] Ярослав Бауэр, *исто*, 310; В. Н. Топоров, *исто*, 202.

Конструкције за исказивање сврхе, циља

за + *генитив*. Ретка у старословенском,[29] конструкција је нађена у *Стихологији* једанпут: **за въсѣ|х| пожрѣ се** 78а/15.

Генитив + **ради**. Ова предлошко-падежна веза користи се у старословенском и за означавање узрока и за исказивање циља, тј. сврхе.[30] Њоме се, наиме, мотивише радња на најопштији начин, и тек у конкретном контексту ова мотивација се реализује као узрок или сврха. У следећем примеру сигурно је да се ради о сврси делања: **ѥст|с|вомь бывъ чл҃къ на|с| ради** 11б/10-11. Понекад је, међутим, тешко рећи да ли је у питању мотивација типа узрока или сврхе: **имени ради твоего потръпѣ|х|** 4б/12, **на вы лжѹще мене ра|д|(и)** 102а/2.

вь + *акузатив*. У старословенском језику је веома честа, и обично се сматра да се ради о синтаксичком калку према грчком моделу εις + акузатив.[31] *Стихологија* наставља традицију, будући да је у њој ово најфреквентнија веза за исказивање сврхе/циља, при чему се у акузативу обично јавља глаголска именица (као трансформ предиката намерне реченице). На пример: **въ просвѣщенїе дш҃и, въ о҃ц҃енїе тѣлѹ, въ оумръщвлѥнїе стр|с|темъ. въ ѡ҃връженїе лѹкавы|х| помыслъ. въ съхранѥнїе и ѡ҃ложенїе лоукава|го| обстоѧнїа** 106а/17-106б/1. Једина потврда без девербативне именице је **и потръпѣ дш҃а моꙗ въ слово твоѥ** 4б/13-14.

за + *акузатив*. Спорадична и у канонским споменицима,[32] ова веза са нијансом респективности,[33] нађена је у *Стихологији* само једанпут: **крви излїаннои за в'(?) васъ миръ** 102б/20.

на + *акузатив*. Често се јавља у старословенском, као словенски пандан вези **въ** + акузатив.[34] У *Стихологији* је двоструко ређа од споја **въ** са акузативом, и у већини примера такође има девербатив: **потъщи се на оумл҃нѥнїе** 10б/18, **полагаеи wблаки на въсхожденїе** 21а/1, **на обновлѥнїе роду нашему** 57б/11-12, **на сп҃сенїе намъ поющимъ** 73б/8-9; **на въсакѹ ползѹ бл҃гопричинѹ** 106б/4-5.

о + *локатив*. Реализује се у два примера, као објекатска допуна глагола (оу)молити:[35] **съ дръзновенїе|м| мл҃ет се w дш҃а|х| наши|х|** 7б/12-13, **w рабїхъ свои|х| оумл҃енъ боуде|т|** 13б/12.

---

29 Ст. Геродес, *исто*, 356.

30 К. И. Ходова, *Падежи с предлогами в старославянском языке (Опыт семантической системи)*, Москва 1971, 325.

31 Ст. Геродес, *исто*, 322.

32 Fr. Miklosich, *исто*, 408.

33 Уп. Милка Ивић, *Dativus respectivus i sinonimične konstrukcije u slovenskim jezicima.* - Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławinski, Kraków 1963, 102.

34 Ст. Геродес, *исто*, 322.

35 *исто*, 347.

У овој функцији се никада не срећу **дєльма** + генитив, слободни датив и **по** + локатив, везе које су и у канонским споменицима упадљиво ретке.[36]

Узрочне конструкције

Слободни генитив. Једине евентуалне потврде овог генитива узрока типа образложења[37] су: **нє рыдан мєнє мт҃и** 73б/20, 76б/9. Тумачење ових примера зависи од семантичке вредности глагола **рыдати** у датом контексту: 1. *ридати, јадиковати (Не ридај због мене, мати,* узрок), 2. *оплакивати (Не оплакуј ме, мати,* објекатска допуна).

отъ + *генитив*. У старословенском је ово средство доста често.[38] У *Стихологији* оно обележава узрок типа изазивача у: **колѣнѣ мои изнємо|г|(о)стѣ ѿ поста** 25б/14-15. Најчешће се ради о узроку типа образложења, а редовно су у питању глаголи који значе психичко стање (страх, радост): **нє оубою сє ѿ тъмъ людїи** 2б/13-14, **да възра|д|(о)ѹют сє ѿ лица гн҃а** 22а/11, **оубоꙗ сє ср|д|це мое ѿ гласа мл҃твъ оустънъ моихъ** 41а/16-17, **да говѣєтъ въса зємлꙗ ѿ лица єго** 71б/17-18. Занимљиво је да се уз глаголе овог типа никада не јавља слободни генитив, што је иновација у односу на канонску ситуацију, где се слободни генитив узрока и предлошки генитив реализују као конкурентна средства.[39]

Генитив + **ради**. О овој вези, иначе сасвим обичној у старословенском,[40] било је речи код конструкција за исказивање сврхе. У *Стихологији* је честа, исказујући искључиво узрок типа образложења: **страха ради твое|го| г҃и въ чрѣвѣ прїехш|м|** 34а/1-2, **бл҃годарим тє великїє ра|д|(и) славы твоєѭ** 47а/18, **сєго ради навелъ єси** 42а/8, **и насъ спо|д|об ... великыѭ ради твоєѭ мл|с|ти** 86б/11-13 итд.

по + *датив*. Веза је потврђена у старословенском.[41] У *Стихологији* је ретка, и разликује се од осталих средстава за обележавање узрока по томе што се њоме првенствено исказује критериј (*на основу чега, сходно, у смислу*):[42] **сп҃си мє по мл|с|ти твоєи** 28б/14-15, **хвалитє єго по прѣмнωгомѹ**

---

36 Роман Мразек, *исто*, 228-229; Ст. Геродес, *исто*, 335.

37 О различитим семантичким категоријама категорије узрока (*потстрекач, изазивач, образложење*) в.: Милка Ивић, *Узрочне конструкције с предлозима* због, од, из *у савременом књижевном језику*. - Наш језик, V [нова серија], Београд 1954, 186-194.

38 Ст. Геродес, *исто*, 338.

39 Радослав Вечерка, *Синтаксис беспредложного родительного падежа в старославянском языке*. - Исследования по синтаксису старославянского языка, 212, 215.

40 Ст. Геродес, *исто*, 356.

41 *исто*, 335.

42 Милка Ивић, *О предлогу* по *у српскохрватском језику*. - Јужнословенски филолог, XIX, Београд 1951-52, 1-4, 181.

величъствїю его 46а/5-7, по безаконїемъ нашимъ 99б/12, да по длъгꙋ славлю те 106а/2 итд.

за + *акузатив*. Обична у канону,[43] конструкција је нађена у тексту једанпут, означавајући узрок типа образложења: цр҃ь нб҃ныи за чл҃колюбїе на земли ꙗви се 12а/20-12б/1. Као и у случају генитив + ради, дати контекст омогућује тумачење ове везе као узрочне, а не циљне.

Слободни инструментал. Чест у канонским споменицима,[44] у *Стихологији* се налази по изузетку. Једини сигуран пример гласи ꙗко не оукрѣплꙗет се силнъ моужъ крѣпостїю своѥю 32а/17-18 (узрок типа образложења). У преостале две потврде није у потпуности прозирно да ли је реч о *instr. causae* или спроводничком инструменталу: (дрѣво) ... имже бы|ст| вѣчнаа правда 51б/14 *(дрво ... због којега - преко којега би вечна правда,* мисли се на *крст),* обрѣщꙋ тобою сп҃сенїе 116б/1-2 (*нађи ћу због тебе / преко тебе спасење*).

о + *локатив*. У старословенском се ова конструкција реализује уз глаголе којима се означава психичко стање (са значењем *радовати се, дивити се, бринути се, бити гневан* итд.), као и уз глаголе говорења и мишљења, при чему, указујући на узрок датог стања, функционише као објекат тих глагола.[45] У *Стихологији* се јавља уз глаголе вьзвеселити се, вьзрадовати се и оудивити се: възвеселит се праведникъ о г҃и 23б/19, възра|д|(о) 28Mùy se o b҃zâ 41б/8-9, оудивише |с|(е) въсачъскаа, о бж|с|тъвнѣи славѣ твоеи 54а/11-11 итд.

Нису потврђени дельма + генитив, слободни датив, кь + датив и по + локатив.

Имперсоналне конструкције

У ову категорију су укључене само оне конструкције које се по формалном критеријуму (инконгруентности предиката) одређују као безличне.[46]

1. *Конструкције са безличним глаголом*. Среће се само глагол подобаѥть (у презенту и имперфекту), уз који се јавља инфинитив са факултативним дативом агенса: дрѣвом бо подобаше дрѣво исцѣлити 52а/5,

---

[43] Ст. Геродес, *исто*, 356.

[44] М. Бауэрова, *Беспредложный творительный падеж в старославянском языке.* - Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага 1963, 185-186.

[45] В. Н. Топоров, *исто*, 195-196; К. И. Ходова, *исто*, 149.

[46] B. Milka Ivić, *Lingvistički ogledi*, Beograd 1983, 83. У имперсоналне реченице се неретко сврставају и оне које су заправо *безагентне*, као што су, на пример, извесни типови пасивних безагентних конструкција (уп. К. И. Ходова, *Простое предложение в старославянском языке*, Москва 1980, 212-213).

по|д|(о) баше бо сице ѡц҃ѹ, гласа немалъчанїе хранити итд. Уз исти глагол се у тексту реализује и номинатив именице која означава неживи ентитет: тебѣ по|д|обаетъ пѣ|с|(нь) бж҃е въ сїонѣ 19б/15, домѹ твоемѹ по|д|обаетъ сты҃ни 23а/16, 114б/11-12 итд. Иако близак по смислу одговарајућој безличној конструкцији са инфинитивом, овај тип је персоналан, са именицом као формалним субјектом.

2. добро, благо, оудобѣѥ + ѥсть + *инфинитив*: а) с анонимним агенсом инфинитивне радње: бл҃го естъ исповѣдати се гв҃и 104а/15, 104б/1, бл҃го естъ испо|вѣ|дати се гв҃и и пѣти имени твоемѹ 104б/1-2. Једанпут изостаје ѥстъ: оудобѣе млъчати 61б/15-16; б) с агенсом у дативу: добро ѥ|ст| намъ з|д|е быти 95б/7-8.

Наведени типови не одступају од старословенских модела.[47] О имперсоналној конструкцији датив + инфинитив у функцији зависне реченице в. део о инфинитиву.

Егзистенцијалне конструкције

У старословенском се негиране егзистенцијалне реченице реализују у подједнаком броју случајева као: 1. безличне (са агенсом у генитиву), 2. личне (са агенсом у номинативу). Потврдне егзистенцијалне реченице су персоналног карактера, а са генитивом се среће само једна потврда, која се сматра каснијом, аналошком творбом према типу не бъıти + генитив.[48] У *Стихологији* се јављају искључиво негиране егзистенцијалне реченице, у којима се по правилу реализује генитив: нѣстъ спсенїа емѹ 2б/6, ни бо естъ доуха въ оустахъ и|х| 13б/18, и не бѹдетъ волшвъ прї гаслѣ|х| 33а/11-12, нѣстъ ст҃а развѣ тебе г҃и 73а/1-2 итд. Номинатив се среће ретко, под условима које за старословенски износи Р. Вечерка:[49] не бѣ знаен менѣ 4а/10, нѣ|ст| праведнъ гако б҃ъ нашъ и нѣстъ ст҃ъ паче тебѣ 32а/7-9, нѣстъ ст҃ъ гакоже б҃ъ нашъ 63б/16. Условљеност реализације номинатива у следећем случају није довољно прозирна, али за сличне потврде знају и канонски споменици: не сѹтъ рѣчи ни словеса 24б/20.

Пасивне конструкције

Праћено је исказивање агенса у овим реченицама, будући да у старословенском за то постоје две основне могућности: инструментал и отъ + генитив.[50] Реализација ових двају средстава донекле је условљена

---

47 Уп. К. И. Ходова, *исто*, 191-267.

48 Радослав Вечерка, *исто*, 203.

49 *исто*, 202.

50 М. Бауэрова, *исто*, 302-303. К. И. Ходова наводи и трећу, ретку могућност: ѹ са генитивом (К. И. Ходова, *Падежи с предлогами в старославянском языке. (Опыт семантической системы)*, Москва 1971, 175).

формом глагола: у најстаријим споменицима се уз повратне глаголе по правилу користи **отъ** + генитив, са пасивним партиципом презента доминира инструментал, док се уз пасивни партицип претерита јављају обе могућности; тек у млађим споменицима **отъ** + генитив продире и у фразе са партиципом презента.[51] *Стихологија* у овом погледу наставља класично старословенско стање.

Конструкције са повратним глаголом. Доминира **оть** + *генитив*: **оуглїе възгорѣше се ѡ нєго** 21б/9, **ѡ мт̃ре волкю приносит се въ цр̃ковъ законнꙋю** 66б/8-9, **прѣславнаа гл̃аше се ѡ тебе** 71б/1-2, **побѣж|д|ают се ест|с|ва оуставы ѡ тебе дв̃о ч|с|таа** 98б/4-5. Само једанпут се налази инструментал: **имже силны|х| дръжавы сътръше се** 64а/16-17.

Конструкције са пасивним партиципом презента. У највећем броју потврда се среће инструментал: **дръжимъ страхо|м|** 5б/13-14, **пилатомъ соудимъ** 8а/15-16, **невѣдомое аг̃глѡ|м| и члк̃ѡ|м| величїе** 57б/4-5, **дх̃омъ движимъ** 64а/14, **горѣнїемъ грѣха истаемаа** 106а/1 итд. Нађен је само један случај са **оть** + генитив: **пѣваемын ѡ серафимъ** 63а/14.

Конструкције са пасивним партиципом претерита. Реализују се оба средства, у подједнаком броју случајева: а) инструментал - **тобою прѣлъщенъ бывъ** 50а/18-19, **пламенем же неврѣж|д|ени** 67б/10-11, **неизнꙋренныѥ огнѥ|м|** 92а/2, **пришъствїем и дѣиствомъ ст̃го твоего дх̃а осв̃ященнꙋю** 106а/13-15; б) генитив- **поставлѥнъ есмь цр̃ъ ѡ нѥ|го|** 2а/1, **съдѣанно ѡ тебе** 68б/3, **неврѣж|д|енъ ѡ въсакого навѣта прѣвоудꙋ** 106б/6-7.

Највише је, међутим, потврда у којима податак о агенсу изостаје. У конструкцијама са пасивним партиципима, реч је о факултативном неименовању вршиоца: **пожрѣти быше при камени соудїе ихъ** 3б/7-8, **ѡ рабѣхъ свои|х| оумленъ боуде|т|** 13б/12, **оумрѣцвлѣаемы есмы въсъ дн̃ъ** 26а/18-19 итд. Код рефлексивног пасива ситуација је сложенија. У зависности од семантике глагола, добијају се два типа трансформације: а) анонимни агенс (*неко*), дакле безагентна реченица: **приведꙋтъ се цр̃ꙋ дв̃ы** 16б/14 (*неко ће довести девојке цару*), **нн̃а мїрови завѣтъ новыи завѣщаѥт се** 71б/6-7, **ап|с|лѡ м| посла се** 92б/13 итд. У низу случајева, са глаголима *dicendi* и *sentiendi,* у питању је уопштени агенс: **оуслышєт се гл̃ы мои** 3б/9 (*чуће се моје речи → сви ће чути моје речи*), **прѣславнаа гл̃аше се о тебъ** 15а/7-8 итд. Рефлексивним пасивом се исказују и уопштене тврдње, најчешће када је реч о правилима службе. Трансформацијом се у том случају обично добијају прескриптивне изјаве: **симже образомъ поє|т| се** (*овако треба певати*) 112а/6-7, **въ цр̃кви поют' се часы** 112б/9, **то поє|т| се въмѣсто** 113б/13-14 итд. Нажалост, података о одговарајућим старословенским типовима нема, али је свакако заним-

---

51 Herbert Bräuer, *Der persönliche Agens beim Passiv im Altbulgarischen*, Wiesbaden 1952, 152.

љиво поређење са ситуацијом у српском језику,[52] те би стање у *Стихологији* могло упутити на генезу категорије man-sätze.

Номинална предикатска допуна

У старословенском се по правилу реализује номинативна допуна, док је инструментал веома редак.[53] У *Стихологији* се уз глагол **бꙑти** налази искључиво номинатив: **ра|д|(о) ѹи сѥ постникѡ|м| начелникъ бывъ** 6б/19-20, **прибѣжище бы|ст| намъ** 47б/20, **гроб же ми китъ бы|ст|** 89б/11-12 итд.

Уз **прѣбꙑти** се у већини случајева среће номинатив: **прѣбыстъ непроходно** 11а/10, **прѣбыстъ нетлѣнна** 11а/12-13, **прѣбыстъ же дв҃а** 12а/6, **невръѣжденъ ѿ въсакого навѣта прѣбоудѫ** 106б/6-7. Само једанпут је потврђена инструментална предикатска допуна: **дв҃ою прѣбыстъ** 9а/18.

Уз глаголе типа **показати, сътворити, ꙗвити** итд. остварује се, као и у старословенском,[54] „двоструки акузатив" (објекатски и предикативни), уколико се они реализују као прелазни глаголи у активним конструкцијама. У пасивним реченицама овај „двоструки акузатив" се трансформише у „двоструки номинатив", док се уз повратни глагол јавља предикативни номинатив. Инструментал у овој функцији није потврђен. Невелику грађу износим у целини:

именовати - једина потврда има „двоструки акузатив": **въ|з|любленнаго тѥ сн҃а именꙋѥ** 106б/15-16.

показати - јавља се у активној реченици, као транзитиван глагол у: **неизнꙋренныѥ огнѥ|м| пѣвце показа** 92а/2-3, **непорабощена нечистимъ покажи ме** 107а/16-17; реализује се и као рефлексиван: **тр|о|ицы дѣлателъ праведнъ показа сѥ** 85б/10-11.

поставити - нађено само у пасивној конструкцији: **азъ же поставленъ есмъ цр҃ъ ѿ нѥго** 2а/1.

сьдѣлати - у једином примеру јавља се „двоструки акузатив": **съдѣла бц҃ꙋ . тлю съмрѣти, и животъ точещꙋ поющимъ** 98а/16-17.

сътворити - среће се у активној реченици, као транзитивни глагол: **г҃ъ немощна сътвори соупостата его** 32а/18-19, 40б/11-12, **ложесна бо твоꙗ прѣстолъ сътвори** 103б/14-15.

---

52 Милка Ивић, *Категорија „man-Sätze" у словенским језицима*. - Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду VII, Нови Сад, 1962-1963, 95.

53 Уп. објашњење оваквог стања у: Jaroslav Bauer, *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby*, Brno 1972, 82.

54 Г. А. Хабургаев, *Старославянский язык*, Москва 1986, 247-248.

ꙗвити - реализује се као рефлексивни глагол у свим потврдама: **та бо ꙗви се нб҃о и хра|м| бж|с|тва** 8б/14-15, **сѹхъ ꙗви се** 63б/6, **рож|д|ъство ти нетлѣнно ꙗви се** 95б/18.

Словенски генитив

Негирани глаголи у старословенском као објекатску допуну по правилу имају генитив, ређе акузатив, при чему је акузатив маркиран, реализујући се у посебним синтаксичко-семантичким условима.[55] *Стихологија* у потпуности продужује овакво стање, будући да се у главнини случајева реализује словенски генитив: **злата или сребра є҆ѵ|г|лски не стежасте** 7б/8-9, **да не видитъ славы г҃нѣ** 41б/14-15, **обаче трїехъ ѡтрокъ не искѹси ꙗростъ звѣрскаа** 50б/14-16 итд. Акузатив је потврђен ретко, у истом контексту као и у канонским споменицима: а) објекат у позицији испред предиката: **се оустнѣ мои не възбраню** 27б/5, б) апстрактни појам као објекат (у првом случају уз императив, уз који се у канону такође реализује акузатив): **не ѿними дш҃ѹ мою** 3б/14, **не съкрыхъ мл|с|тъ твою и истинꙋ твою** 26а/6-7, **правдꙋ твою не съкры|х| въ ср|д|ц|и| моє|м|** 26а/8. Захваљујући познатом српскословенском једначењу акузатива са генитивом (када је у питању биће), известан број случајева се не може са сигурношћу протумачити: **васъ ни землꙗ потаила к|ст|** 5б/1, **не ѿвръзи мѥне** 21б/17, **иного не вѣмы** 89б/10 итд.

Исказивање посесије

Посесија се у старословенском исказивала трима средствима: посесивним генитивом, посесивним дативом и посесивним придевом.[56] Посебан проблем представља категорија „посесивног придева",[57] којим се не исказује само припадност, већ у зависности од контекста, и субјекат основне структуре. На пример: **г҃нѣ єстъ сп҃сенїє** 2б/19 (*Господ спасава*), **жрътва вечернꙗа** 3а/10-11 (*жртва која се приноси увече*) итд.

Иначе је *посесивни придев* (у структурама где исказује посесивност у правом смислу) у *Стихологији* чест: а) када су у питању властита имена и бића: **прѣстолъ ц҃рєвъ** 11а/15-16, **влⷣкы єдѡмскїє** 31б/3-4, **мт҃и г҃нꙗ** 70б/2

---

[55] Р. Вечерка, *исто*, 205-209.

[56] *исто*, 193-200. О превасходно семантичким, затим и морфолошко-синтаксичким условима реализације ових трију могућности в. стр. 198-199.

[57] Уп. Милка Ивић, *Генитивне форме српскохрватских именица и одговарајућа придевска образовања суфикса -ов (-ев, -овљев, -евљев), -н, у односу „комбинаторичких варијанти".*- Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, X, Нови Сад 1967, 258-259; такође и: Р. Вечерка, *исто*, 194.

итд, б) у случају блиских атрибутивних односа: **раискыє двєри** 5б/3-4, **въса дрѣва дꙋбравнаа** 16а/4-5 итд.

Посесивни генитив је такође фреквентан. Уколико се гради од властитих имена има уз себе детерминатор: **въ домꙋ дв҃да отрока своєго** 44б/4-5. И ван ове категорије, он по правилу има детерминатор: **въ дворѣх' домꙋ б҃а нашє|го|** 13а/4, **хранитъ г҃ъ дш҃є прп|д|бны|х | свои|х|** 29а/4, **плѡдъ оутробы твоєѥ** 69б/12 итд. Ређе се реализује без одредбе, у једнини ако је реч о апстрактном појму: **глъбины ѿкрылъ єси дно** 63а/19, **ꙗко въ рꙋцѣ єго въси концы землѥ** 105а/16-17 итд; у множини, уколико постоји потреба тачног исказивања граматичког броја, и по правилу када је реч о супстантивизираном придеву: **на поути грѣшныхъ** 1а/5, **на сѣдалищи гꙋбителъ** 1а/6, **ꙗко въ рꙋцѣ єго ... высоты горъ** 105а/16-17 итд.

Трећа могућност за изражавање посесије, *посесивни датив*, реализује се као маркирано средство, будући да се њиме наглашава блискост (физичка или психичка) два појма: **зоубы грѣшнико|м| съкрꙋшилъ єси** 2б/18, **съкрꙋшилъ єси главы змїємъ** 62б/10-11, **мт҃и животꙋ** 69б/11 итд. Доста има случајева, међутим, у којима је значење на граници посесивног и респективног датива: **б҃ъ намъ прибєжищє** 26а/15 (*Бог је наше прибежиште / Бог је нама прибежиште*), **бѣсѡ|м| ꙗзва** 52б/13-14, **ты єси сладостъ дш҃амъ наши|м|** 107а/19-20 итд.

По реализацији три конкурентна средства за исказивање посесије, *Стихологија* не одступа од стања у старословенском језику.

Слободни генитив / **оть** + генитив

Уз супстантивизиране заменице и бројеве (од један до четири), затим уз глаголе који у најширем смислу значе одвајање, глаголе и придеве који значе извршење радње у целини и оне којима се означава (негативно) психичко стање, у старословенском се као конкурентна средства реализују слободни генитив и **оть** + генитив.[58]

У овом погледу је праћено стање у *Стихологији*, с циљем да се утврди да ли долази до ширења предлошке везе у наведеним категоријама.

Партитивни генитив је потврђен само као предлошка конструкција: **єдиного ѿ оумър'ши|х|** 75а/11-12.

Уз глаголе (и придеве) који значе извршење радње у целини нађен је искључиво слободни генитив: **исплънит сє славы єго въса землꙗ** 19а/12-

[58] Уп. Радослав Вечерка, *исто*, 211-216.

13, хвалы его исплънъ земля 33а/6, наплънет се дх҃а 53б/14-15, наслаж|д|ает се дарованїи 64а/2 итд.

Уз групу глагола који у најширем смислу значе „одвајање", овим (обично названим „аблативни") генитивом одмерава се полазна тачка радње у донекле транспонованом смислу.[59]

избавити - слободни генитив је потврђен само два пута: въсаки|х| бѣдъ избавите 95а/3-4, грѣха дц҃е адама избавила еси 108б/1-2. Петоструко је чешћа предлошка веза: избави ме ѿ гонещих ме 4а/18, избавляеи насъ ѿ безаконїи нашихъ 74б/8-9, избави на|с| ѿ въсакое нѹж|д|е 116б/5-6 итд. Једанпут се среће предлог изь: избавыи прѣпѡ|д|обныѥ дѣти ис пламене 73б/5-6.

из-/отѥти - нађено је искључиво са предлошком конструкцијом: не ѿими ѿ мене 21б/18, изми ме г҃и ѿ чл҃ка лѹкава 111б/3-4, изми ѿ врагъ мои|х| 114б/5 итд.

(ис)просити - јавља се само предлошка конструкција: проси ѿ мене 2а/6, 17а/17; са предлогом оу, обична у старословенском:[60] испросише оу пилата стрѣщи тѣло твое 103а/7-8.

лишити - реализује се слободни генитив, који истовремено има и објекатску функцију: хлѣба лишише се 40а/15.

отьлоучити - среће се једанпут, са предлошком везом: нѣдръ ѿ ч|с|кы|х| не ѿлѹч' се 86а/14.

отьмѣтати - реализује се са слободним генитивом, који поред значења аблације има и објекатску функцију: въсѣхъ ѿмѣтающих се бж|с|тъвнаго иже въ плъти ꙗвленїа хв҃а 7а/9-11.

отьстоупити - потврђене су обе могућности: не ѿстѹпи ѿ прѣстола 8а/16-17, не ѿстѹпль своего бж|с|тва 66б/5-6.

от-/разьрѣшити - нађено је са слободним генитивом у: непло|д|ствїа раз|д|рѣшаю|т| се 58а/9-10, ѿрѣшихом се сѣтеи 63б/17-18. Необичан је пример нн҃ꙗ съ оуз ме плътскихъ раз|д|рѣши 69а/7-8, са предлогом съ. Одговарајуће потврде у старословенском нису и литератури нађене, мада се истиче да се предлози отъ и съ налазе у истим контекстима.[61]

очистити - јављају се обе могућности: ѡчищ се таинаго зрѣнїа 64а/11-12, ѡчисти ны въсакое скврънь 90б/15-16.

свободити - реализује се искључиво са предлошком везом: свободилъ еси ѿ работи 8а/18-19, ѿ пръвые клетвы адама свободи 11б/18-19, ѿ оузъ свобож|д|ает се 58а/10-11 итд.

---

[59] Милка Ивић, *Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику.* - Јужнословенски филолог, XXII, Београд 1957-58, 145.

[60] Ст. Геродес, *исто*, 353.

[61] *исто*, 341.

сьпасти - такође уз себе има предлошку конструкцију: **съхрани ме ѿ сѣти** 3б/15, **спсти ѿ въсакого прилога противна** 96б/8-9, **спси ѿ бѣдъ рабы своє** 115а/18 итд.

оубѣжати - једина потврда је са **оть** + генитив: **оубѣжати ѿ лица лоукѹ** 15б/15.

оудалити - такође се среће једино с предлогом: **ѹдалилъ к|ст| ѿ насъ** 99б/19-20.

Медијално реализовани глаголи који означавају негативна психичка стања имају уз себе редовно слободни генитив: **оужасоше се бѣсовѣ тръпенїа твое|го|** 7а/20-7б/1, **боєи се гда** 23а/5, **огнънаго прѣщенїа не оубоаше се** 60б/15-16, **вражїи|х| навѣтѡ|в| не боим се** 115б/14-15. Генитив уз ове глаголе назива се и генитивом извора.[62]

Преглед грађе указује на то да се слободни генитив реализује уз глаголе који значе извршење радње у целини, уз оне код којих је наглашена најтешња веза радње и појма у генитиву (генитив извора), и глаголе типа **лишити**, код којих генитив има и објекатску функцију. Предлошка веза је, међутим, шире заступљена него у канонским споменицима, редовно се реализујући уз глаголе **из-/отѥти, просити, оть-лоучити, свободити, сьпасти, оубѣжати, оудалити.** Уз **избавити** знатно претеже **оть** + генитив, док се са **отьстоупити** и **очистити** паралелно срећу оба средства.

Инфинитив

У старословенском се инфинитив јавља у разноврсним синтаксичким позицијама.[63] У *Стихологији* су праћени услови под којима се реализује, као и њему конкурентне конструкције.

Као допуна фазних глагола јавља се једанпут: **начєтъ въпити** 93а/17. Инфинитив је потврђен као једина могућност уз модално **моци**: **сказати ѥзыкъ не можєтъ** 12а/8, **зрѣти не могѹтъ** 69б/4, **не могѹтъ тєбє въспѣти достоино** 88б/10-11 итд.

Уз глаголе који реферишу о психичким активностима јавља се доследно инфинитив: **въчлчити се блгоизволивыи** 10а/20-10б/1, **изволи ... въплътити се** 101а/15-17 итд.

Инфинитив се по правилу реализује као допуна глагола којима се извештава о комуникационом акту:[64] а) глаголи референцијалног карак-

---

62 Александар Белић, *Историја српскохрватског језика,* књ. II, св. 1: *Речи са деклинацијом,* Београд 1950, 222. В. и одговарајуће објашњење оваквих примера у: Милка Ивић, *исто*, 147.

63 Уп. литературу о старословенском инфинитиву у: Јасмина Грковић-Мејџор, *исто*, 171.

64 В. Милка Ивић, *Словенски императив уз негацију.* - Радови Научног друштва НР Босне и Херцеговине, X, Сарајево 1958, 47.

тера (**глаголати, обѣщати**): **ꙗкоже гл҃а ... сътворити мл|с|тъ съ ѡц҃и нашими и помѣнꙋти завѣтъ ст҃ыи свои** 44б/6-12, **обѣщал се еси быти до скончанїа вѣка х҃е** 81б/11-12 итд.; б) глаголи уз које је инфинитив трансформ императива (**молити, просити**). У првом типу инфинитив кондензује активну структуру, а вршиоци две радње су различити: **егоже мл҃и спсти и просвѣтити дш҃е нш҃е** 6б/9-10, **егоже мл҃и дш҃амъ наши|м| даровати велїю мл|с|тъ** 7а/11-12 итд. Будући да инфинитив не пружа могућност идентификације глаголског лица, понекад се јавља недоумица у погледу агенса њиме исказане радње. На пример: **мл҃и се вынꙋ съхранити и сп҃сти ... люди твое** 96б/10 (*Моли се да увек сачува/сачуваш и спасе/спасеш људе твоје/своје*). Као синтаксичко средство за уклањање двосмислености оваквих случајева јавља се још у канонском језику ретко **да** + презент. У *Стихологији* се ова веза реализује само једанпут: **мл҃и ... да сп҃сетъ насъ** 115б/10-11. Ако је инфинитив трансформ пасивне структуре, он редовно има форму рефлексивног глагола, уз који се јавља датив субјекта (пацијенса): **мл҃и х҃а бг҃а сп҃сти се дш҃амъ наши|м|** 7б/2-3, **мл҃и се прилежно сн҃ꙋ и б҃ꙋ твоемꙋ сп|с|ти се градꙋ твоемꙋ неврѣдимꙋ** 97а/4-6 итд. Само једанпут се субјекат инфинитивне радње исказује номинативом, вероватно зато да би се избегла конструкција са два датива, будући да се у реченици реализује и датив индиректног објекта: **хв҃и мл҃ите се, даровати се дш҃а|м| наши|м| миръ и велїа мл|с|тъ** 5б/6-7.

Уз глаголе са значењем *учити* доследан је инфинитив: **наꙋчи ме творити волю твою** 48б/4-5, **оуче словесныѥ ѡвце вѣровати въ тр|о|(и)цꙋ единосоущнꙋю** 62а/8-10, **крщ҃ати не наоучих се** 63а/15-16 итд.

Инфинитив је фреквентан у улози намерне допуне. Уз глаголски временски облик, субјекти две радње су идентични. При томе су уз нерефлексивно реализован инфинитив исти и агенси: **въздвизаеть оубога: посадити его съ могꙋщими людїи** 40б/5, **прѣ|д|идеши прѣ|д| лице|м| гн҃имъ оуготовати пꙋти его** 45а/1-2 итд. Ако је у питању рефлексивни инфинитив, агенси су различити, а агенс инфинитивне радње остаје анониман: **видѣвъ пр|д|тча кр|с|тити се пришъ|д|ша** 62б/1-2, **происходи|т| заклати се, и дати се въ снѣдъ вѣрны|м|** 76б/1-2 итд. Уз императив, међутим, агенси две радње су различити, без обзира да ли се инфинитив реализује рефлексивно или не: **не оуклони ср|д|ца моего въ словеса лꙋкавствїа, не пщевати вины ѡ грѣсѣх'** 3а/14-16, **изведи ис тъмнице дш҃ꙋ мою исповѣдати се имени твоемꙋ** 4б/1 итд.

Двоструко се ређе као намерна допуна реализује **да** + презент, конкурентно средство које се јавља већ у старословенском језику, под утицајем балканске језичке средине, посебно грчког језика.[65] Личним глаголским обликом у допунској реченици уклања се свака двосмисле-

---

[65] В. Ян Седлачек, *Синтаксис старославянского языка в свете балканистики.* - Slavia, XXXIII, 3, Praha 1963, 384-394.

ност у погледу агенса: **изшъ|д|, да спсѣши мїра** 82б/11, **приступимъ да причестници жизни вѣчныѥ боуде|м|** 102б/14-15, **прїинди да спасеши ны** 113а/8-9 итд.

Једанпут је потврђено **ꙗко** + инфинитив, грецизам са нијансом резултативности:[66] **оутвръди мое помышлѥнїе . ꙗко пѣти и славити твоѥ спсителное възне|с|(ѥ)нїе** 89б/1-4. Као конкурентна конструкција два пута се реализује **ꙗко да** (везник настао по моделу касновизантијског ὡς ὅτι)[67] + презент: **да исплъне|т| се оуста наша пѣнїа гⷭа ꙗко да въспою славу твою** 104а/6-7, **водою источника живоначелнаго напои ме . горѣнїемъ грѣха истаемаа . ꙗко да по длъгу славлю те** 105б/19-106а/2.

Супстантивизирани инфинитив као намерна допуна је редак: **далъ еси знаменїе боещим се тебе, еже оубѣжати ѿ лиц|а| лоукоу** 15б/14-15, 16а/15, **възыде бъ ... еже спсти образъ адамовъ** 21а/16-18, **творецеи слово его, еже оуслышати гла|с| словесъ его** 30а/1-12, 100а/18-21, **просвѣтилъ еси въсачъскаа. еже славити те спсе** 62б/11-13, **почитаетъ еже въпити** 88а/11. Занимљив је случај у којем се супстантивизирана инфинитивна фраза јавља као експликација просентенцијализатора (заменица): **нъ о семъ да хвалитъ се хвален се, еже разумѣти и знати гⷣа и творити сждъ и правду посрѣдѣ землѥ** 32б/6-9, 40б/19-41а/2. У наведеним потврдама се ради о грецизму у којем се помоћу **еже** преводи грчки члан. Сличне конструкције су познате из канонских споменика.[68]

Инфинитив се ретко реализује и као допуна именице: **готово ср|д|це его оуповати на гⷣа** 24б/3, **изыде повелѣнїе ѿ кѥсара . написати въсю въселѥнную** 109а/11-12. Уз **сподобити** (*учинити достојним*), инфинитив се на дубинском нивоу реализује као допуна придева: **спо|д|(о) Мѣи на|с| чисты|м| ср|д|цемъ, тебе пѣти и славити** 82б/1-3, **спо|дш|бил ны еси причещати се** 104а/8-9 итд.

Као *објекатска допуна* среће се у: **даж|д|ъ ми почрѣпсти воду** 105б/14-15, **сътвори ми рабу твоему быти причещающу се ѿ нѥе** 106а/15-17.

Усамљен је пример грецизма **вьнѥгда** + инфинитв, еквивалента грчког темпоралног инфинитива:[69] **вънѥг|д|а съкрушати се кѫстемъ моимъ, поношахѫ ми врази мои** 26б/1-2. У овој функцији се иначе реализује временска реченица.

---

66 S. C. Gardiner, *Old Church Slavonic. An Elementary Grammar*, Cambridge 1984, 138.

67 Ян Седлачек, *исто*, 389.

68 Hans Rothe, *Unpersönlische Regentia mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen*. - Slovo, 9-10, Zagreb 1960, 115; Josef Kurz, *Kapitoly ze syntaxe a morfologie staroslověnskeho jazyka*, Praha 1972, 81.

69 Fr. Pastrnek, *Die griechischen Artikelkonstruktionen in der altkichenslavischen Psalter- und Evangelienübersetzung*. - Archiv für slavische Philologie, XXV, Berlin 1903, 384.

Партиципи

Стихологија наслеђује широку и разноврсну употребу партиципа из ранијег периода српскословенског језика, који у овом погледу не одступа од старословенског.[70]

1. *Супстантивизирани партицип.*[71] Сва четири партиципа (искључен је партицип перфекта, зависна петрифицирана форма) се јављају у овој функцији, у разним синтаксичким позицијама у реченици (субјекат, објекат итд.): **живыи на нб҃се|х| посмѣет се имъ** 1б/17, **далъ еси знамен҃їе боещим се тебе г҃и** 6б/11-12, **не прѣстан молещи ѡ чътоущих те** 9б/11-12, **па|д|шаго очищаетъ въ іордани** 64б/1-2, **тѣм же въ пламени прохлаж|д|аеми бл҃годарстъвно поѥахоу** 65а/9-10 итд. Веома је чест и партицип који је формално супстантивизиран „чланом" **иже**. Релативна заменица ређе конгруира са партиципом: **иже безъ оца, ис тебе въчл҃нити се бл҃гоизволивыи бъ** 10а/19-10б/1, **безневѣстнаа дво, ѥаже ба҃ неизре|ч|(е)нно зачънши плътїю** 12б/10-11, **иже въ вышни|х| живыи** 73б/15 итд. У већини потврда, међутим, конгруенција изостаје: **спси ны . иже к тебѣ прибѣгающи|х|** 5а/17-18, **иже прѣж|д|е вѣкъ рож|д|енаго** 9б/19-20, **просвѣтити ѥаже въ тмѣ и сѣни съмрътнѣи сѣдещеѥ** 39а/2-4, 44а/7-9 итд. „Чланске" конструкције овога типа, које у канону настају под утицајем грчког изворника, постају одлика стила црквенословенског језика, и јављају се и самостално, у случајевима где за то не постоји модел у грчком тексту.[72]

2. *Атрибутивни партицип.* Граде га сва четири партиципа. Активни партицип презента образује се од имперфективних глагола, а у синтагми је постпонован именској речи коју одређује. Њиме се најчешће датом појму приписује радња (стање) у садашњости: **г҃ъ подаеи мїрови тобою велїю мл|ст|** 5а/13-14, **понте гви живѹщомоу въ сїонѣ** 19б/13, **блж҃енъ мѹжъ боеи се г҃а** 23б/5 итд. Симултаност две радње, на коју се обично упућује када је реч о партицип презента,[73] није правило, што се лепо види из примера **чаѥахъ ба҃ спсающаго м|е|** 28б/19.[74]

Активним партиципом претерита означава се радња (стање) која се датом субјекту приписује у прошлости: **слово рож|д|ъшеѥ се** 9б/7-8, **кто бо позна мт҃ръ без мѹжа рож|д|ъшѹю** 9б/4-7, **на|м| бе|з| страха из рѹкъ врагъ наших избавлъшем се** 37б/8-10 итд.

---

70 Уп. нпр. Јасмина Грковић-Мејџор, *исто*, 182-201. Овде је дат и преглед функција партиципа у старословенском језику, уз одговарајућу релевантну литературу.

71 Уп. о супстантивизираном партицип у старословенском: Radoslav Večerka, *Syntax aktivních participií v staroslověnštine*, Praha 1961, 35.

72 Josef Kurz, *исто*, 82, 84.

73 S. C. Gardiner, *исто*, 131.

74 За објашњење ове реченице (цитат из псалтира) в. Јасмина Грковић-Мејџор, *исто*, 185.

Пасивни партицип презента исказује симултаност партиципске радње са радњом личног глаголског облика: **ꙗкоже дрѣво напаꙗемо слъзами твоими** 7а/18-19, **по земли ходиши, пѣваемыи ѿ серафимъ** 63а/13-14, **мл|д|нцъ на рꙋкꙋ носимъ** 67а/11 итд. Уколико се гради од негираних глагола, он је семантички маркиран, са специфичним значењем које одговара латинским придевима на *-bilis*:[75] **скровище некрадомо себѣ с҃тыи съкрыше** 7б/5-6, **непрѣклоннꙋ и недвижимꙋ, ц҃рковъ свою оутврьди х҃е** 97а/16-17 итд.

Пасивним партиципом претерита означава се радња која претходи радњи исказаној личним глаголским обликом: **боуде|т| ꙗ|к|(о) дрѣво саж|д|ено при исхо|д|щи|х | водъ** 1а/9, **и падаѥтъ низвръженъ паденїе|м| страннымъ** 51б/17-18, **тѣло живоносное погребеное** 79б/10-11 итд.

3. *Предикативни партицип.* Као и у канонским споменицима,[76] пасивни партиципи у функцији лексичког дела предиката сасвим су обични, у пасивним конструкцијама, а значењски су блиски обичном придеву: **онъ носимъ бѣше** 7а/16-17, **насаж|д|ено бы|ст| дрѣво** 51а/18, **ꙗко тїи пом҃лвани бꙋдꙋтъ** 101б/12-13 итд. Активни партиципи, с друге стране, у старословенском су само спорадично потврђени у овој функцији, и постоје бројне недоумице у погледу тумачења његовог порекла (словенско или грчко), као и правог значења таквих конструкција.[77] У *Стихологији* је нађен само један овакав пример, са партиципом претерита уз глагол **быти: б҃ъ бо бѣ рож|д|еи се** 9а/7.

Предикативним партиципом се традиционално сматра и партицип уз глаголе *percipiendi*, који се обично реализује на месту грчке апсолутне конструкције *акузатив + инфинитив*.[78] У *Стихологији* се оваква структура налази у следећим примерима: **ꙗкоже те прѣчꙋдныи андреи видѣ въ влахернстеи цркви молещоу се** 55а/10-13, **оудивише се . зреще д҃ха с҃тго въ те въселша се** 56а/8-9, **зрѣ тебе въ мрътвыхъ въмѣнша се** 107б/1-12. У датим случајевима партицип има функцију ситуационе детерминације објекатске допуне.[79]

4. *Партицип као допуна личног глаголског облика.* Ретка и у старословенском,[80] ова конструкција се среће два пута, са партиципом презента уз глагол **прѣстати: не прѣстаи молещи** 9б/11-12, **не прѣстаи м҃ле се** 86а/2.

---

[75] Fr. Miklosich, *исто*, 832.

[76] Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, Нови Сад 1975, 203.

[77] Уп. нпр. W. Vondrák, *Altkirchenslavische Grammatik*, Berlin 1912, 609; Fr. Miklosich, *исто*, 822; Radoslav Večerka, *исто*, 73-74; Ирена Грицкат, *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима*, Београд 1972, 88-89.

[78] Fr. Miklosich, *исто*, 824.

[79] Уп. Јасмина Грковић-Мејџор, *исто*, 188.

[80] S. C. Gardiner, *исто*, 135.

5. *Партицип у функцији герунда.* Пасивни партиципи нису потврђени у овој функцији. Активни партицип презента, за који се обично доста поједностављено наводи да у старословенском обележава радњу симултану са радњом личног глаголског облика, покрива шири спектар значења. У *Стихологији* су чести примери у којима овај партицип ("секундарни" предикат) означава радњу истовремену са радњом предиката, било да је реч о паратактичком односу: **радꙋе се въпїаше ти** 5б/14, или кондензацији временске реченице: **покланꙗюще|с|(е) емꙋ, те величаемъ** 51а/19-20, **оудивише се . зреще дх҃а стаго** 56а/8-9 итд. Ређе се овај партицип јавља са узрочним значењем: **сїю оубо имꙋще вѣры оутврж|д|енїе, поборника имамы** 8б/17-19, **тъ сꙋдитъ концемъ землѥ, праведнъ сыи** 32б/11-12, **повръгоше себе на земли . не тръпеще зрѣти невидимаго зрака** 95а/13-15. Каузална семантика наглашена је везником **ꙗко** у: **ꙗко мт҃ернѥе дръзновенїе къ нѥмꙋ имꙋщи** 11б/2-3, **въсхвалꙗе|м| . ꙗко сꙋщꙋ землънирѡ|д|ны|х | прѣвышшꙋю** 51б/6-8. Партицип се ретко среће у функцији предикатске одредбе за начин: **подаж|д|ъ оутѣшенїе свои|м| рабѡ|м| въсенепорочнаа . оуставлꙗющи лютаа на ны въстанїа** 10б/10-12, **се оудалих се бѣгае** 25б/11, 28б/8, **скакаше играѥ** 78а/19. Партицип фигурира као трансформ императива у: **твои|х| рабъ мл҃твы прїими прѣнепорочнаа . въсѣмъ подающи ѡцѣщенїе съгрѣшенїе|м|** 12б/12-14. Двострука интерпретација (партицип као трансформ императива / каузални партицип) могућа је у: **мл҃и сн҃а своего и б҃а . прѣ|д|стателница сꙋщи намъ хр|с|тїаномъ** 57б/14-16. Двосмислен је и случај: **посланъ быст' к тебѣ въсенепорочнѣи, пищꙋ ти приносе** 56а/6-7 (партицип уместо личног глаголског облика / намерни партицип).

Активни партицип претерита означава радњу извршену пре радње личног глаголског облика, при чему најчешће функционише као временска одредба предиката: **заблꙋж|д|ъшеѥ влъкохыщное овче ѡбрѣтъ . на рамо въспрїемъ, къ ѡц҃ꙋ принесетъ** 10б/3-5, **нн҃ꙗшнꙗа наша мл҃ѥнїа прїемши. мл҃и спасти се въсѣмъ намъ** 12б/15-16, **разꙋмѣвше же постыдет се** 33б/8-9 итд. Каузална семантика јавља се у: **въноутръ бывше дрѣва животнаго наслаж|д|аете се** 5б/4-5, као и у примеру **непорочнъ ꙗко не въкꙋшъ скврънь** 78а/9-10, где је дато значење наглашено везником **ꙗко**. Радња исказана партиципом представљена је као „омогућивач"[81] радње предиката: **въск҃рсъ из мрътвы|х| мира свободилъ еси** 8а/18-19, **жизнодавца рож|д|ъши, грѣха д|в|це адама избавила еси** 108б/1-2.

Апсолутни датив. Ова типично књишка старословенска конструкција,[82] радо коришћена у редакцијској писмености, релативно је ретка у *Стихологији* (укупно 13 потврда). Највећи број примера је са активним

---

[81] Milka Ivić, *Lingvistički ogledi*, Beograd 1983, 167-168.

[82] Уп. нпр. Генрик Бирнбаум, *Общеславянское наследие и иноязычные образцы в структурных разновидностях старославянского предложения.* - American Contributions to the Sixth International Congress of Slavists, Prague 1968, Mouton, 29-32.

партиципом презента, и њима се редовно кондензује временска реченица, при чему су радња партиципа и предиката симултане: **авгꙋстꙋ единоначелствꙋющꙋ на земли, многоначелїе члкѡ|м| прѣста** 58б/3-5, **оученикѡ|м| зрѣщим те, възне|с|(е) се х҃е** 88б/17-18, **въ іѡрдани крщающꙋ ти се ги . тр|о|ичъское ꙗви се покланꙗнїе** 106б/12-13 итд. Конструкција са активним партиципом претерита такође се реализује у функцији временске одредбе предиката, чија је радња антериорна предикатској: **тебѣ въчл҃ъшꙋ се... многобожїе ідѡломъ оупраз|д|ни се** 58б/5-7. Други случај није довољно прозиран: **дн|с|ъ захарїинъ ѥзыкь оуꙗснивъ . млъчанїю наꙋчивъ се, аг҃глꙋ повелѣвшꙋ** 93а/4-6. Апсолутни датив са пасивним партиципом презента посведочен је једанпут, у функцији временске реченице, означавајући радњу симултану предикатској: **тебѣ же сп҃се прѣѡбразꙋемꙋ . ѳавѡрскаа гора свѣтом' покриваше се** 95а/10-12. Пасивни партицип претерита јавља се у следећим потврдама: **неправеднымъ сꙋдомъ, праведникꙋ ѡсꙋж|д|енꙋ бывшꙋ, дрѣвом бо подобаше дрѣво исцѣлити** 52а/2-5 (са нијансом узрочне семантике), **дверемъ затворенѡ|м|,**[83] **оученикѡ|м| събранѡ|м| . прїиде сп҃съ идеже бѣхꙋ събрани** 84а/7-9, **дверемъ затворенны|м|, пришълъ еси х҃е** 84а/19-20.

Напомене из синтаксе глагола

Имперфективни презент, који по правилу означава садашње време радње, ретко се може срести и у функцији простог футура: **въса елика аще твори|т| оуспѣетъ** 1а/12, **и тъ сꙋдитъ концемъ землѥ** 32б/11, **ты сꙋдитъ конце|м| землѥ** 41а/4, **не до конца прогнѣвает се ни въ въкы враж|д|ꙋетъ** 99б/10-11. Иначе, оваква употреба имперфективног презента сасвим је обична у старословенском за означавање трајне или понављане радње или у будућности.[84]

Имперфекат грађен од глагола свршеног вида, који је и у канону био изузетно ниско фреквентан,[85] није у тексту нађен. С друге стране, аорист од имперфективних глагола сасвим је обичан, као и у старословенском језику, у случајевима где се не спецификује да је радња окончана, или се истиче да се она у прошлости понављала:[86] **бл҃женъ мꙋжъ, іже не иде на съвѣтъ нечъстивыхъ** 1а/3-4, **слышаше езыци** 39б/8-9, **твръдыи съсаше каменъ іил|с|цїи людїе** 71а/8-9 итд.

---

[83] Ова синтагма би се могла интерпретирати и као слободни инструментал места (*кроз затворена врата*), али се чини да се ипак ради о апсолутном дативу, с обзиром на синтагму која следи.

[84] S. C. Gardiner, *исто*, 119.

[85] Antonín Dostál, *Studie o vidovém systému v staroslověnštine,* Praha 1954, 599-600.

[86] Horace G. Lunt, *Old Church Slavonic Grammar*, Mouton & Co, 'S-Gravenhage 1965, 135.

Перифрастични футур је нађен само два пута, грађен од глагола **имѣти** и **хотѣти**: **мрътвїи же живота не имꙋтъ видѣти** 42а/6-7, **хощꙋ бо създанїе свое радостїю ѿ тꙋдꙋ ѡзарити** 85а/15-16.

Потенцијал је врло редак, и среће се искључиво у погодбеним конструкцијама, за разлику од канонских споменика, где се реализује и у намерним реченицама, индиректним наредбама и индиректним питањима.[87] Будући да не постоје синтаксичке разлике између реалне и иреалне погодбене реченице, ова разлика се успоставља глаголским обликом главне реченице: а) реална, са потенцијалом у аподози - **аще бы възможно стлъпꙋ вѣщати, не бы прѣсталъ въпити твое болѣзни, трꙋды и рыданїа** 7а/13-16 (уз изостављање партиципа перфекта у погодбеној реченици!); б) иреална, са имперфектом у аподози - **оунѥ ми бѣше, аще быхъ из марїе рож|д|ъшаго се не прїѥлъ** 75а/1-3.

Релативна заменица

Употребљава се за увођење односне реченице: **имже посрамилъ еси начела тмѣ и власти** 6б/13-14, **иже порази пръвенце егуп|т|ъскїе** 13а/17, **исправи въселѥннꙋю ꙗже не подвижит се** 25а/10-12 итд. Само једанпут изостаје конгруенција: **ст҃ню г҃и еже оуготовастѣ роуцѣ твои** 40а/4-5.

Често се још у епоси канона[88] **иже** јавља као имитација грчког члана, супстантивизирајући инфинитив, партицип (о чему је већ било речи), синтагму, па чак и реченицу. Овакве потврде нађене су и у *Стихологији*.

"Члан" уз предлошко-падежну синтагму:[89] **въстанꙋтъ иже въ гробѣхъ, и възвеселет се иже на земли** 34а/7-9, 42б/3-4, **роса бо ꙗже ѿ тебе** 42б/5, **въстанꙋ|т| иже въ гробѣ|х|** 73а/14-15, **въси иже на земли възра|д|(о)уют се** 72а/15-16, **прѣ|д|варише оутро еже съ марїею** 77б/8-9.

"Члан" уз именицу: **нъ слава х҃е цр҃ꙋ, еже ѡ насъ страшномꙋ ти съмотренїю** 52а/8-10, **прїетъ въ оутробѣ иже на|д| въсѣми б҃а** 54а/12-13, **величаи д҃ше моꙗ, иже въ кесарїи великаго василїа** 62а/16-17, **еже на кр|с|тѣ твое бж|с|тъвное съмотренїе прѣ|д|зрѣ аввакꙋм'** 73а/4-5, **проповѣж|д|ъ, еже из мртвы|х| мое въскр|с|нїе** 84а/14-15, **прѣвышнѥ еже нб|с|ны|ѥ | силы** 96а/10-11, **величаи д҃ше моꙗ, иже ѿ землѥ на н҃бо ч|с|тное прѣставлѥнїе** 98б/1-2, **иже въсакого ос҃щенїа дателю** 106а/9.

„Чланом" се уводи цитирана реченица: **трікра|т|нымъ въпрошенїе|м|, еже петре любиши|л|(и) ме** 93б/14-15.

---

[87] S. C. Gardiner, *исто*, 130.

[88] Josef Kurz, *исто*, 80-86.

[89] Додуше, ове конструкције се могу интерпретирати и као релативна реченица без копуле (в. André Vaillant, *Manuel du vieux slave. Grammaire*, Paris 1948, 341).

Осврт на хипотактичке везнике

Праћен је инвентар хипотактичких везника и њихова употреба у зависним реченицама.[90] Из прегледа су изостављени везници да и ꙗко да, обрађени у одељку о инфинитиву.

аще - уводи погодбене реченице: **аще безаконїа не зриши г҃и, г҃и кто постоитъ** 4б/9-10, **не имѹ веры, аще не виж|д|ѹ и азъ вл|д|ки** 84б/2-3; в. и примере у одељку *Напомене из синтаксе глагола* (потенцијал).

бо / ибо- јавља се у узрочним реченицама: **оудивише|с|(є) въсачъскаа, о бж|с|тъвнѣи славѣ твоеи . ты бо неискоусобрачнаа дв҃о прїетъ въ оутробѣ иже на|д| въсѣмъ б҃а** 54а/10-13, **ѡпѹсти зовыи раба вл|д|ко . ибо ѡчи мои видѣсте спсенїе твоѥ** 66б/11-13, **г҃и сп|с|и ны ты бо еси б҃ъ нашъ** 88б/8-9 итд.

вьнѥгда - уводи временску реченицу: **вънѥг|д|а смѹтит се дша моꙗ въ гнѣвѣ, мл|с|ти помѣнеши** 32б/20-33а/1, **вънѥг|д|а исчезаше ѡ мене дѹша моꙗ, г҃а помѣнѹхъ** 34б/6-7, **вънѥг|д|а възва|х|, оуслыша б҃е** 114а/11 итд.

доньдеже - јавља се у временским реченицама тзв. терминативног типа: **единъ есмъ азъ дондеже прѣидѹ** 3б/19-20, **величїемъ мышце твоѥ да окаменет се: дондеже проидоше людїе твои** 39б/16-19, **пою б҃ѹ моемѹ дондеже есмъ** 100б/10-11 итд.

занѥ - уводи узрочну реченицу: **занѥ смоквы плода не сътворет'** 33а/7, **ѡ ноци оутрънюѥтъ дх҃ъ мои к тебе б҃е, занѥ свѣтъ повелѣнїа твоꙗ на земли** 33а/20-33б/1 итд.

идѣже - овим везником почиње месна реченица: **на мѣстѣ идѣже стоꙗсте нозѣ его** 16а/2-3.

ꙗко - најчешће се реализује у узрочним реченицама: **сего ради не въскрснѹтъ нечъстивїи на соу|д| ... ꙗко съвѣстъ г҃ъ пѹтъ праведны|х|** 1б/4-7, **въста|х| ꙗко г҃ъ застѹпит ме** 2б/12, **бл|с|венъ г҃ъ б҃ъ исл҃ѥвъ, ꙗко посѣтии и сътвори избавлѥнїе люде|м| своим** 44б/1-3 итд. Среће се и у објекатској реченици: **вѣде ꙗко обрѣщѹ тобою спсенїе** 116б/1-2. Њиме се уводе и временске реченице: **въ дн҃и . ꙗкоже скончаваше ꙗша|н|** 110а/9-10, **и еще ꙗко въниде конъ фарашновъ съ колесницами и въсадникы въ море . наведе на ни|х| г҃ъ водѹ морскѹю** 31б/17-20 итд.

ѥгда - овим везником почињу временске реченице: **ег|д|а възовѹ к тебѣ оуслыши ме г҃и** 3а/5-6, **егда прѣставлѥнїе, прѣч|с|таго ти тѣла готовлꙗше се, тог|д|а ап|с|ли шбъстоеще шдръ, съ трепетомъ зрехѹ те** 96б/14-17, **блж҃ени есте ег|д|а поносетъ ва|м|** 101б/20 итд.

По употреби наведених везника, *Стихологија* се у потпуности слаже са старословенским стањем.

---

90 За поређење са старословенском ситуацијом у овом домену првенствено је послужила студија: Jaroslav Bauer, *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby*, Brno 1972, 47-67, 68-89, 221-242, 329-340, 384-340, 384-399, 400-427.

Општи осврт. На синтаксичком плану, *Стихологија* Кипријана Рачанина наставља старословенску традицију. Одступања од канонских модела своде се на елиминацију углавном ниско фреквентних конкурентних језичких средстава у области (предлошко-) падежних конструкција и глаголског система:[91] тако нису потврђени слободни генитив, слободни инструментал, слободни локатив и **по** + локатив у месном значењу, **изь, сь** + генитив, слободни генитив, слободни локатив и **при** + локатив у временском значењу, **дѣльма** + генитив, слободни датив, **къ** + датив и **по** + локатив за исказивање сврхе/циља, **за** + генитив, **дѣльма** + генитив, **на** + акузатив и **по** + локатив за означавање узрока; такође се не среће имперфекат од перфективних глагола, императивни презент, као ни потенцијал у намерним реченицама, индиректним наредбама и индиректним питањима. Утицају народног језика могло би се приписати и ширење предлошког датива циља уместо слободног датива, као и **отъ** + генитив уместо слободног генитива у одговарајућим конструкцијама. Тиме се, међутим, не уносе системске промене, већ је само промењен однос фреквенције двају конкурентних средстава. У домену у којем је старословенски језик претрпео најснажнији синтаксички утицај грчкога (нпр. инфинитивне, партиципске, „чланске" конструкције, хипотактичке структуре) *Стихологија* не одступа од канонских модела, а до накнадне грецизације текста не долази, као што је то био случај у ресавској епоси. Оваква слика потврђује да је српскословенски језик, барем када је реч о жанру конфесионално-литургијске литературе, до краја свог постојање чувао наслеђено старословенско синтаксичко устројство. На тај начин, он се реализује као *варијанта* јединственог црквенословенског језика који функционише на просторима *Pax Slavia Orthodoxa*. Управо захваљујући томе, било је и могуће да се за предложак Рачанинове српскословенске *Стихологије* узме рускословенски текст.

---

[91] Скоро идентично стање потврђено је у *Псалтиру* из штампарије Црнојевића (Јасмина Грковић-Мејџор, *исто*, 215)

САДРЖАЈ

Миро Вуксановић
КЊИГА О ЈЕДНОЈ КЊИЗИ, ОПЕТ 5

Катица Шкорић
О РАЧИ И РАЧАНИМА..... 11

Љупка Васиљев
НОВИ ПОДАЦИ О РУКОПИСИМА КИПРИЈАНА РАЧАНИНА..... 35

Станимир Јакшић
СТИХОЛОГИЈА КАО ХИМНОГРАФСКИ ЗБОРНИК 51

Душица Грбић
ПАЛЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ
СТИХОЛОГИЈЕ КИПРИЈАНА РАЧАНИНА..... 57

Љупка Васиљев
ОРНАМЕНТИКА И ПОВЕЗ У
СТИХОЛОГИЈИ КИПРИЈАНА РАЧАНИНА 89

Мирослава Гроздановић-Пајић
ХАРТИЈА И ВОДЕНИ ЗНАЦИ У РУКОПИСИМА КИПРИЈАНА РАЧАНИНА
ПИСАНИМ У СЕНТАНДРЕЈИ..... 95

Душица Грбић
ОСНОВНЕ ОРТОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ *СТИХОЛОГИЈЕ*
КИПРИЈАНА РАЧАНИНА..... 111

Вера Јерковић
ФОНЕТСКЕ И МОРФОЛОШКЕ ЦРТЕ *СТИХОЛОГИЈЕ*
КИПРИЈАНА РАЧАНИНА..... 123

Јасмина Грковић-Мејџор
СИНТАКСИЧКЕ ЦРТЕ
СТИХОЛОГИЈЕ КИПРИЈАНА РАЧАНИНА..... 149

ЋИРИЛСКЕ РУКОПИСНЕ КЊИГЕ
БИБЛИОТЕКЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ

Књига VI

СТИХОЛОГИЈА
КИПРИЈАНА РАЧАНИНА

Издавач
Библиотека Матице српске
Нови Сад, Матице српске 1

За издавача
Миро Вуксановић

Технички уредник
Реља Дражић

Штампање ове књиге омогућило је
Министарство за културу Републике Србије

Коректура
Аутори

Тираж
600 примерака

Штампа
Футура публикације
Нови Сад, Каће Дејановић 21

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

091 (=861):003.349(082)

ЋИРИЛСКЕ рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књ. 6, Стихологија Кипријана Рачанина / аутори Душица Грбић... [и др.]. - Нови Сад : Библиотека Матице српске, 1996 (Нови Сад : Футура публикације). - 173 стр., [16] стр. с таблама факс. : илустр. ; 25 cm. - (Рукописне књиге Библиотеке Матице српске ; књ. 6)

Тираж 600. - Књига о једној књизи, опет / Миро Вуксановић: стр. 5-9.
ISBN 86-80061-17-4

1. Грбић, Душица
а) Рукописи, стари ћирилски - „Стихологија Кипријана Рачанина" - Зборник

НИРИАСКЕ РУКОПИСНЕ КЊИГЕ БАЈС